

*Fakamanatu
Ta'u 30 'o e Fai
Fatongia*

PANGIKĒ PULE FAKAFONUA 'O TONGA

FAKAMATALA FAKATA'U 2019 - 2020

N R B T

FAKAMATALA 2020 FAKATA'U

ki he Ta'u ne ngata ki he 30 Sune 2020

Tuku atu 'e he:

Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga
Hala Sālote
Nuku'alofa
Tonga

Tu'asila Meili:

Private Mail No. 25
Post Office
Nuku'alofa
Kingdom of Tonga

*Ki ha ma'u atu ha'o
tatau 'o e ngaahi
lipooti kuo tuku atu:*

Va'a 'Ekonomika
Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga
Private Mail Bag No. 25
Post Office
Nuku'alofa
Tonga

Ngaahi Faka'eke'eke:

Telefoni: (676) 24-057
Facsimile: (676) 24-201
Meili 'Elekitulōnika: nrbt@reservebank.to

Hokohoko

6 Talateu 'a e Kōvana

10 Ngaahi Tefito'i Taumu'a & Fatongia

13 Kau Ma'u Mafai

13 Kau Talēkita 'o e Poate

14 Kau Fakahoko Tu'utu'uni

17 Fokotu'utu'u Fakangāue

18 Tu'unga Faka'ekonōmika Fakalūkufua

18 Fakalakalaka Faka'ekonōmika 'i Tu'apule'anga

20 Fa'unga 'o e Tu'utu'uni Fakapa'anga

18 Fakalakalaka 'i he Tupu Faka'ekonōmika
Fakaloto fonua

26 Ma'uma'uluta Fakapa'anga

26 Tafa'aki ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga

32 Tu'unga Lelei 'o e Koloa Fakalūkufua

26 Ngaahi Fakalakalaka 'i he Founa Ngāue 'a e
Ngaahi Pangikē

33 Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'ikai
ko ha Pangikē

27 Tokanga'i mo Pule'i 'o e ngaahi Pangikē

37 Sisitemi Totongi Pa'anga

30 Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngāue 'a e Ngaahi
Pangikē

37 Fakafetongi Sieke Fakavaha'a Pangikē

37 Ngaahi Ngaue Fakapa'anga

48 Māketi Fakapa'anga

48 Māketi Fakaloto fonua

49 Ngāue ki he Pa'anga Talifaki 'i Muli

48 Fakafetongi Pa'anga mo Muli

53 Tokateu Ki Ha Fakatamaki Fakangāue

55 Ngāue 'a e Tafa'aki Pa'anga

55 Pa'anga Ngāue'aki 'e he Kakai 'o e Fonua

56 Ngaahi Fengāue'aki Fakapangikē

55 Ngāue ki he Pa'anga

56 Pa'anga Fakamanatu

57 Ngaahi Va'a Ngāue ke Tokoni'i 'a e Ngaahi Fatongia 'o e Pangikē Pule

57 Va'a Tokangaekina 'o e Kau Ngāue

60 Tafa'aki Ngāue Fakaloto'api

59 Va'a Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia

61 Va'a Malu'i

60 Va'a Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa

62 Ola 'o e Ngāue Fakapa'anga

66 FAKAMATALA PA'ANGA

Talateu ‘a e Kōvana

‘Oku ou fiefia ke tuku atu ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e Pangikē Pule’ ki he ta’u fakapa’anga 2019/20, ko e ta’u mohu pole eni ki he tu’unga faka’ekonōmika ‘a Tonga’ ‘o makatu’unga mei he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 pea mo e Saikolone Fakatalopiki ko Hālōti. Ko e lipooti fakata’u ko ‘eni’ ‘oku ne fakamatala ai ki he tu’unga faka’ekonōmika pea mo fakapa’anga, ngaahi fokotu’utu’u ngāue fakapa’anga, pea mo e ngaahi ngāue ‘a e Pangikē Pule lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga’. ‘Oku kau ‘i he lipooti ko eni mo e fakamatala fakapa’anga kuo ‘osi hono ‘ātita’i ‘o ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune 2020. ‘Oku fakahoko eni ‘o fakatatau ki he ngaahi taumu’a pea mo e ngaahi fatongia ‘oku hā atu ‘i he Lao ‘a e Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga’.

‘I he lolotonga ‘a e ta’u, na’e toe holoki ‘e he Kautaha Pa’anga Fakavaha’apule’anga (International Monetary Fund) ‘i Sune 2020, ‘a ‘enau fakafuofua ki he tupu faka’ekonōmika fakamāmani lahi ki he peseti ‘e -4.9 mei he peseti ‘e -3 ‘i ‘Epeleli, ‘i he fakalalahi mai ‘a e Koviti-19 pea holo ‘a e fefakatau’aki fakamamani lahi, holo mo e fefakatau’aki koloa fakalotofonua, pea matavaivai mo ha faingamālie ke fai ai ha ‘inivesi. Ko e ngaahi fonua tu’umālie, ‘o hangē ko ‘Amelika, ‘oku fakafuofua ke holo’aki ‘a e peseti ‘e 8, ko hono toe holoki hifo eni mei he holo peseti ‘e 6.1 ne lau kimu’a’. Na’e holo foki mo e tu’unga faka’ekonōmika ‘a e ngaahi hoa fefakatau’aki lalahi ‘a Tonga’ he ‘uluaki kuata ‘o e 2020. Na’e holo’aki ‘a e peseti ‘e 1.6 ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘a Nu’u Sila, kae holo peseti ‘e 0.3 ‘a ‘Aositelēlia.

Neongo ‘a e kei hao ‘a Tonga mei he Koviti-19, ko e uesia ‘i he tu’unga faka’ekonōmika fakamāmani lahi ‘oku ne uesia lahi ai pea mo e tu’unga faka’ekonōmika

fakalotofonua’. ‘Ikai ke ngata pē ai, na’e toe maumau’i foki ‘e he Saikolone Fakatalopiki ko Hālōti’ ‘a e ngaahi ngāue’anga, ngaahi fale, pea pehē ki he sekitoa pisinisi mo e ngoue’. ‘Oku fakafuofua ai ‘a e Pangikē Pule’ ‘e holo ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ki he 2019/20 ‘aki ‘a e peseti ‘e 2.7, pea toe holo ‘aki ‘a e 3.7 ‘i he 2020/21. ‘Oku fakahā mai ‘i he ngaahi fakafuofua ko ‘eni’ ‘a e ‘ikai ke pau ‘a e lōloa atu e ngaahi uesia ‘a e Koviti-19 he ngaahi sēvesi, ngāue’anga, fefononga’aki, pea mo e ngaahi sekitoa fefakatau’aki’. ‘Oku ‘osi fakakau foki ki he fakafuofua mo e ngaahi ola lelei ‘i he ngāue faka’ekonōmika ‘i he sekitoa ngoue, pea mo e toutai’.

‘I he faka’osinga ‘o Sune 2020, ne fakahā mai ‘a e uesia ‘a e Koviti-19 he hikihihi fakata’u ‘a e totongi koloa fakalukufua’ ‘aki ‘a e ne ‘i he ‘avalisi ma’ulalo ko e peseti ‘e 0.3 lolotonga e ta’u fakapa’anga 2019/20, ‘a ia ne ma’ulalo pē ia he tu’unga fakangatangata ko e peseti ‘e 5. Ne lekooti ai ha holo he hikihihi e totongi koloa’ ‘i Sune 2020 ‘aki ‘a e peseti ‘e 1.4, ko e ma’ulalo taha eni talu mei Tisema 2015. Na’e makatu’unga eni mei he holo ‘a e totongi koloa fakalotofonua ‘i he lahi ange ‘a e ngaahi koloa me’akai, ‘o hangē ko e ngaahi ngoue foha, ngaahi fua’i’akau mo e vesitapolo, pea pehē foki ki he hokohoko atu ‘a e holo ‘i he totongi ‘o e Kava Tonga, pea mo e holo ‘i he totongi ‘uhila’. Na’e holo foki mo e totongi ‘o e ngaahi koloa hū mai ‘o hangē ko e totongi ‘o e kasa pea mo e lolo, makatu’uga mei he uesia ‘e he Koviti-19 ‘a e totongi lolo fakamāmani lahi, ‘o laka ia he kake hake ‘i he totongi ‘o e koloa me’akai, tapaka mo e totongi ‘o e ngaahi inu kavamālohi’.

Neongo ‘a e mafola ‘a e Koviti-19 ‘i tua’puleanga, ‘i he faka’osinga ‘o Sune 2020, ne kake hake ai ‘a e pa’anga

talifaki 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku tauhi 'i muli ki he \$543.8 miliona, 'a ia 'oku tatau ia mo e koloa hū mai ki he māhina 'e 8.2, mei he \$484.3 miliona (koloa hū mai ki he māhina 'e 7.9) he ta'u kuo hili'. 'Oku kei mā'olunga pē eni he tu'unga fe'unga ko e koloa hū mai ki he māhina 'e 3. Ko e kake hake ko eni 'i he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku tauhi 'i muli, na'e makatu'unga tefito ia he ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka ki he patiseti, pa'anga tokoni ki he ngaahi tokateu ki he Koviti-19 pea pehē foki ki he pa'anga tokoni ki he ngaahi uesia 'o e Saikolone Fakatalopiki ko Hāloti'. Na'e hokohoko atu foki 'a e kake hake 'i he ngaahi talafi pa'anga mei muli 'o tokoni ki he kake hake 'a e pa'anga talifaki 'i muli'. Ko e kake hake ko eni 'i he ngaahi talafi pa'anga mai mei muli' ne kei hoko atu pē ia neongo na'e tāpuni 'a e ngaahi kautaha talafi pa'anga 'e ni'ihī makatu'unga mei he Koviti-19. Na'e fetō'aki foki mo e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'a e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga' 'o makatu'unga mei he tu'unga tā'epau mo veiveiua 'a e Koviti-19. 'I he faka'osinga o e ta'u na'e kake hake 'a e tu'unga nōmipa mo e tu'unga totonu 'o e fakafetongi pa'anga ki muli 'o e pa'anga Tonga'.

'Oku 'i he tu'unga fe'unga pē 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga, ke faka'ai'ai 'a e ngaahi pangikē ke nau nō atu pea mo kei tauhi pē ha pa'anga ngāue fe'unga 'i he sisitemi fakapangikē. Neongo 'a e toe mā'olunga ange e ngaahi fakatamaki 'e malava ke hoko ki he tafa'aki fakapa'anga, na'e kei lelei pē mo malu 'a e tafa'aki fakapa'anga'. 'Oku poupou ki heni 'a e kei mālohi pē 'a e ngaahi pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē, hulu 'i he pa'anga ngāue, pea kei fe'unga pē mo e tupu, kae pehē ki he kei mā'ulalo 'a e ngaahi nō palopalema'. Kaikehe, ne toe tākaki mai ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ke tokoni ki hono matu'uaki e ngaahi nunu'a 'o e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 'i he tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua, pea mo fakapapau' 'e kei malava pē 'e he ngaahi pangikē 'o matatali 'a e ngaahi fakatamaki ki he tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga'.

Ke fakalelei'i 'a e tu'unga 'a hono tokanga' 'e he ngaahi pangikē 'a e ngaahi fakatamaki, na'e tuku atu ai ha ngaahi tohi tu'utu'uni ngāue fo'ou, fakahoko mo e ngaahi 'a'ahi ki he ngaahi pangikē 'i he ngaahi 'uhinga pau, fakataha pea mo e ngaahi polōseki ne fokotu'u ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi founa ngāue fakapa'anga'. 'Oku kau ki heni 'a e polōseki ki ha Founa Totongi Pa'anga Fakafonua 'oku toe vave ange, pea pehē ki hono faka'ai'ai ha ngaahi founa mo ha ngaahi koloa fo'ou ki he ngāue fakapa'anga'. Na'e hokohoko atu 'a e Pangikē Pule 'a

hono fakahoko 'a hono fatongia ko hono laiseni, pule'i pea mo siofi 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, 'o tatau pē ki he pangikē pea mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē'.

Makatu'unga 'i he ngaahi uesia á e Koviti-19 ki tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua, na'e tokoni ai 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale 'aki 'a hono tuku mai ha ngaahi tu'utu'uni makehe ki he ngaahi nō tokoni ki he Koviti-19, ka 'i he taimi tatau, ne nau kei muimui pau pē ki he ngaahi tu'utu'uni nō fakapotopoto'. Na'e hokohoko atu ai pē 'a e tokoni 'a e ngaahi pangikē ki he tupu faka'ekonōmika 'o fakafou 'i he ngaahi nō lolotonga e ta'u'. Ko e ngaahi nō fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē na'e kake hake ia 'o a'u ki he mā'olunga taha ko e \$504.9 miliona 'i Nōvema 2019. Kaikehe, ne holo hifo 'a e tupu 'i he ngaahi nō pea ne a'u pē ki he lahi fakakātoa ko e \$492.9 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2020. 'A ia ko e kake hake eni 'aki e peseti 'e 1.4 'o fakahoa ki he ta'u kuo maliu atu'. Neongo 'a e kei veiveiua e ola 'o e Koviti-19 pea mo e uesia 'o e Saikolone ko Hāloti, na'e tupu 'a e ngaahi nō pisinisi ia ki he ngaahi sekitoa fetu'utaki, ngaahi sēvesi fakapalofesinale kehe, ngaahi faiva mo e teuteu'i 'o e ngaahi me'atokoni, ngoue, keli'anga maka mo e tā maka, pea pehē ki he ngaahi kautaha 'a e Pule'anga'. Tānaki atu ki ai, na'e toe kake hake mo e ngaahi nō fale taautaha, ka na'e fetāmate'aki pē ia mo e holo hifo he ngaahi nō me'alele pea mo e ngaahi nō fakataautaha 'o makatu'unga ai e holo peseti 'e 0.2 'i he nō fakakātoa fakataautaha'.

'O fakatatau pē mo e tu'unga fe'unga 'o e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga', na'e holo ai 'a e ngaahi totongi tupu 'o e nō 'a e ngaahi pangikē kae tautautefito pē ki he ngaahi nō fale, pea mo e ngaahi nō fakataautaha kehe'. Na'e toe kaunga lelei foki 'a e ngaahi holo ko ia 'i he totongi tupu' ki he sekitoa keli'anga maka mo e tā maka, takimamata, pea mo e ngaahi sēvesi fakapalofesinale kehe'. Na'e kake hake foki pea mo e ngaahi totongi tupu 'i he fakahū pa'anga' ki he kotoa 'o e ngaahi fa'ahinga 'o e fakahū pa'anga, pea ne iku ai ki he kake hake 'i he ngaahi fakahū pa'anga tohi pangikē, pea mo e fakahū pa'anga taimi tu'u pau'.

Ke faka'ai'ai 'a e kau atu ki he ngaahi ngāue fakapa'anga, pea mo fakalelei'i 'a e tupu faka'ekonōmika fakalūkufua, fakataha pea mo e 'amanaki 'e toe mātu'aki tokanga ange 'a e ngaahi pangikē ki he ngaahi fakatu'utāmaki 'o hangē ko e ngaahi fakatamaki fakaenatula pea mo e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19, na'e hokohoko atu ai e Pangikē Pule 'a hono langa hake mo siofi 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē

ke nau hoko ko ha ngaahi faingamālie nō lelei 'oku kehe mei he ngaahi nō fakapangikē'. 'I he lolotonga 'a e ta'u, na'e toe lelei ange 'a e ngaahi lao pea mo e ngaahi tu'utu'uni fakalao ki hono sivi'i 'aki a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē, ke malu'i 'a e totonu 'a e tokotaha nō, pea mo hono faka'ai'ai ha ngaahi founa ke feau 'a e ngaahi fiema'u fakapa'anga mo ha ngaahi founa nō fo'ou. 'I he faka'osinga 'o e Sune 2020, ko e ngaahi ngāue fakanō 'i he ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē na'e kake hake ia he lolotonga e ta'u ki Sune 2020 'aki e peseti 'e 3.1 (\$3.2 miliona) ki he \$106.8 miliona, na'e lahilahi pē 'a e ngaahi nō ki he ngaahi fiema'u taautaha'. Tatau pē mo e ngaahi pangikē, na'e fakahoko foki 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē 'a 'enau tokoni ki he tā nō 'a 'enau kau kasitomā ne uestia 'e he Koviti-19.

Na'e tokoni foki 'a e Tafa'aki ki hono tākaki mo 'analaiso 'o e ngaahi fakamatala fakapa'anga' (FIU) ki he tauhi e ma'uma'uluta e tafa'aki fakapa'anga, 'aki 'a hono fakahoko 'a hono ngaahi fatongia 'oku hā 'i he Lao ki he Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kākā mo e Pa'anga Hiamatea. Ke poupu'i 'a e malu mo e hao 'a e tafa'aki fakapa'anga, na'e fakahoko ai 'e he FIU 'a hono fakatahataha'i mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki ke fakahoko 'a e sivi 'o e ma'u mafai lipooti pa'anga, 'a ia ne fakahoko ia 'e he Kulupu Pasifiki 'Ēsia' (APG) ki he Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kākaa'. Koe'uhi ko e fakataputapui 'o e Koviti-19, na'e pau ai ke toloi 'a e sivi ko 'eni'.

Na'e uestia foki 'e he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangikē Pule'. Na'e lekooti ai 'e he Tafa'aki Ki Hono Pule'i 'o e Fakafetongi Pa'anga Muli 'a e holo 'a e fakahū mai 'o e ngaahi kole ngofua ki he fakafetongi pa'anga muli, 'o fakatatau pē ia ki he holo 'a e ngaahi totongi ki he ngaahi koloa hū mai, pea mo e ngaahi kole ke fakafolau atu 'a e ngaahi pa'anga muli makatu'unga mei he tāpuni 'a e ngaahi kau'āfonua'. Ko e taha ia e ngaahi fatongia mahu'inga 'o e Pangikē Pule ko hono tuku atu ko ia 'o e ngaahi pa'anga pepa mo e pa'anga maka'. Ko e fakalūkufua 'o e pa'anga 'oku lolotonga ngāue'aki ne hiki hake ia lolotonga e ta'u, makatu'unga mei he 'alu ke fakalalahi ange 'a e tuku atu e ngaahi lau'i pa'anga pepa mo e pa'anga maka ne tuku atu 'e he ngaahi pangikē, makatu'unga mei he kei tu'u ta'epau 'a e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 pea mo e fakataputapui fakafonua'.

'I he ola 'o e ngāue fakapa'anga, na'e lipooti ai 'e he Pangikē Pule ha tupu pa'anga 'e \$3 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2019/20, 'a ia ne mā'ulalo ange ia he tupu

\$6 miliona 'i he ta'u kuo hili'. Ko e si'isi'i ange ko eni 'a e tupu 'oku kei kau pē ia 'i he ola fakafiemālie koe'uhiā ko e ngaahi nunu'a 'o e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 pea mo e mā'ulalo ange 'a e ngaahi totongi tupu ne ma'u mai mei he ngaahi fonua muli, 'o hangē ko 'Amelika, 'Aositelēlia pea mo Nu'u Sila'. Na'e iku eni ki he si'isi'i ange 'a e pa'anga hū mai mei he ngaahi 'inivesi 'o e pa'anga mohe 'a e fonua 'a ia 'oku tauhi 'i muli, 'a ia ko e ma'u'anga pa'anga hū mai tefito ia 'a e Pangikē Pule'. Na'e toe uestia foki 'e he Koviti-19 'a e fiema'u 'o e ngaahi pa'anga maka mo pa'anga pepa fakamanatu, 'a ia ko e taha ia e ngaahi ma'u'anga pa'anga 'a e Pangikē'. 'I he tafa'aki ki he ngaahi fakamole, na'e ki'i kake si'i hake e ngaahi fakamole 'o mā'olunga'aki e peseti 'e 3 'o fakahoa ki he fakamole 'i he 2018/19. Ko e ngaahi fakamole lalahi lolotonga e ta'u ne kau ai e totongi tupu ki he ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga, pea mo e fakamole ki hono tuku atu e pa'anga pepa fo'ou ne toe mamafa ange 'a hono paaki'. Ne toe hiki hake foki mo e ngaahi fakamole makatu'unga mei he kake hake 'a e ngaahi totongi 'o e koloa mo e sēvesi 'e ni'ihia pea pehē foki ki he ngaahi fakatau 'o e ngaahi koloa ke tokateu ki he Koviti-19.

Na'e 'i ai 'a e Talēkita fo'ou 'e taha na'e hū mai ki he ngaahi lakanga taki 'a e Pangikē 'i he lolotonga 'a e ta'u'. Na'e hokohoko atu pē 'a e fakahoko fatongia 'a e kau Talēkita 'o fakatatau ki he Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga'. Na'e kau atu ki ai pea mo 'enau siofi mo tali 'a hono fakahoko lelei 'a e peseti 'e 90 'o e ngaahi palani ngāue ne fokotu'u ki he 2019/20. 'I he puipuitu'a 'o e ngaahi uestia 'o e Saikolone Fakatalopiki ko Hālōti, fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 pea mo e fakafuofua ke holo 'a e tu'unga faka'ekonōmika, na'e toe fai ai 'a hono siofi 'o e Palani Ngāue ki he 2020/21 pea pehē ki hono fuofua kamata ngāue'aki 'a e kaati fakamaaka fo'ou ke sivi'i 'aki 'a e ngaahi ola pea mo e tāketi palani ngāue'. Ne fokotu'u mo ha ngaahi tāketi ke tauhi'aki e ma'uma'uluta pea mo e malu e pa'anga ngāue tefito 'a e tafa'aki fakapa'anga'. 'E malava eni 'aki 'a hono fakapapau'i 'oku tu'u mateuteu 'a e ngaahi pangikē ke matu'uaki 'a e ngaahi uestia 'o e Koviti-19 pea mo e holo 'i he tupu faka'ekonōmika, pea 'i he taimi tatau ke nau kei hokohoko atu pē 'a hono teke 'o e tupu faka'ekonōmika'.

'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga mohu pole ko eni 'o e 2019/20, ne malava lelei ai 'e he Pangikē 'o fakahoko 'a e ngaahi taumu'a tefito pea mo e ngaahi fatongia 'oku hā 'i he Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'i he ngaahi ngāue fakapa'anga pea mo e ma'uma'uluta

fakapa'anga'. Ko ia ai, 'oku ou fakamālō ki he Sea pea mo e Poate 'o e kau Talēkita, pea pehē foki ki he kotoa 'o e kau ngāue ki he ngaahi poupu pea mo e tauhi ki hono fakahoko e ngaahi fatongia kotoa pē 'oku fakafatongia'aki e Pangikē Pule'. Kau ki ai pea mo e ngaahi tali kotoa pē ne fakahoko he kamata'anga 'o e ta'u 2020 ki he ngaahi pole mei he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19. 'Oku fakaa'u atu foki mo e fakamālō ki he ngaahi poupu mei he Potungāue Pa'anga, ngaahi potungāue 'a e Pule'anga, ngaahi pangikē, ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē 'i he lolotonga 'a e tau mohu pole ko eni'. 'Oku ou fakamālō ki he ngaahi tokoni kotoa mei he ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga, ngaahi hoa ngāue fakalakalaka, pea mo e ngaahi pangikē pule kotoa 'i he Pasifiki'.

Dr. Sione Ngongo Kioa
Kōvana

Ngaahi Tefito'i Taumu'a & Fatongia

'I he Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 'i he kupu hono 4, 'oku hā ai 'a e ngaahi taumu'a 'o e Pangikē. 'Oku pehē:

1. "Kuo pau ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangikē ke pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo tu'apule'anga.
2. 'O 'ikai kaunga kovi ki he tefito'i taumu'a, kuo pau ki he Pangikē ke -
 - (a) langa hake 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga; mo
 - (e) langa hake ha ngāue fakapa'anga 'oku malu mo lelei.
3. Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuo pau ke fakahoko 'e he Pangikē 'ene ngaahi ngāue 'i ha founa 'oku ne tokoni'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua mo e tupu faka'ekonōmika."

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule' 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua', 'aki 'a e feinga ke mā'ulalo pea 'oua 'e feliuliaki lahi 'a e hikihihi 'o e totongi koloa' 'i he 'avalisi ko e peseti 'e 5 'a e hikihihi 'o e totongi koloa 'i he ta'u.

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule' 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakatu'apule'anga', 'aki 'a hono tauhi 'a e tu'unga fe'unga 'o e pa'anga talifaki 'o e fonua' ke feau 'a e ngaahi fiema'u ki he pa'anga muli ke totongi'aki 'a e koloa hū mai mo e ngaahi me'a kehe.

Ko ia ai, ko e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' 'oku taumu'a ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'a Tonga 'i muli' 'o lahi hake 'i he māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai.

'Oku toe fakahā 'i he Lao 'a e Pangikē Pule, kupu hono 4A 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule':

"Kuo pau ko e ngaahi fatongia 'o e Pangikē', ko e:

- (a) tuku atu 'o e pa'anga';
- (e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga';
- (f) tu'utu'uni 'a e fa'unga pule ki hono tu'utu'uni 'a e mahu'inga fakatu'apule'anga 'o e pa'anga Tonga' 'i he femahino'aki mo e Minisitā;
- (h) tu'utu'uni 'a e fakafetongi pa'anga muli mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he fakafetongi pa'anga muli';
- (i) tu'utu'uni mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga, pea mo tokanga'i 'a e pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua';
- (k) fakafuofua'i 'o kapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'atā mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga';
- (l) tauhi mo pule'i taafataha 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga';
- (m) fale'i 'a e Minisitā' 'i he ngaahi me'a fakapangikē mo fakapa'anga;
- (n) hoko ko e tefito'i Pangikē, fakafotonga fakapa'anga mo e fakahū'anga pa'anga 'a e Pule'anga';
- (ng) fakahoko 'a e ngāue fakapangikē, 'i Tonga pe ha feitu'u kehe, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ni;
- (o) pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē;
- (p) tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, malohi mo e malu 'a e fakalele 'o e ngāue totongi pa'anga';
- (s) tākaki mo tuku atu 'a e ngaahi sitesitika;
- (t) fengāue'aki mo kau atu ki he ngaahi kosilio mo kautaha fakavaha'apule'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga, pea ke fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga fekau'aki mo e ngaahi kaveinga felāve'i ki he'ene ngaahi taumu'a mo e ngaahi fatongia;
- (u) pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi māketi sino'i pa'anga tefito 'i Tonga ni;
- (v) ke pule'i mo faka'ai'ai 'a e fakafaingamalie 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ngaahi ngāue felāve'i; mo e
- (a) fakahoko ha fatongia kehe pe ngāue fekau'aki 'a ia 'oku felāve'i mo e fakahoko 'a hono ngaahi fatongia 'i he Lao ni pe ha Lao kehe pē."

Ko e fakaikiiki ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule ke mā'usia 'a ene taumu'a' 'oku hā atu 'i he fakamatala fakata'u ni pea mo e ngaahi fakamatala kehe pē.

Fokotu'utu'u Fakangāue

VĪSONE

Ke hoko ko ha Pangikē Pule lelei mo longo mo'ui 'i hono poupou'i 'a e ma'uma'uluta faka'ekonōmika 'a Tonga'.

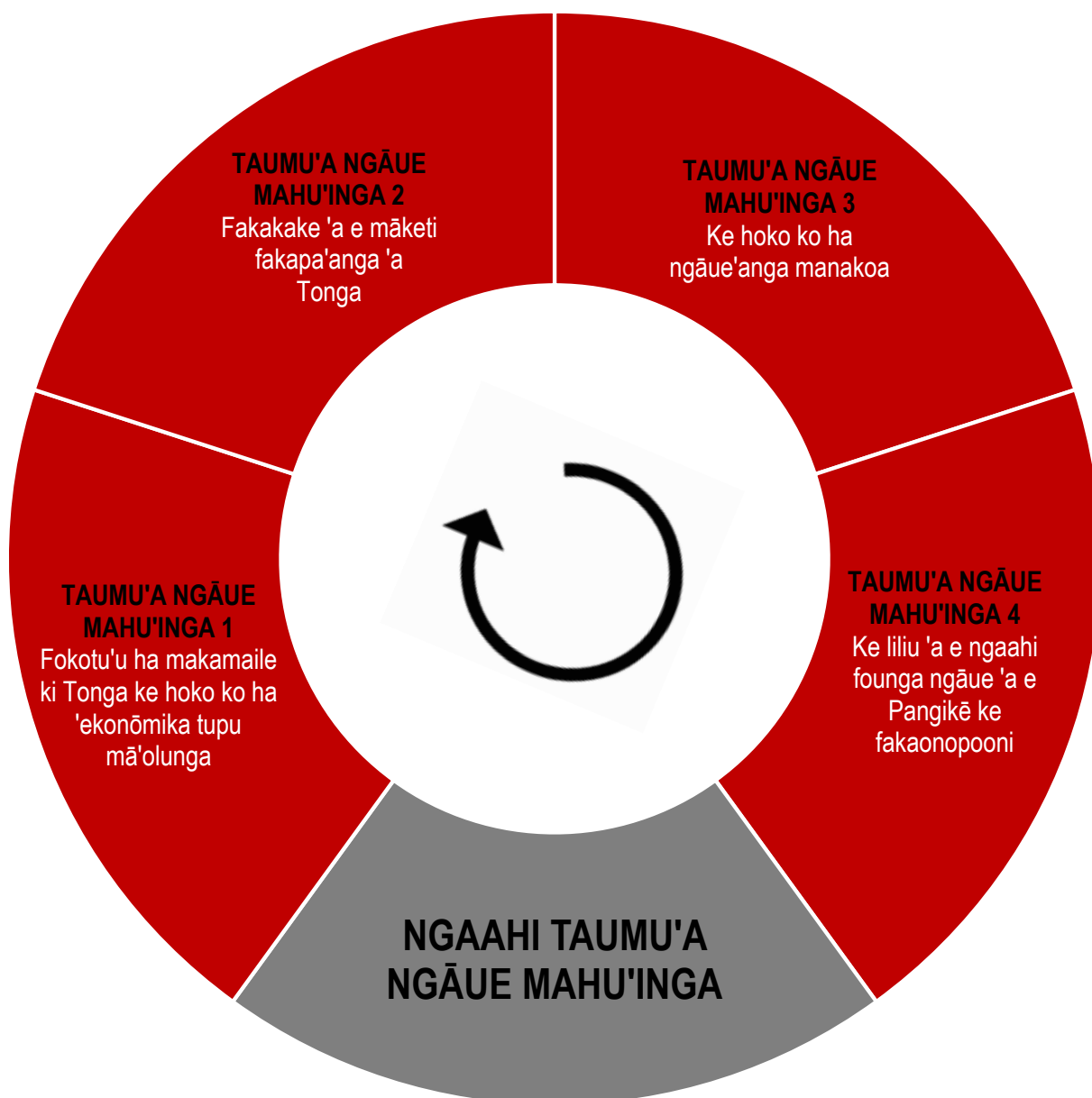
TAUMU'A NGĀUE

Ke fa'u mo fakahoko ha fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga malu 'oku ne langa 'a e tu'unga faka'ekonōmika'; teke 'a e ma'uma'uluta mo e malu 'o e tafa'aki fakapa'anga', ngaahi sisitemi totongi pa'anga 'oku ma'uma'uluta fakatu'apule'anga mo ngāue fakapolofesinale pea 'i he tau'atāina.

NGAAHI TEFITO'I TUI

Fai Totonu | Fakakaukau Fo'ou | Ngāue Fakataha | Lelei Taha

NGAAHI TAUMU'A NGĀUE MAHU'INGA

Kau Ma'u Mafai

Kau Talēkita 'o e Poate

Mr. Steve Edwards
Sea 'o e Poate

Mr. Richard Prema
Tokoni Sea 'o e Poate

Mrs. Sinaitakala Tu'itahi
Talēkita

Mrs. Joyce Mafi
Talēkita

Dr. Sione Ngongo Kioa
Kōvana

Mrs. Balwyn Fa'otusia
Talēkita
(Sekelitali ki he Potungāue Pa'anga)

Kau Fakahoko Tu'utu'uni

'Oku 'i he Poate 'a e Kau Talēkita 'a e Sea (ko e Talēkita), ko e Kōvana, Sekelitali ki he Potungāue Pa'anga, pea mo ha kau Talēkita 'e toko nima (5). Ko e Kōvana, ko e 'Ōfisa Ngāue Pule 'o e Pangikēe', 'a ia 'oku fakahoko fatongia ki he Poate' ke fakakakato 'a e ngaahi kaveinga ngāue', pea mo e ngaahi tu'utu'uni fakangāue 'a e Pangikēe'. 'I he malumalu 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga mo e Ngaahi Lao Fakatonutonu, 'oku fili 'e he Minisitā Pa'anga' 'a e Kau Talēkita' ki ha ta'u ngāue 'e a'u ki he ta'u 'e nima (5), pea 'e malava pē ke toe fakafō'ou ke toe hoko atu 'enau ngāue'. Na'e kau fo'ou mai ha mēmipa fo'ou 'e taha ki he Poate 'o e Kau Talēkita 'i he lolotonga 'o e ta'u'. 'Oku kei 'atā foki 'a e tu'unga fakatalēkita 'e taha 'i he'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o Sune 2020.

'I he fakatatau ki he Lao', 'oku totonu ke fakataha 'a e Poate' 'o 'oua na'a toe si'isi'i hifo 'i he tu'o hongofulu (10) 'i he lolotonga 'o e ta'u', ke fokotu'utu'u 'a e ngaahi kaveinga ngāue pea mo e tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule', pea mo siofi ai 'a e ngaahi ngāue 'a e Pangikēe'. Na'e fakataha ma'u pē mo e Kōmiti Si'i 'a e Poate' ke alea'i mo vakai'i 'a e kaveinga fakapoate kotoa pē, pea mo fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e Poate', kimu'a pea toki fakahoko 'a e fakataha 'a e Poate'. Na'e fakataha tu'o hongofulu-mā-ua (12) ai 'a e Kōmiti Si'i 'a e Poate' 'i he lolotonga 'a e ta'u', pea fakakakato 'e he Poate' 'ene ngaahi fakataha 'e hongofulu-mā-fitu (17) ke fokotu'utu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikēe', muimui'i 'a e ngaahi ngāue 'a e Pangikēe', pea mo toku mai ha ngaahi fakahinohino fakangāue mo ha ngaahi fale'i ki he Kōvana'. Fakatatau ki he Lao Konga 54D, na'e fakataha foki mo e Kōmiti Si'i Faka'āotita 'a e Poate', ke poupou ki he Poate' 'i he ngaahi kaveinga ngāue fekau'aki mo e 'āotita'. Koe'uhi ko e fatongia 'o e Kōmiti 'Āotita ke tokanga'i 'a e ngaahi ngāue faka'āotita fakalotofale', na'a nau tu'utu'uni ai ke fakahoko 'e he Tafa'aki Tokateu ki ha Fakatamaki Fakangāue' ha ngaahi ngāue faka'āotita fakalotofale, pea ke lipooti hangatonu pē ki he Poate'. Na'e kau foki mo e founa ngāue ki hono talitali 'o ha Talēkita fo'ou 'i hono alea'i 'i he ngaahi fakataha'.

Ko e fatongia ia 'o e Poate 'o e Kau Talēkita ke tokanga'i 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pangikē Pule'. 'Oku kau ai heni 'a hono toutou vakai'i 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule' 'i hono fakakakato hono ngaahi fatongia pea mo hono ngāue'aki 'a 'ene ngaahi koloa', pea malava pē ke nau 'oatu mo ha ngaahi fale'i ki he Kōvana', ke 'oua na'a ngata pe 'i hono pukepuke 'a e tu'unga lelei 'o hono pule'i 'a e ngaahi ngāue 'a e

Pangikēe', ka ke fakapapau'i foki 'oku fakakakato 'i he Pangikē Pule' 'a hono ngaahi fatongia tefito' 'o fakatatau ki he Lao Pangikē Pule Fakafonua 'o e Tonga' pea mo e ngaahi lao fekau'aki'.

'Oku fakamahino 'e he Konga 9A 'o e Lao 'a e Pangikē Pule (Fakatonutonu) 2014 'a e ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia 'o e Poate' 'a ia 'e 'ikai malava ke tukuhifo ki ha taha. Na'e fakakakato kotoa pē 'e he Poate 'o e Kau Talēkita 'a hono ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia ko 'eni' 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e toutou fakataha foki 'a e Kau Talēkita ke alea'i 'a e uesia faka'ekonōmika 'o e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19, pea pehē foki ki he Saikolone Fakatalopiki ko Hāloti', pea mo fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue fo'ou ki he fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga, 'a ia ne pulusi 'i ha ngaahi fakamatala fakaongoongo makehe. 'I he malumalu 'o e Konga 33 (4) b. 'o e Lao 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga', ne tokanga makehe 'a e Kau Talēkita ki he kole mei he Minisitā 'o e Pa'anga' pea na'a nau tali ai 'a hono 'oatu 'o e T\$5 miliona mei he 'akauni talifaki' ke tokoni ki he Polokalama Tokoni 'a e Pule'anga' ki he Koviti-19. Na'e tali foki mo ha ngaahi me'afua fo'ou ke tokoni ki he Koviti-19, pea pehē foki ki hono tali 'o e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a ia ne pulusi ia 'i he Monetary Policy Statements. Na'e tali foki 'e he Kau Talēkita 'a e ngaahi fakamatala fakamāhina fekau'aki mo e 'ekonōmika', ngaahi fakamatala makehe, pea mo hono toku atu 'o e ngaahi fakamatala fakaongoongo fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni' pea mo hono fakahoko'. Na'e tali 'e he Kau Talēkita 'i he lolotonga 'o e ta'u' 'a e ngaahi fonua mo 'enau fakafetongi pa'anga e kau ki hono fakamahu'inga'i 'o e pa'anga Tonga.

Na'e tali foki 'e he Kau Talēkita' 'i he lolotonga 'a e ta'u' 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono leva'i 'o e ma'uma'uluta fakapa'anga 'o e fonua, pea mo ha ngaahi tu'utu'uni ngāue pē 'a e Pangikēe' felāve'i mo 'ene fakahoko hono ngaahi fatongia'. Na'e kau 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue ko 'eni' 'a hono toe vakai'i 'o e ngaahi foomu kole laiseni ke fokotu'u ha pangikēe', pea mo hono fakalelei'i 'o e Tu'utu'uni Ngāue Fika 12 'i he Ngaahi Fiema'u ki he Laiseni Pangikēe', 'a ia na'e kamata ngāue'aki 'i he 'aho 1 'o 'Aokosi 2019. Na'e kau foki mo hono toe siofi 'o e ngaahi totongi ki he laiseni pangikēe' pea mo e ngaahi laiseni fakata'u' ke ne malava 'o totongi fakafoki 'a e ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o e ngaahi fatongia ko 'eni'. Na'e toe sio foki 'a e Kau Talēkita' ki ha lao ki hono mapule'i 'o e ngaahi kautaha malu'i pea mo e ngaahi kautaha pa'anga mālōlō 'i Tonga ni'. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi ngāue lalahi 'a e Pangikēe' na'e tali 'e

he Poate' ke fakalelei'i'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono tauhi 'o e tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga 'o e ngaahi pangikee', 'a ia ne kau ki ai 'a hono fakamo'oni 'o e aleapau ki hono fokotu'u 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua', pea pehē foki ki he kamata ko ia 'o hono fo'u 'o e Sistemi Totongi Pa'anga Fakafonua', ko e Sisitemi 'Ilo'i 'o e Kau Kasitomā 'o ho'o Kau Kasitoma', pea pehē foki ki he polōseki (credit bureau). Na'e kau atu foki mo e taha 'o e kau talēkita' 'o fakafofonga'i 'a e Pangikee' ki he fakataha Ministerial Counter Terrorism Financing Conference 'a ia na'e fakahoko 'i Melipoane, 'Aositelēlia.

Na'e tokanga foki 'a e Kau Talēkita 'i he lolotonga 'o e ta'u' ke pukepuke 'a e tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga 'o e fonua pea malu'i foki mo e ngaahi pa'anga 'a e kau fakahū pa'anga' 'i he taimi kotoa pē. Na'e alea'i foki 'e he Kau Talēkita' 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikee', tupu 'o e ngaahi kulētiti pea mo e tupu, pea kau foki ki ai mo 'enau ngaahi mahu'inga fakafetongi pa'anga, totongi tupu, pea mo e ngaahi totongi'. Na'e siofi foki 'e he Kau Talēkita 'a hono fakahoko ko ia 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue' pea mo hono fakahoko ko ia 'o e fatongia 'o e Pangikee' 'o fakafou 'eni 'i he ngaahi lipooti fakamāhina 'oku tuku atu 'i he ngaahi fakataha'anga 'a e Poate'. Na'e kau pea mo hono siofi 'o e ngaahi ngāue 'a e kau taki' ki hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikee' 'i he ngaahi kaveinga 'oku alea'i 'i he ngaahi fakataha'anga 'a e Kōmiti Sii' 'a e Poate'.

Ko e taha 'o e ngaahi fatongia 'o e Poate 'o e Kau Talēkita' ko hono fakapapau'i 'a e mahu'inga pea mo e fōtunga 'o e pa'anga pepa pea mo e pa'anga maka', pea ne tali lelei ai 'e he Kau Talēkita 'a e ngāue mo e fakakaukau ki he fōtunga fo'ou 'o e pa'anga pepa', pea pehē foki ki he fakamo'oni hingoa 'o e Palēmia' pea mo e Minisitā 'o e Pa'anga'.

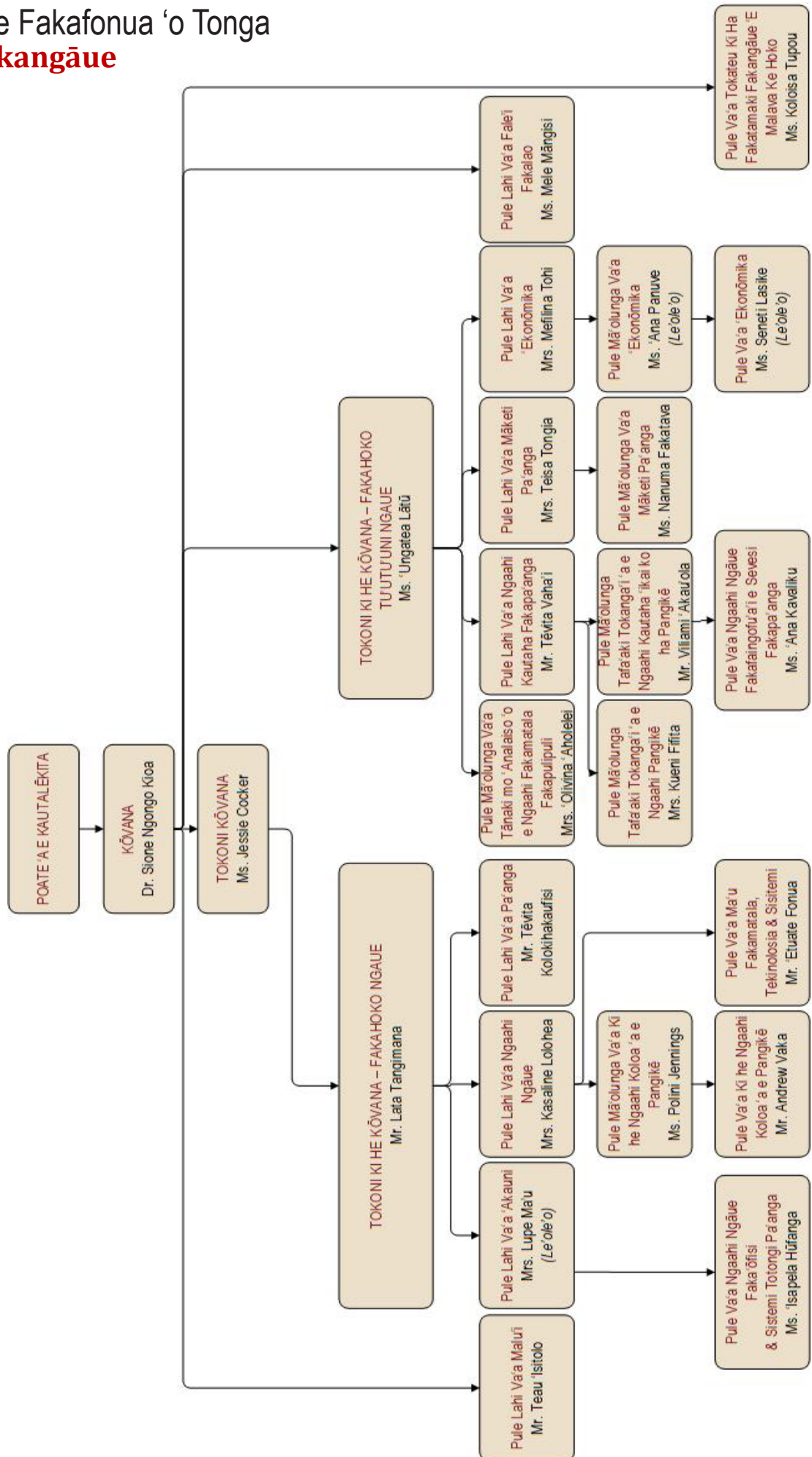
Na'e fakapapau'i foki 'e he Kau Talēkita ko e ngaahi fakamatala fakapa'anga kotoa pē na'e teuteu'i ia 'o fakatatau ki he founa fakamatala fakapa'anga kuo tali fakamāmani lahi 'o e IFRS 9, pea tali lelei foki mo hono fakakalakalasi pea mo e ngaahi me'afua pau ki he ngaahi mole. Fakatatau ki he Konga 53 (1) 'o e Lao 'a e Pangikē Pule (Fakatonutonu), na'e alea'i 'e he Kau Talēkita 'a hono tu'uaki atu 'o e 'Āotita' pea mo e fokotu'u mei he Minisitā 'o e Pa'anga ki ha kautaha 'āotita fo'ou ki he ta'u 'e tolu (3) 'oku hoko mai'.

Ke fakapapau'i 'oku fakahoko pea ola lelei 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e Pangikee' 'i he lolotonga 'o e ta'u', na'e tali lelei ai 'e he Kau Talēkita 'a hono fakalelei'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ma'a e kau ngāue' pea mo e ngaahi tu'utu'uni fakalotofale 'a ia 'oku felāve'i pea mo hono pule'i mo e ngaahi ngāue fakalotofale 'a e Pangikee'. Na'e tali foki 'e he Kau Talēkita 'a e Palani Fakaangaanga ki he Hoko Mai Ha Fokoutua Fakamāmani Lahī, 'a ia ko e palani ko 'eni 'e toki tātaki pe ki ai ha ngaahi liliu 'i he kaha'u. Na'e tali foki 'e he Kau Talēkita 'a e Lisi Mafai Fakangāue', polokalama nō ma'a e kau ngāue, pea mo e tu'utu'uni ngāue ki he vahe 'a e kau ngāue'. Na'e kau foki mo e polōseki ki hono fakalelei'i 'o e tauhi'anga faile faka'elekitolonika' pea mo hono fakalelei'i 'o e tauhi'anga fakamatala faka'elekitolonika' 'i he ongo ngāue lalahi na'e tokanga ki ai 'a e Kau Talēkita 'i he faka'amu ke tokoni ki he ngaahi ngāue faka'aho 'a e Pangikee'.

Na'e tali foki 'e he Kau Talēkita' 'a e Patiseti Fakata'u ki he 2020/21, pea pehē ki he ngaahi tu'unga ngāue 'a e Pangikee', ko e Fokotu'utu'u Fakangāue 2020, pea pehē foki he Fakamatala Fakata'u 2018/19. Na'e tali foki mo e ngaahi fakamatala pa'anga fakamāhina 'a ia 'oku fakahoa ai 'a e ngaahi ola fakapa'anga fakatatau ki he patiseti na'e tali 'e he Kau Talēkita' pea toki tuku atu ki he 'Eiki Minisitā 'o e Pa'anga', pea pehē ki he 'Ōfisi 'o e Palēmia' ke paaki atu 'i he Kāsete 'a e Pule'anga'.

Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga Tu'unga Fakangāue

Sune 2020

Fokotu'utu'u Fakangāue

Na'e tali 'e he Poate 'a e Kau Talēkita 'a e fakalelei ki he Fokotu'utu'u Fakangāue 2019/20 'i 'Epeleli 2019 'a ia ko e tāketi 'e 377. 'I faka'osinga 'o Fepueli 2020 ne sivi'i ai e Fokotu'utu'u Fakangāue 'ni pea ne hā mai ko e 90% 'o e ngaahi tāketi 'e 377 ne malava hono ngāue'i.

'I he ta'u 'ni ne ngāue'aki ai 'e he kau ngāue 'a e Kaati Me'afua Tatau, 'a ia ko e founga me'afua fo'ou ki hono sivi'i 'o e Fokotu'utu'u Fakangāue.

Ko e Kaati Me'afua Tatau ko 'eni 'oku fua ai e ola 'o e tāketi takitaha 'i he tu'unga fakamaau'i 'e tolu 'o fakatatau ki hono mahu'inga'.

Ko e tu'unga fakamaau 'ni ko e;

- i. Fakahoko 'a e ngāue 'i he tu'unga 'oku mā'olunga, kakato mo mahino pea 'oku fua 75%;
- ii. Fakahoko e ngāue 'i hono taimi totonu, pea 'oku fua 45% 'o felāve'i ia mo e vave hono tali mo ma'u taimi totonu; pea
- iii. Fai pau ki he tu'utu'uni, 'oku fua 30% 'o kaunga ia ki he lao, tu'utu'uni ngāue, founga ngāue mo e hokohoko ngāue'.

Ko e ola 90% ko 'eni 'oku lelei ange ia 'i he 82% ne a'usia 'i he ta'u kuo maliu atu'.

'E hokohoko atu 'a hono tokoni'i 'e he Kau Taki Ngāue 'a e kau ngāue ke nau ngāue'aki 'a e ngaahi tefito'i tui 'a e Pangikē 'i hono fakahoko 'enau ngāue'. 'Oku 'ikai ke ngata pē 'i hono tauhi 'a e ma'uma'uluta 'o e fakahoko ngāue 'i ha tu'unga mā'olunga ki hono patoloaki 'a e ngaahi fokotu'utu'u mahu'inga 'i he Fokotu'utu'u Fakangāue kae pehē foki ke maa'usia 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 'a 'ene taumu'a ke hoko ko ha Pangikē Pule lelei mo longomo'ui 'i hono poupou'i 'a e ma'uma'uluta faka'ekonōmika 'a Tonga.

Tu'unga Faka'ekonōmika Fakalūkufua

Fakalakalaka Faka'ekonōmika 'i Tu'apule'anga

Na'e toe holoki hifo 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (International Monetary Fund) 'a 'ene fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi' (World Economic Outlook) 'i Sune 2020 ke holo 'aki e -4.9% 'i he ta'u 2020 (fakahoa eni ki he holo 3.0% 'i he fakafuofua 'i 'Epeleli 2020). Ko e fakafuofua ko eni 'oku makatu'unga ia 'i he toe fakalalahi ange 'a e ngaahi uesia 'o e fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19 'o hoko ai 'a e tōlalo 'i he fefakatau'aki fakamāmani lahi, hōloa 'a e fiema'u fakatau koloa pea vaivai ange 'a e ngaahi faingamālie fakatupu pa'anga 'i he ngaahi fonua lahi.

Ko e tupu faka'ekonōmika 'a e ngaahi fonua lalahi 'o māmani 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e peseti 'e 8.0 'i he 2020 ('o lahi ange he peseti 'e 6.1 'i he fakafuofua 'i 'Epeleli 2020), koe'uhi 'oku hā 'oku kovi ange 'a e ngaahi uesia tamaki 'o e Koviti-19 'i he 'uluaki fakafuofua ne fakahoko he konga kimu'a 'o e 2020. 'Oku kau ki heni 'a e ni'ihi 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo Tonga ni', 'o hangē ko Nu'u Sila mo 'Aositelēlia, 'a ia na'e holo fakatou'osi 'ena tupu faka'ekonōmika 'aki 'a e 1.6% ('i hono fakahā 'e he Sitetisitika Nu'u Sila) mo e 0.3% ('i hono lipooti 'e he Sitetisitika 'Aositelēlia) 'i he kuata 'uluaki 'o e 2020. 'Oku hā mai foki 'a e hiki lahi 'i he tokolahi 'o e kau ta'ema'ungāue 'i he ngaahi fonua lahi, 'o kau ai 'a 'Amelika 'a ia na'e 11.1% 'i Sune 2020 (Sitetisitika 'a 'Amelika), ka ko 'Aositelēlia mo Nu'u Sila na'e lipooti 'i he 7.4% (Sitetisitika 'Aositelēlia) mo e 4.0% (Sitetisitika Nu'u Sila).

Ko e totongi 'o e ngaahi koloa lalahi 'oku fefakatau'aki fakavaha'apule'anga 'oku fakafuofua ke 'i he tu'unga ma'ulalo pē 'i he 2020, tupu mei he ma'ulalo 'a e ngaahi totongi lolo fakamāmani lahi koe'uhi ko e holo lahi 'a e ngaahi fiema'u lolo 'i he lolotonga 'a e fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19. 'Oku fakafuofua ko e hikihihi ko ia 'i he totongi 'o e ngaahi koloa ki he 2020 'e 'i he tu'unga ma'ulalo pē 'o tatau pē 'a e ngaahi fonua tu'umalie mo e ngaahi fonua langalanga hake makatu'unga pē 'i he hōloa ko ia 'o e ngaahi fiema'u

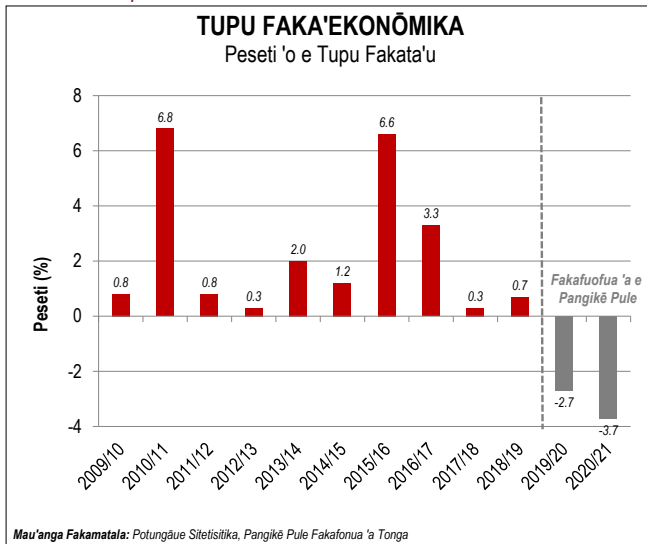
fakatau koloa mo e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'one tukuhifo ai 'a e totongi 'o e ngaahi koloa lalahi 'oku fefakatau'aki, mo e totongi lolo fakamāmani lahi ki ha tu'unga 'oku toe ma'ulalo ange.

'I he lipooti 'a e Reuters na'e 'avalisi 'a e totongi lolo fakamāmani lahi 'i he US\$51.22 ki he talamu 'i he ta'u ki Sune 2020, 'a ia na'e mā'ulalo ange ia 'i he US\$68.65 ki he talamu 'i he ta'u ki Sune 2019. 'I he'ene pehē, na'e 'avalisi leva 'a e totongi lolo ki Sune 2020 'i he US\$40.47 'a ia ko e holo lahi eni mei he 'avalisi ko e US\$62.86 ki he talamu 'i Sune 2019. 'Oku makatu'unga 'a e holo lahi 'o e totongi 'avalisi mei he si'isi'i ange 'a hono fiema'u e lolo koe'uhi ko e ngaahi fakataputapui 'i he fefolau'aki felave'i mo e Koviti-19, mo hono tātāpuni 'o e ngaahi pisinisi mo e ngaahi kau'āfonua'. 'Oku tānaki atu foki ki ai mo e 'ikai a'usia 'a e ngaahi alēapau 'a e ngaahi fonua 'oku nau hū atu 'a e lolo, ke holoki hifo 'a e lahi 'o e lolo 'oku ngaahi 'i Ma'asi 2020.

Fakalakalaka 'i he Tupu Faka'ekonōmika Fakalotofonua

Na'e fakafo'ou (rebased) 'e he Potungāue Sitetisitika 'i 'Okatopa 2019 'a e ngaahi fakamatala ki he tu'unga faka'ekonōmika e fonua, 'o ngāue'aki 'a e ngaahi totongi koloa 'o e ta'u 2016/17, 'o tupu mei ai ha toe feliliuaki mei he ngaahi fika ne 'osi tukuange mai kimu'a'. Fakatatau ki he'enu lipooti fakamuimui taha, na'e fakafuofua 'a e tupu 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a Tonga ki he ta'u 2018/19 mo e 0.7%, fakafehoanaki ki he 0.3% 'i he ta'u 2017/18. 'Oku hā mei heni 'a e fakaakeake mai 'a e 'ekonōmika mei he ngaahi maumau 'a e Saikolone Fakatalopiki ko Gita (TC Gita), 'o tautefito ki he ngaahi ngāue langa'.

Fakatātā 1: Tupu Faka'ekonōmika

Kimu'a pea kamata 'a e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19, na'e fakafuofua 'e he Pangikē Pule 'e tupu mālohi 'a e 'ekonōmika he 2019/20 makatu'unga he ngaahi ngāue fakaakeake 'a e 'ekonōmika, lelei ange 'a e 'ea ki he ngoue, pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi polōseki ngāue langa lalahi 'a e Pule'anga'. Ka neongo ia, ko hono fakahā ko ia 'a e fokoutua fakamāmani lahi (global pandemic) 'i he konga kimu'a 'o e ta'u 2020 kuo ne uesia lahi 'a e ngaahi tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'i he mole 'a e ngaahi mo'ui tokolahi, fakangatangata 'a e fefolau'aki, fetō'aki 'a e lahi 'o e koloa 'oku tuku mai, vaivai 'a e fiema'u koloa, pea holo mo e tokolahi 'o e kau ma'ungāue'. Neongo 'oku kau 'a Tonga 'ni he ngaahi fonua si'i 'oku kei hao mei he Koviti-19, ka 'oku 'ikai hao 'a Tonga mei hono ngaahi uesia faka'ekonōmika'. 'I 'Epeleli 'o e 2020, na'e tū'uta ai e Saikolone Fakatalopiki ko Hāloti 'i Tonga ni 'o toe fakalalahi aipē 'a e mafasia 'a e 'ekonōmika koe'uhi ko e ngaahi maumau lahi ne hoko ki he ngāue langa lalahi, ngaahi 'api nofo'anga, ngaahi pisinisi, pea mo e ngoue 'e ni'ihi 'i he ngaahi konga 'o Tongatapu mo 'Eua'. Ko e vakai fakamuimui taha 'a e Pangikē Pule ki he 'ekonōmika 'o Tonga 'oku fakafuofua 'e holo'aki e 2.7% 'i he 2019/20 pea 'e toe holo lahi ange 'i he 2020/21 'aki 'a e 3.7%.

'Oku fakafuofua 'e tupu 'aki e 4.1% ā e sekitoa ngoue, toutai mo e vao'akau 'i he 2019/20 hili ia 'ene tupu 3.6% 'i he 2018/19. 'Oku 'i ai e 'amanaki 'e fakalalakala aipē ki mu'a e ngāue 'a e sekitoa ngoue tupu mei he hiki 'a e lahi 'o e ngoue ne uta atu ki tu'apule'anga he ta'u ki Sune 2020, 'aki 'a e toni 'e 4,105.8 (45.1%). Na'e mahino 'a e lelei ange 'a e fua 'o e ngoue he lolotonga e ta'u ki hono uta atu ki tu'apule'anga tautautefito ki he hina, manioke, talo mo e kava Tonga'. Na'e tokoni ki he tupu 'a e sekitoa

ko eni 'a e lelei ange e tu'unga 'o e 'ea, mo e ngaahi ngāue fakaakeake mo e tō ngoue mei he saikolone Kita mo Hāloti, pehē foki ki he ngaahi ngāue ke fakapapau'i 'e 'ikai ha honge he me'akai fakalotofonua lolotonga e mafola fakamāmani lahi e fokoutua Koviti-19. Kaekehe, ko e pa'anga hū mai mei tu'apule'anga 'i hono uta fakatau atu e ngoue na'e holo 'aki 'a e peseti 'e 19.8% (\$1.9 miliona) 'i he ta'u ki Sune 2020 'o hā mei heni 'a e 'ikai ke ola lelei 'a hono fakatau atu e hina, kau ki ai mo ha toloi fakataimi 'a e hū mai e pa'anga mei hono fakatau atu e ngoue, pe ko e 'iikai ke līpooti kakato mai e pa'anga hū mai ko ia 'i he līpooti 'a e fe'ave'aki pa'anga muli' (Overseas Exchange Transactions). Na'e fakalalakala foki kimu'a mo e ola 'o e sekitoa toutai tukukehe ange 'a e toki uesia 'o e uta atu ki muli 'o e ika 'i he vakapuna, tupu mei hono tāpuni e kau'āfonua he Koviti-19. Na'e tupu 'a e lahi 'o e ika ne uta atu ki tu'apule'anga 'aki 'a e 8.6% (toni metuliki 'e 152) makatu'unga mei he lahi hono uta atu 'o e valu, kae holo 'a hono uta atu 'o e me'atahi 'oku fakaili (aquarium exports) 'aki 'a e 37.2%. Ko e pa'anga hū mai mei hono uta atu ki muli 'a e toutai na'e hiki hake 'aki 'a e 9.7% (\$0.8 miliona) 'i he ta'u'.

Ko e sekitoa ngāue fakatupu koloa 'oku fakafuofua 'e holo'aki e 1.6% he 2019/20 hili ia 'ene tupu 4.6% he ta'u kuo 'osi'. Ko e fakafuofua ko eni 'oku makatu'unga ia mei he ngaahi uesia 'o e Koviti-19 'o toloi ai 'a e ngaahi polōseki ngāue langa lalahi mo e ngaahi ngāue fakalanga'. Ko e kau ngāue taukei fakatekinikale mo fakapalōfesinale muli 'oku fiema'u ki hono fakahoko e ngaahi polōseki lalahi kuo nau foki atu ki honau ngaahi fonua, pea ko e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau lava 'o folau mai ki Tonga 'ni makatu'unga mei he tāpuni 'a e kau'āfonua'. 'I he'ene pehē, 'oku fakafuofua 'e holo aipē mo e ngaahi ngāue 'i he sekitoa keli'anga koloa mo e maka, neongo 'e 'i ai pē 'a e tokoni mei he polōseki ngaahi hala pule'anga' (Road Improvement Projects). 'Oku 'amanaki ko ha uesia mei he Koviti-19 ki he sekitoa ngaahi feima'u faka'api 'e si'isi'i pē koe'uhi he 'oku kau nautolu ia he ngaahi ngāue tu'upau' (essential services). 'I 'Epeleli 2020 na'e holoki ai 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'a e totongi 'uhila (tariff) tupu mei he holo 'o e totongi lolo fakamāmani lahi'. 'Ikai ngata ai, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e polōseki ki hono fakalelei'i e ma'u'anga 'uhila he 'ēlia Nuku'alofa (Nuku'alofa Network Upgrade), mo e ngaahi polōseki ki he Ma'u'anga Ivi Fakaenatula' (Renewable energy Project).

Ko e sekitoa 'a e ngaahi ngāue 'oku fakafuofua 'e holo lahi 'aki 'a e 5.2% he ta'u fakapa'anga 2019/20. 'Oku tupu eni mei hono tāpuni 'o e kau'āfonua 'o Tonga

makatu'unga mei he Koviti-19, 'o tu'u ai e ngaahi ngāue fakatakimamata he kuata faka'osi 'o e 2019/20. Na'e toe maumau'i foki he saikolone fakatalopiki ko Hāloti ha ngaahi pisinisi takimamata 'e ni'ihī 'i Tongatapu mo 'Eua, 'a ia 'e malava ke tuai ange ai 'a e fakaakeake 'a e sekitoa 'ni. Na'e uesia 'e he ngaahi fakataputapui 'o e fefononga'aki, tauhi e vā mama'o fakasōsiale (social distancing), mo e fakatapuitapui he po'uli (night curfews) 'a e ngaahi sekitoa kehe hangē ko e fefononga'aki, fefakatau'aki, ngaahi hōtele mo e ngaahi falekai, ngaahi 'api nofo totongi, ngaahi pisinisi 'aati, faiva fakafiefia mo e va'inga'. Ko e totongi 'o e koloa hū mai mei tu'apule'anga na'e holo 'aki 'a e 5.2% 'i he ta'u ne ngata ki Sune 2020, 'o fenāpasi ia mo e holo 18.2% 'a e ngaahi koniteina na'e lēsisita, 'o hā mahino ai 'a e māmālie ange 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi mo e ngaahi fiema'u koloa fakatau'. Ko e fetō'aki 'o e lahi 'o e ngaahi koloa 'oku tuku mai (supply chains), pea mo hono kaniseli 'o e ngaahi katoanga fakafiefia fakaloto fonua 'o hangē ko e konifelenisi 'a e ngaahi siasi, fai'aho, mali mo e ngaahi putu, 'oku kau mo ia 'i he ngaahi 'uhinga 'oku holo ai 'a e ngaahi fiema'u koloa fakatau'. 'Oku tokolahi 'a e ngaahi pisinisi 'oku holo lahi 'a 'enau ngaahi ma'u'anga pa'anga, pea ko e ni'ihī 'oku faingata'a ke feau e ngaahi fakamole 'o a'u pē ki hono fakasi'isi'i e kau ngāue, pē ko 'enau ngaahi houa ngāue'. Kuo tuku atu 'e he Pule'anga 'a e \$60 miliona ko e tokoni ki he tokateu 'a e fonua ki he Koviti-19, pea mo fai ha tokoni fakapa'anga ki he ngaahi pisinisi mo e kau ngāue kuo uesia mei he mafola fakamāmani lahi 'a e fokoutua 'ni. Na'e kau foki mo e Pangikē Pule 'i he tokoni fakapa'anga ki he Pule'anga, pea toe vakai'i mo 'ene ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga ke tokoni ki he ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'a e fonua'. Na'e tuku atu he ngaahi pangikē fakakomēsiale ha ngaahi tokoni ki he 'enau kau kasitōmā 'o kau ai hono toloi pe fakalōloa 'o e tā fakafoki 'o e nō (moratoriums), mo ha ngaahi tokoni fakaakeake makehe kiate kinautolu 'oku uesia he fokoutua 'oku mafola fakamāmani lahi pea pehē foki mo e Saikolone Fakatalopiki ko Hāloti, 'o makatu'unga pē he ngaahi keisi takitaha.

Neongo 'oku hokohoko atu 'a e fekumi ki ha faito'o malu'i ki he Koviti-19, 'oku kei ta'epau pē pe ko e hā 'a e loloa 'o 'ene mafola fakamāmani lahi, 'a ia te ne uesia lahi 'a e 'ekonōmika'. 'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule 'e holo 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'i he 2020/21 'aki e 3.7% 'okapau 'e kei hokohoko atu aipē 'a e mafola fakamāmani lahi 'a e Koviti-19 'o a'u ki he 2021.

Fakatatau ki he savea 'a e Pangikē Pule fekau'aki mo e tu'uaki 'o e ngaahi lakanga 'atā 'i he peesi 'a e Matangi

Tonga mo e ngaahi nusipepa fakaloto fonua, na'e holo 'a e lahi 'o e ngaahi lakanga 'atā ne tu'uaki 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga ne ngata ki Sune 2020 'aki e lakanga ngāue 'e 25. Ko e lahi taha 'a e ngaahi tu'uaki ngāue mei he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga mo e ngaahi pisinisi sēvesi'. 'Oku fakafuofua 'e tokolahi ange 'a e kau ta'ema'ungāue 'o makatu'unga mei hono uesia 'e he Koviti-19 'a e ngaahi pisinisi'. Ko e tokolahi 'a e kau ngāue toli fua'i'akau kuo 'ikai ke nau toe lava 'o folau atu ki muli he polokalama makatu'unga 'i he tāpuni 'a e fefolau'aki ki muli'. Ka neongo ia, 'oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule ko e kau ta'ema'ungāue fakataimi ko eni tautautefito ki he sekitoa 'o e ngaahi ngāue te nau foki 'o kumi ngāue he sekitoa toutai, ngoue, mo e ngaahi ngāue faka'api ke hoko ia ko 'enau ma'u'anga pa'anga fo'ou.

Fa'unga 'o e Tu'utu'uni Fakapa'anga

Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga lolotonga 'a e Pangikē Pule ki he ta'u 2019/20, ke tokoni ki he tupu faka'ekonōmika 'a Tonga pea mo e ngaahi uesia kovi 'o e fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19. Ko e tupu faka'ekonōmika 'a Tonga ni' na'e māmālie ange, pea 'oku ngali 'e toe holo lahi ange 'i he kaha'u vave mai'. Ko e tu'unga hikihi 'o e totongi koloa na'e mā'ulalo pē he 5% 'oku faka'amu ki ai 'a e Pangikē Pule'. Ko e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i tu'apule'anga 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito, 'a ia 'oku 'i 'olunga pē he tu'unga si'isi'i taha 'oku fiema'u ke a'u ki ai ko e mähina 'e 3 'o e ngaahi koloa hū mai mei muli'. 'Oku fakafiemālie pē mo e tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga muli'. Ko e tafa'aki fakapa'anga 'oku kei malu pē mo lelei makatu'unga 'i he mālohi 'a e tu'unga 'o 'enau tefito'i pa'anga ngāue (capital), hulu 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (liquidity), lelei 'a 'enau ngaahi tupu (profits), pea mā'ulalo mo e ngaahi nō palopalema'.

Makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala 'oku hā atu 'i 'olunga, mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga ki he kaha'u, 'oku taau ke kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngāue fakapa'anga lolotonga'. Na'e toe tēnaki mai foki ha ngaahi me'afua 'i he lolotonga 'o e ta'u, ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia mei he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19, 'i he tupu faka'ekonōmika fakaloto fonua'. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga lolotonga 'eni 'oku fakahā atu 'i lalo':

- Ke kei hoko atu pē hono ta'etotongi 'a e tupu (zero interest rate policy) 'i he ngaahi 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (Exchange Settlement

Account) 'oku fakahū 'i he Pangikē Pule';

- Ke 'oua 'e toe mā'ulalo hifo 'i he 80% 'a e lahi e ngaahi nō 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loans/deposit ratio);
- Ke kei tu'uma'u pē 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' (Statutory Reserve Deposit) 'i he 10%;
- Ke tauhi pē 'a e tu'unga 'o e hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa' (inflation reference rate) ke 'oua na'a laka hake he 5%;
- Muimui'i ofi 'a e lahi 'o e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, pea holoki e peseti 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' (SRD) 'oka fiema'u;
- Vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē ke fe'unga, pea liliu 'a e tu'utu'uni lolotonga 'i ha taimi 'e fiema'u ai;
- Fakafaingofua 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he fakafetongi pa'anga muli 'oka fiema'u;
- Hokohoko atu hono tuku atu 'o e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga';
- Tauhi 'a e fetu'utaki vāofi mo e ngaahi kautaha fakapa'anga ke fakapapau'i 'oku nau 'i ha tu'unga mateuteu fe'unga;
- Hoko atu pē hono faka'ata kitu'a 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule 'aki hono fakahā atu 'i he ngaahi fanongonongo 'oku tuku atu ki he kakai 'o e fonua;
- Muimui'i ofi 'a e ngaahi uestia 'o e mafola fakamāmani lahi 'a e Koviti-19 'i he ngaahi ngāue fakapa'anga telia ha ngaahi faka'ilonga 'o ha tu'u laveangofua;
- Fakapapau'i 'oku hokohoko atu pē 'a e talangofua 'a e ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē ki he ngaahi tu'utu'uni Fakapule'anga fekau'aki mo e Koviti-19, pea 'i he taimi tatau 'oku kei fakahoko pe 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' ki he kakai 'o e fonua'.

Na'e toe tñaki atu foki 'e he Pangikē Pule ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'i 'olunga, 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko 'eni', 'a ia na'e fakahoko 'i he lolotonga 'o e 2019/20, ke pātoloaki ai pē hono fatongia ko hono poupu'i e malu 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua mo e tafa'aki fakapa'anga, pea mo a'usia foki 'a 'ene ngaahi tefito'i taumu'a ngāue':

- Fakahoko 'a hono fakalelei'i 'a e tu'unga mateuteu ki he ngaahi nō palopalema, 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni fakavaha'apule'anga ki he ngaahi līpooti fakapa'anga fika 9 (IFRS9), ke fakapapau'i 'oku

fe'unga pē 'a e ngaahi teuteu ki he ngaahi nō palopalema 'e 'ikai lava 'o tā fakafoki';

- Toe vakai'i 'a e ngaahi makatu'unga 'o e fakafetongi pa'anga muli (exchange rate basket) 'i he lolotonga 'o e ta'u, 'a ia na'e kamata ngāue'aki 'eni 'i Sune 2020;
- 'Oku lolotonga fakahoko foki ha ngāue ki hono fokotu'u ha sisitemi totongi fakalotofonua 'e fe'unga mo e lahi 'o e ngaahi totongi pa'anga 'a Tonga pea ke ne lava 'o fakahoko 'a e ngaahi totongi he taimi pē ko ia;
- 'I he feinga ke fakasi'isi'i hono tātāpuni 'e he ngaahi pangikē muli 'a e 'akauni 'a e ngaahi kautaha 'ikai ko ha pangikē, 'oku hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki 'a e Pangikē Pule mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale 'i Tonga ni' pea mo e ngaahi kautaha 'ikai ko ha pangikē ke feinga'i ke kei tauhi pē 'enau ngaahi 'akauni pangikē 'i muli';
- 'Oku hoko atu 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule ki hono fakalahi 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'aki hono laiseni mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha 'oku nau tauhi 'a e ngaahi lekooti noo'.
- Fakahoko 'a e ngaahi taumu'a ngāue ki hono fakalahi 'a e ngāue'aki 'o e ngaahi me'a ngāue fakapa'anga 'e he kakai, Ngaahi Pisinisi Taautaha mo liki (MSMEs), mo e ngāue fakapa'anga fakatekinolosia' (DFS).
- Na'e fakahoko foki 'a hono sivi'i fika 2 'o Tonga 'e he Kulupu 'a 'Esia mo e Pasifiki ki hono Fakafepaki'i 'o e Fe'ave'aki Pa'anga Kākā mo hono Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngāue Fakatautoitoi' (Asia Pacific Group on Money Laundering) 'i he 2019, 'a ia 'e toki tukuange 'a e līpooti ko ia 'i he 2020.
- Fa'u ha lao ki hono laiseni, tokanga'i mo pule'i 'a e ngaahi kautaha malu'i 'i Tonga ni'.
- Fa'u ha ngaahi tu'utu'uni fakangāue ma'a e ngaahi pangikē fekau'aki mo e ngaahi uestia 'e malava hoko 'i he'enau ngaahi fakahoko ngāue, pea mo hono malu'i 'o e ngaahi fakamatala faka'elekitolonika'.

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e hokohoko atu pē 'a hono tuku atu 'e he Pangikē Pule 'ene Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga fakamāhina 'e ono', 'a ia 'oku tu'utu'uni'i 'e he Lao Pule'i o e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga'. 'Oku toe tuku atu foki 'e he Pangikē Pule mo e ngaahi puletini fakakuata, ngaahi līpooti faka'ekonōmika fakamāhina, mo e ngaahi līpooti fakamāhina 'i he ngaahi kaveinga 'oku felāve'i mo e 'ekonōmika'. 'Oku toe 'oatu foki e ngaahi līpooti ko 'eni' ki he Fakataha Tokoni'. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e tokanga 'a e Pangikē Pule ki hono siofi mo muimui'i ofi e ngaahi fakalakalaka ki ha ngaahi faka'ilonga 'o ha uestia pe tu'u lavea ngofua te ne

ala fakatupu ha ngaahi kaunga kovi ki he 'ekonōmika mo e ngaahi ngāue fakapa'anga'.

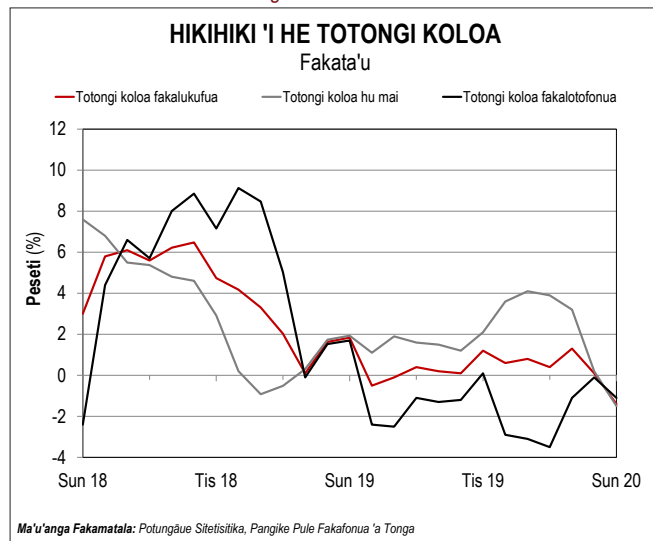
Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

Ko e vakai ki he ola 'o e ngaahi taumu'a ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule 'i he lolotonga e ta'u fakapa'anga 2019/20.

Hikihiki 'i he Totongi Koloa

Ko e hikihiki 'i he totongi koloa fakata'u na'e mā'ulalo pē 'o 'avalisi 'i he 0.3% he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2019/20, 'a ia na'e mā'ulalo pē i he tu'unga fe'unga ko e 5%. Ko e hikihiki fakata'u 'o e totongi koloa ki Sune 2020 na'e holo 'aki 'a e 1.4% fakahoa ki he hiki 1.8% 'i he 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo 'osi'. Ko e holo lahi taha foki eni 'i he hikihiki 'o e ngaahi totongi koloa talu mei Tisema 2015 (-1.2%).

Fakatātā 2: Hikihiki 'i he Totongi Koloa

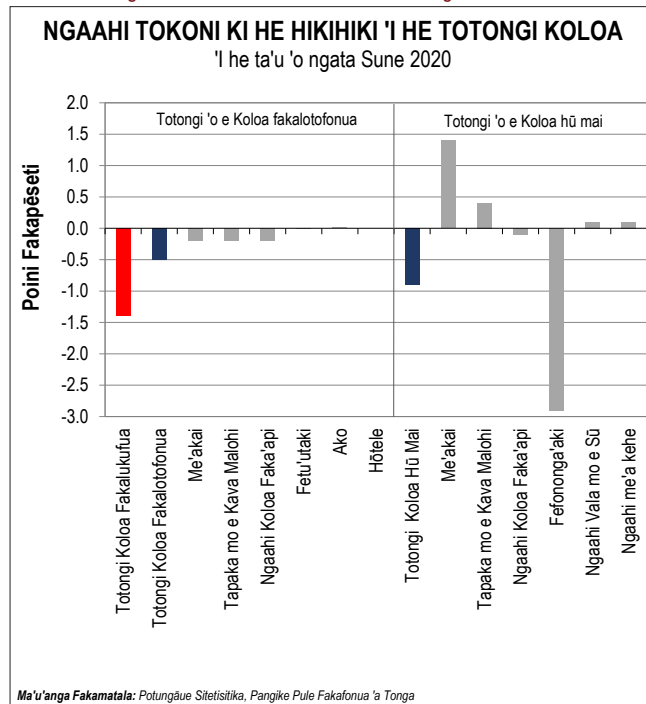

Ko e 'avalisi 'o e ngaahi totongi koloa fakalotofonua na'e holo'aki 'a e 1.7% 'i he ta'u fakapa'anga 2019/20 'o ilonga ai 'a e lelei ange 'a e tu'u 'a e 'ea mo e ngāue fakaakeake mei he Saikolone Kita mo Hālōti, 'a ia 'oku hā mai he mahu 'a e me'atokoni fakalotofonua hangē ko e ngoue foha, fua'i'akau mo e vesitapolo'. 'Oku tokoni foki ki heni mo e ngaahi ngāue tokoni 'a e Pule'anga ki hono fakapapau'i 'oku lahi fe'unga pē 'a e me'atokoni fakalotofonua lolotonga 'a e mafola 'o e fokoutua fakamāmani lahi'. 'Ikai ngata ai, 'oku holo 'a e totongi 'o e kava Tonga koe'uhi he 'oku lahi ange he taimi 'ni, pea kau ki ai mo e holo hono fakataua koe'uhi ko e ngaahi fakataputapui mo hono kaniseli 'o e ngaahi katoanga fakafiefia lalahi'. Na'e holo mo e totongi 'uhila, totongi ki he kasa mo e ngaahi koloa lolo kehe, 'o tokoni aipē ki he holo fakalukufua 'a e totongi koloa fakata'u'.

Ko e hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa hū mai mei muli na'e holo mo ia 'aki 'a e 1.5% 'i Sune 2020, makatu'unga

'i he holo 'a e totongi 'o e lolo, 'a ia na'e holo'aki 'a e 29.7% 'i he ta'u ki Sune 2020, mo e holo 'a e totongi kasa 'aki 'a e 4.7%, 'o lahiange ia 'i he hiki 'a e totongi 'o e ngaahi koloa me'atokoni, tapaka mo e kava mālohi'. Na'e tokoni 'a e holo ko ia 'i he totongi fakamāmani lahi 'o e lolo mo e tu'unga fakafiemālie 'o e fakafetongi pa'anga muli ki hono pukepuke 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hū mai 'i ha tu'unga ma'ulalo pē, kae pehē foki ki he tu'unga hikihiki fakata'u 'o e ngaahi totongi koloa'.

Fakatātā 3: Ngaahi tokoni ki he Hikihiki 'i he Totongi Koloa

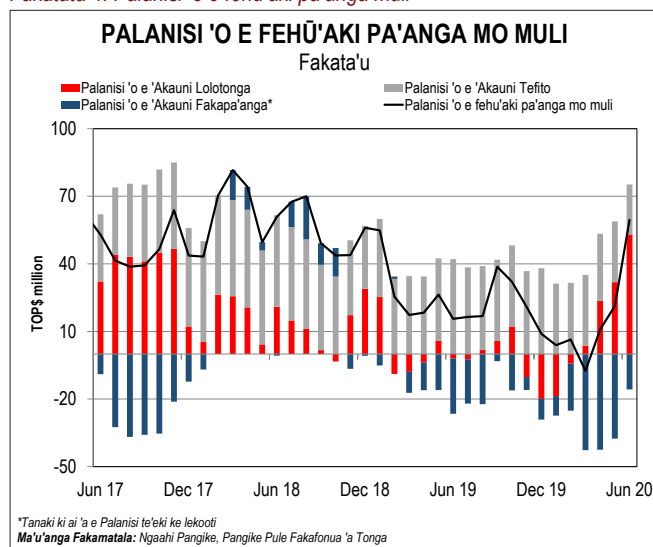
'I Sepitema 2019 na'e kamata ai e ngaahi Tu'utu'uni ki he Tute 'a e Kasitomu ki hono tākaki e ngaahi totongi tute fo'ou 'i hono hū mai 'o e fua'imoa mo e tapaka, ke tokoni ki hono faka'ai'ai 'o e tō'onga mo'ui lelei'. Ne toe hilifaki foki mo e ngaahi totongi tukuhau 'ekisia fo'ou ki he ngaahi me'alele ta'u motu'a ange'. Ko e hikihiki 'i he mahu'inga 'o e ngaahi koloa me'atokoni hū mai na'e tefito ai 'a e mā'olunga ange 'a e hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa hū mai 'i he konga 'uluaki 'o e 2020, tautefito ki he ngaahi koloa kakano'i manu'. Ko e ngaahi ngaahi fakataputapui 'o e Koviti-19 'i he ngaahi fonua na'a ne uesia 'a e fononga e ngaahi vaka uta koloa, 'o toloi ai e ngaahi uta 'e ni'ihī, kae nounou 'a e ngaahi koloa 'e ni'ihī 'o ne fakatupu ai 'a e hiki ko ia 'i he totongi 'o e ngaahi koloa hū mai'.

Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli

Na'e fe'unga mo e \$59.5 miliona 'a e hulu he palanisi 'a e fehū'aki pa'anga mo muli 'i he ta'u ne ngata ki Sune 2020, 'o lahi ange ia 'i hono fakahoa ki he hulu 'i he ta'u ne ngata ki Sune 2019 'a ia ne \$15.6 miliona. Ko e kake ko 'eni 'i he palanisi 'o e fehū'aki pa'anga mo muli

ne makatu'unga ia mei he lahi 'a e hulu 'i he 'akauni lolotonga, tupu mei he kake 'i he pa'anga hū mai mei he talafi pa'anga, pea mo e holo 'i he totongi 'o e koloa hū mai'. Na'e holo 'a e hulu 'i he 'akauni tefito kae toe kake hake 'a e fe'amokaki 'i he 'akauni fakapa'anga 'o ne toe holoki hifo 'a e hulu he palanisi 'o e 'akauni lolotonga'. Na'e tupu 'a e fakakātoa e pa'anga hū mai mei muli 'i he ta'u ne ngata ki Sune 2020 'aki 'a e \$28.9 miliona (3.5%) ki he \$862.8 miliona. Na'e makatu'unga 'eni mei he tupu 'a e pa'anga hū mai faka'ofisiale ki he tokoni fakapatiseti mo e ngaahi polōseki 'a e Pule'anga, pa'anga tokoni ki he Saikolone Hāloti, pea pehē ki he pa'anga tokoni ki he Koviti-19.

Fakatātā 4: Palanisi 'o e fehū'aki pa'anga muli

Ka neongo ia, na'e holo 'a e pa'anga hū atu 'aki 'a e \$38.3 miliona ki he \$723.9 miliona (-5.0%) 'i he ta'u ne ngata ki Sune 2020. Na'e makatu'unga eni mei he hōloa 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hū mai mei tu'apule'anga, tautautefito ki he koloa fefakatau'aki fakalūkufua mo fakamovetevete, fakatau me'alele mo e naunau langa'. Na'e kau ki heni mo e holo 'i he totongi ki he fehū'aki pa'anga 'a e ngaahi pangikē, ngaahi sēvesi, pea pehē ki he ngaahi ngāue tefito'. Ko e holo ko 'eni 'i he pa'anga hū atu ki tu'apule'anga 'i he ta'u, na'e makatu'unga ia mei he ngaahi uesia mei he Koviti-19.

Pa'anga Talifaki 'i muli 'a e Fonua

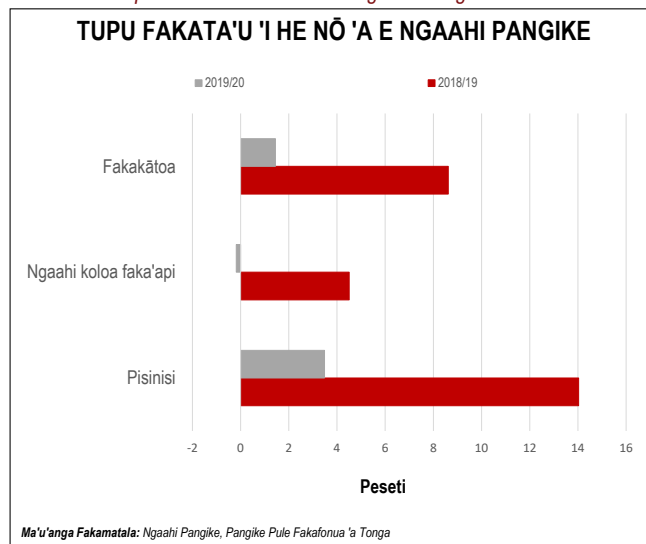
Na'e hiki hake e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua mei he \$484.3 miliona (māhina 'e 7.9 'o e koloa hū mai mei muli) 'i Sune 2019 ki he \$543.8 miliona 'i Sune 2020 'o fe'unga ia mo e māhina 'e 8.2 'o e koloa mo e sēvesi hū mai mei muli'. Ne makatu'unga 'a e hiki fakata'u ko 'eni' mei he ngaahi pa'anga tokoni fakapatiseti, pa'anga tokoni ki he Koviti-19 pea mo e pa'anga tokoni afā mei he ngaahi fonua hoa ngāue fakalalakaka'. Na'e toe kau ki ai mo e talafi pa'anga taautaha mai mei muli'. Na'e 'i

he tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua lolotonga e 2019/20 'o mā'olunga pē 'eni he tu'unga fe'unga 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule', ko e māhina 'e 3 'o e koloa mo e sēvesi hū mai mei muli'. 'Oku hokohoko atu pē 'a hono tuku atu 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi lipooti fakamāhina fekau'aki mo e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' 'i he peesi 'initaneti 'a e Pangikē Pule ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua'.

Fakafetongi Pa'anga Muli

Na'e holo e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki 'i hono fakafehoanaki mo e pa'anga Tonga 'i he ta'u ne ngata ki Sune 2020, 'o kau ki ai 'a e pa'anga Nu'usila, pa'anga Pilitānia, pa'anga Siaina, pa'anga 'Aositelēlia, pa'anga Fisi mo e pa'anga 'Iulope'. Kaekehe, ne mālohiange e mahu'inga 'o e pa'anga 'Amelika mo e pa'anga Siapani 'i hono fakahoa ki he pa'anga Tonga'. 'I he'ene pehē, na'e hiki hake 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakahoa mo e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia (NEER), mo e tu'unga totonu 'o e fakafetongi pa'anga Tonga (REER) 'aki 'a e 2% he ta'u'. Ko e hiki 'a e tu'unga totonu 'o e fakafetongi pa'anga Tonga 'oku hā mahino ai 'a e mā'olungaange 'a e hiki e totongi koloa fakalūkufua 'a Tonga fakatatau ki he tu'unga totongi koloa 'a e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki mo ia'. Kaekehe, 'oku kaunga lelei eni kiate nautolu 'oku hū koloa mo e sēvesi mai mei tu'apule'anga'.

Fakatātā 5: Tupu Fakata'u 'i he Nō 'a e Ngaahi Pangikē

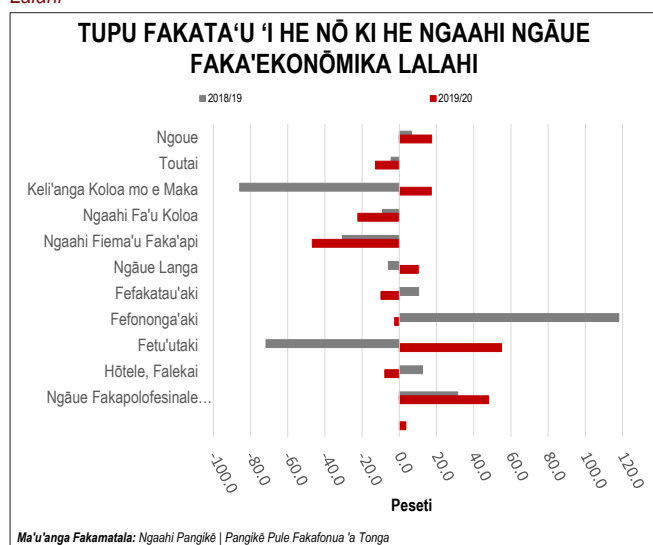

Palanisi 'o e Ngaahi Nō

Na'e fe'unga 'a e tupu 'i he ngaahi nō na'e tuku atu 'e he ngaahi pangikē, ki he ta'u ne ngata ki Sune 2020 mo e 1.4% (\$7.0 miliona), fakahoa ia ki he 8.6% 'i he ta'u kuo 'osi', 'a ia na'e fe'unga kotoa 'a e ngaahi noo' mo e \$492.9 miliona. Na'e makatu'unga eni mei he māmalieange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua talu

mei Ma'asi 2020, koe'uhi pē ko e ngaahi uesia mei he Koviti-19. Na'e lekooti mā'olunga taha foki 'a e fakakātoa 'o e ngaahi nō 'i Nōvema 2019 'a ia na'e fe'unga mo e \$504.9 miliona. Ko e tupu 'i he ta'u ni, na'e makatu'unga ia mei he tupu 'a e nō fakapisinisi, 'aki 'a e 3.5% (\$7.9 miliona) kae holo 'a e ngaahi nō taautaha 'aki e 0.2% (\$0.5 miliona) 'i he ta'u, 'o makatu'unga 'i he tupu 'a e nō langa fale 'o lahiange 'i he holo 'a e nō me'alele mo e nō taautaha. Na'e tefito 'a e tupu 'i he ngaahi nō mei he sekitoa ngoue, keli'anga maka mo e maka koloa, ngaahi ngāue langa, fetu'utaki, pea mo e ngāue fakapolofesinale mo e ngaahi sēvesi makehe'.

Fakatātā 6: Tupu Fakata'u 'i he Nō ki he Ngaahi Ngāue Faka'ekonōmika Lalahi

Na'e kake foki mo e ngaahi nō na'e tuku atu 'e he ngaahi kautaha 'ikai ko ha pangikē 'i he ta'u ne ngata ki Sune 2020, 'aki 'a e 3.1% (\$3.2 miliona) ki he \$106.8 miliona, makatu'unga 'i he lahi ange 'a e ngaahi nō taautaha'.

'I he vakai ki he kaha'u, 'oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule 'e mā'olungaange 'a e tupu fakata'u ki he 2020/21 'i he 2019/20, 'a ia 'e fe'unga mo e peseti 'e 8.2. 'Oku makatu'unga eni mei he toloi 'o e ngaahi polōseki lalahi fakapangikē na'e teuteu ke noo'i, ngāue'aki e pa'anga tokoni \$60 miliona mei he Pule'anga, pea mo hono toe fakaava ko ia 'o e kau'āfonua ki he kakai 'o e pasifiki. Ka neongo ia, 'e ala uesia foki 'a e fakafuofua ko 'eni 'i he ta'epau 'a e taimi 'e ngata ai 'a e mafola 'a e fokoutua fakamāmāni lahi'.

Palanisi 'o e Ngaahi Fakahū Pa'anga

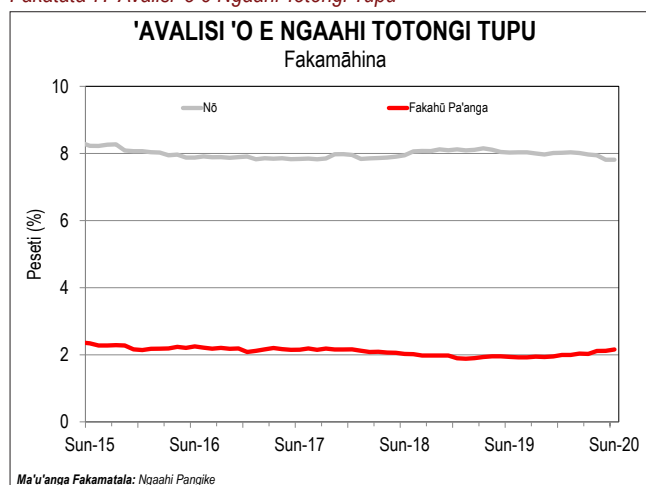
Ko e fakakātoa 'o e pa'anga na'e fakahū 'i he ngaahi pangikē ki he ta'u ne ngata ki Sune 2020 na'e fe'unga mo e \$619.2 miliona. Ko e tupu eni 'aki 'a e 1.3% (\$8.2 miliona) mei he \$611.0 miliona na'e lekooti 'i Sune 2019. Na'e tupu 'a e fakahū pa'anga taimi lōloa 'o lahiange ia 'i he holo fakatou'osi 'a e fakahū pa'anga taimi nounou

mo e fakahū pa'anga tu'u pau'. Na'e makatu'unga 'a e kake 'a e ngaahi fakahū pa'anga taimi lōloa mei he ngaahi fakahū pa'anga 'a e ongo Kautaha Sino'i Pa'anga Mālōlō, ngaahi sino 'oku 'ikai ke ma'u tupu, ko e Pule'anga, pea mo e sekitoa taautaha (ngaahi pisinisi mo e fakafo'ituitui). Na'e tupu 'eni mei he liliu 'a e konga 'o e ngaahi fakahū pa'anga taimi nounou 'a e Pule'anga 'o fakahū taimi loloa'. 'Oku tokoni foki ki heni mo hono toho ko ia 'o e ngaahi fakahū pa'anga tu'u pau mo taimi nounou, koe'uhi ko e ngaahi uesia ko ia mei he Koviti-19. Ko e holo 'i he fakahū pa'anga tu'u pau mo e taimi nounou, na'e lahi pē ki he Pule'anga, ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga, pea mo e ngaahi pisinisi taautaha'.

Ngaahi Totongi Tupu

'I he ta'u ne ngata ki Sune 2020, na'e holo 'a e 'avalisi 'o e hulu 'i he totongi tupu (weighted average interest rate spread), 'aki 'a e poini 'e 43.20 mei he 6.09% ki he 5.66%. Na'e makatu'unga 'eni mei he holo 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu 'i he ngaahi nō 'aki 'a e poini 'e 21.42, kae kake 'a e 'avalisi 'o e ngaahi totongi tupu 'i he fakahū pa'anga 'aki 'a e poini 'e 21.78. Ko e holo 'i he totongi tupu 'o e ngaahi nō, na'e lahi pē ia ki he nō fale mo e nō taautaha makehe'. Na'e tu'uma'u pē 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu 'i he nō fakapisinisi 'i he 7.64%, koe'uhi na'e hoatatau pē 'a e kake 'i he totongi tupu ki he sekitoa 'o e ngaahi fiema'u faka'api, ngoue, fakatupu koloa, ngaahi ngāue langa, toutai pea mo e holo 'i he totongi tupu 'a e sekitoa keli'anga maka mo e maka koloa, takimamata mo e ngaahi ngāue fakapolofesinale, mo e ngaahi ngāue makehe'. Na'e makatu'unga 'a e kake 'a e totongi tupu 'i he ngaahi fakahū pa'anga, mei he tupu kotoa 'a e ngaahi kalasi 'o e fakahū pa'anga pea na'e fenāpasi eni mo e lahi ange 'a e ngaahi fakahū pa'anga taimi nounou mo e taimi loloa'.

Fakatātā 7: 'Avalisi 'o e Ngaahi Totongi Tupu

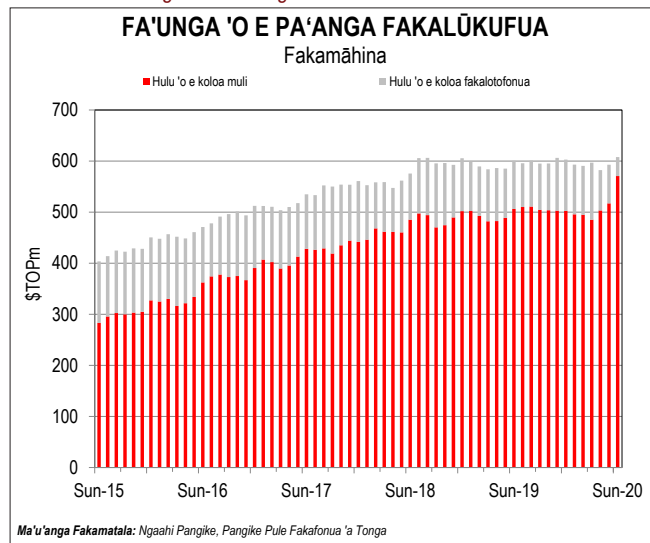

Palanisi 'o e Pa'anga Fakalūkufua 'a e Fonua

'I he ta'u ne ngata ki Sune 2020, na'e tupu 'a e pa'anga

fakalūkufua 'a e fonua (broad money) ki ha tu'unga mā'olunga fo'ou ko e \$607.1 miliona, 'a ia ko e tupu'aki ia 'a e \$7.0 miliona (1.2%) makatu'unga pē 'i he tupu 'a e koloa 'a Tonga 'ni 'i muli' (net foreign assets). Na'e tupu fakatou'osi 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'i muli' pea mo 'enau fakahū pa'anga', 'i he ma'u mai ko ia 'a e ngaahi pa'anga tokoni fakapatiseti, tokoni fakapa'anga ki he ngaahi polōseki, tokoni fakapa'anga ki he teuteu ki he Koviti-19, pea mo e pa'anga tokoni afaa'. 'I he'ene pehē, na'e holo ai 'a e ngaahi koloa fakalotofonua 'i he ta'u, koe'uhi ko e lahi ange 'a e ngaahi fakahū pa'anga 'a e Pule'anga 'i he Pangikē Pule'.

Fakatātā 8: Fa'unga 'o e Pa'anga Fakalūkufua

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Tafa'aki 'Ekonōmika

'I hono toe vakai'i e palani fokotu'utu'u ngāue 'a e Pangikē Pule ki he ta'u 2019/20, na'e fokotu'u ai ki he Tafa'aki 'Ekonōmika 'a e ngaahi taumu'a ngāue fakakātoa 'e 23 ke ngāue'i. 'I hono fakamā'opo'opo 'o e palani fokotu'utu'u ngāue ki he ta'u fakapa'anga 'i 'Epeleli 2020, na'e lava'i lelei 'e he Va'a 'Ekonōmika 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'e 19, pea ko e 4 na'e 'ikai malava. Ko e ngaahi taumu'a ko 'eni, 'oku felave'i pē ia mo e feinga ke ma'u 'a e taimi ke tukuange atu ai 'a e ngaahi lipooti, 'a ia na'e kau ki ai 'a e Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga Fakamāhina 'e ono, ngaahi lipooti fakakuata pea mo e ngaahi lipooti faka'ekonōmika fakamāhina'. Na'e makatu'unga 'a e toloi 'a hono tukuange 'o e ngaahi lipooti, mei he tokosi'i 'a e kau ngāue pea mo e ngaahi ngāue makehe na'e fiema'u fakavavevave ke fakahoko 'i he lolotonga 'o e ta'u'.

Ma'uma'uluta Fakapa'anga

Tafa'aki ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga

Na'e hokohoko atu pē 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangikē Pule ki hono tauhi e tu'unga malu mo lelei 'o e tafa'aki fakapa'anga lolotonga e ta'u 2019/20, tautautefito 'eni ki he ngaahi faingata'a fo'ou mei he uesia 'o e saikolone fakatalopiki Hāloti, fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 ko e fokoutua kuo mafola fakamāmani lahi pea mo e 'amanaki ki ha holo 'i he tu'unga faka'ekonōmika'. Na'e fakatonutonu ai e tokanga 'a e Pangikē Pule ki hono pukepuke 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga pea mo ha sino'i pa'anga tefito 'oku 'i he tu'unga mā'olunga ke fakapapau'i 'oku malava 'a e ngaahi pangikē 'o ake vave mei he ngaahi uesia 'o e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 pehē foki ki ha holo 'a e tu'unga faka'ekonōmika, ka 'i he taimi tatau 'oku nau kei poupou ki he tupu 'i he tu'unga faka'ekonōmika'. 'I hono toe fakalelei'i 'a e ngaahi founa ngāue 'a e ngaahi pangikē ki hono pule'i 'o e ngaahi faingata'a, na'e tuku atu ha tohi tu'utu'uni fo'ou, 'a'ahi ki he ngaahi pangikē, pea mo fakahoko 'a e ngaahi polōseki ki hono fakalelei'i 'o e fā'unga 'o e fe'aveaki fakapa'anga 'o hangē ko e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua (National Payment System), fakalahi e vā fengāue'aki fakapa'anga 'aki hono pule'i mo hono sivi'i 'o e ngaahi koloa fakapa'anga fo'ou pea toki ngāue'aki. Na'e hokohoko atu ai pē 'a e fatongia 'o e Pangikē Pule ki hono laiseni, pule'i pea mo tokanga'i 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha pa'anga 'ikai ko ha pangikē' (NBFIs).

Na'e toe fokotu'u foki ha ngaahi taumu'a fo'ou ki hono fakamālohia 'a e ngaahi kautaha pa'anga 'ikai ko ha pangikē, ko ha ngaahi founa kehe 'o e fakapa'anga kapau 'e 'ikai ke fakafaingofua'i 'e he ngaahi pangikē 'enau ngaahi sēvesi fakapa'anga'. Na'e fakafou 'eni 'i hono fakalelei'i 'o e tafa'aki fakalao mo e founa pule'i 'o e ngaahi kautaha pa'anga 'ikai ko ha pangikē pea pehē foki ki hono faka'ai'ai ha ngaahi founa ngāue pe koloa fakapa'anga fo'ou 'o hangē ko e South Pacific KYC Utility Regional Project. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018, pea mo e Lao Ki he Ngaahi Kautaha Nō liki 2018 na'e fanongonongo 'e he Kapineti ke kamata ngāue'aki 'i

Siulai 2019. 'Oku kei tali foki 'a e Lao ki he Kakai Nō Atu e Pa'anga 2018 ke fanongonongo 'a e 'aho ke ngāue'aki ai mei he Kapineti'. Ko e lao foki ki hono laiseni mo hono tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Malu'i 'oku kei fakakakato 'a e ngāue ki ai. Na'e foaki 'e he Pangikē Pule 'a e laiseni ki ha kautaha na'e kole laiseni ke hoko ko ha kautaha ma'u'anga fakamatala fakanō 'o fakatatau ki he ngaahi makatu'unga, pea 'e tokanga'i 'i he malumalu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Laiseni 'o e Kautaha Ma'u'anga Fakamatala Fakanoo'. 'Oku kei lolotonga fakahoko pē 'a e ngāue ko 'eni ke fakapapau'i 'oku maau 'a e ngaahi makatu'unga mo e ngaahi tu'utu'uni ki he laiseni kimu'a pea toki fakakakato 'a e ngāue ki he laiseni 'a e kautaha' ni.

Ngaahi Fakalakalaka 'i he Founa Ngāue 'a e Ngaahi Pangikē

'I he faka'osinga 'o Sune 2020, na'e 'i ai ha ngaahi pangikē 'e 4 kuo 'osi ma'u laiseni ke fakahoko ngāue 'i Tonga 'ni. Na'e hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Pangikē BSP ki hono langa hake 'a 'enau polokalama ki hono fakaa'u atu 'a 'enau ngaahi ngāue fakapa'anga ki he ngaahi 'otu motu mama'o pea pehē foki ki he ngaahi feitu'u 'oku mama'o mei he ngaahi 'ōfisi 'a e pangikē'. 'A ia ne nau fakalahi ai 'enau ngaahi mīsini fefakatau'aki pea pehē foki ki he ngaahi fatongia fakapangikē 'i loto 'i he falekoloa'. Na'e hiki hake 'a e ngaahi mīsini fefakatau'aki 'a e Pangikē BSP mei he 26 'i he ta'u ku'osi ki he 31 'i he ta'u 'ni. Na'e fakalahi foki 'aki 'a e mīsini 'e taha 'i he ngaahi mīsini toho pa'anga 'a e Pangikē BSP kae holo'aki 'a e mīsini 'e taha 'i he ngaahi mīsini toho pa'anga 'a e Pangikē ANZ 'i hono fakahoa ki he ta'u kimu'a'. Na'e hokohoko atu pē 'a e tupu 'i he vahevahe 'i he māketi ki he Pangikē Fakalakalaka 'o Tonga 'i he tafa'aki lī pa'anga mei muli 'aki 'enau sēvesi 'Ave Pa'anga Pau ki hono talafi mai 'o e pa'anga ki Tonga 'ni.

Na'e hokohoko atu hono tauhi 'e he ngaahi pangikē 'a honau ngaahi 'ulu'i 'ōfisi 'i Tongatapu. Na'e kei tauhi pē 'e he Pangikē MBf mo e Pangikē ANZ hona va'a 'i Vava'u'. 'Oku kei hokohoko atu pē foki 'a e hoko e Pangikē Langa Fakalakalaka 'a Tonga, ko e pangikē pē ia 'e taha 'oku fakahoko fatongia ki he ngaahi 'otu motu 'o Ha'apai, Vava'u, mo 'Eua pea pehē foki ki he ongo Niua' (Niuatoputapu mo Niuafo'ou). 'Oku toe 'i ai foki mo e va'a

‘e ua ‘o e Pangikē Langa Fakalalakaka ‘i Tongatapu, ‘a ia ‘oku tu‘u ‘i Tatakamotonga ke fai fatongia ma‘a e Vahe Hahake, pea mo Nukunuku ki he Vahe Hihifo’.

Tēpile 1: Ngaahi Fatongia Fakapangikē ‘i Tonga

Ngaahi Pangikē	ANZ	BSP	MBf	TDB
Ngaahi Va‘a (kau ki ai mo e ‘ulu‘i ‘ōfisi ‘i Nuku‘alofa)	3	4	2	8
Fatongia Fakapangikē ‘i ha falekoloa	-	31	-	-
Ngaahi Mīsini Toho Pa‘anga (ATMs)	13	14	-	-
Ngaahi Mīsini Fefakatau‘aki (EFTPOS)	149	388	-	-
Ngāue Fakapangikē ‘i he ‘initaneti	‘lo	‘lo	‘Ikai	‘lo
Sēvesi Talafi Pa‘anga	‘lo	‘Ikai	‘Ikai	‘lo

‘I Nōvema 2019, na’e kamata ngāue‘aki ai ‘e he Pangikē BSP ‘a e kaati toho pa‘anga mo hono ngaahi me‘a malu‘i fakaonopooni (EMV Chip Cards), ko e konga ia hono fakalelei‘i ‘o ‘enau ngaahi sēvesi fakapangikē pea mo tuku mai ‘a e ngaahi koloa mo e sēvesi ‘oku malu mo faingofua ki he ‘enau kasitomaa’. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha koloa mo ha ngaahi sēvesi fo‘ou ne tuku mai mei he ngaahi pangikē fakakomēsiale kehe ‘i Tonga ni’ lolotonga ‘a e ta‘u fakapa‘anga 2019/20. Kaekehe, na’e kei hokohoko atu pē ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi pangikē ki hono fakalelei‘i ‘a ‘enau ngaahi sisitemi fakapangikē mo e ngaahi founa ngāue ‘i he lolotonga ‘o e ta‘u’.

Tokanga‘i mo Pule‘i ‘o e ngaahi Pangikē

‘I he ta‘u 2019/20, na’e uesia ‘e he Saikolone Fakatalopiki (TC) ko Hālōti ‘a e tu‘unga fakapa‘anga ‘a Tonga ‘i ‘Epeleli 2020, na’e tākaki atu ai mo e fokoutua kuo mafola fakamāmani lahi ‘o e Koviti-19, na’e makatu‘unga ai hono fakamālohia ‘o e Tu‘unga Fakafokifā Fakafonua ‘o ‘i ai e ngaahi fakangatangata mo fakataputapai ‘i he uike ‘e taha. Na’e tuku ‘a e tokanga ‘a e Pangikē Pule ki hono fakapapai‘i ‘oku fakamahino ki he kakai ‘o e fonua ‘o fakafou ‘eni ‘i ha ngaahi fanongonongo ‘a e ngaahi founa kuo fokotu‘utu‘u mei he tafa‘aki fakapa‘anga, lolotonga ‘a e ngaahi taimi ‘ikai ke pau ko eni. Na’e fakahoko ‘a e ngaahi fakataha mo e ngaahi fealea‘aki mo e Kautaha ‘a e Ngaahi Pangikē ‘i Tonga ‘ni ke fakapapai‘i ‘oku nau tokoni‘i ‘enau ngaahi kasitomā ‘oku uesia fakapa‘anga (Ngaahi tokoni ‘i he nō - Koviti-19, Tēpile 2). ‘I he taimi tata, ‘oku pukepuke pē ‘e he ngaahi pangikē ‘enau tu‘unga fakapotopoto ‘i he fakahoko ‘o e nō ke fakapapai‘i ‘oku ‘i he tu‘unga lelei pē ‘a e ngaahi koloa fakalukufua ‘o ‘ikai ke uesia lahi. ‘I he a‘u ki Sune 2020, ko e kau kasitomā ofi ki he 802 ‘o e ngaahi pangikē na’e lave monū ‘i he ngaahi tokoni nō ‘o e Koviti-19. ‘I he ‘ene pehē, na’e toe siofi leva ‘e he ngaahi pangikē ‘enau ngaahi palani fakata‘u mo e ngaahi faingata‘a te nau a‘usia ‘i he kamata‘anga ‘o e 2020, ke fakakau ki heni ‘a e ngaahi uesia ‘o e Koviti-19. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi pangikē ‘e ni‘ihi ‘oku toloi e tuku atu ‘enau ngaahi nō ki he ngaahi poloseki ki he 2021. ‘Oku hokohoko atu ai pē mo hono muimui‘i ‘o e ngaahi tu‘utu‘uni fakalao fakapangikē mo e ngaahi tu‘utu‘uni ngāue ke pukepuke ‘a e malu mo ma‘uma‘uluta ‘o e tafa‘aki fakapa‘anga, pea kei malava pē ke nau fe‘au‘auhi.

Ko e kau fakafongia mei he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki lolotonga ‘a e Fakataha Lahi Fakata‘u mo e Ako ‘a e Kautaha Ma‘a e Kau Supavaisa Fakapa‘anga ‘o e Pasifiki (AFSPC) ‘a ia na’e fakahoko ‘i he Loki Fakataha Fakakonifelenisi ‘a e Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga mei he ‘aho 2 - 6 Sepitema 2019.

Tēpile 2: Ngaahi tokoni 'a e tafa'aki fakapa'anga' ki he kau kasitoma kuo uesia 'e he Koviti-19 mo e Saikolone Fakatalopiki ko Hālōti

Pangikē	Nō Pisinisi	Nō Tautaha	Nō Fale	Saikolone Fakatalopiki Hālōti
BSP	Māhina 'e 3 totongi tupu 'ata'atā ki he ngaahi sekitoa na'e uesia.	i. Ta'ofi e totongi 'o e sino'i nō 'i he māhina 'e 3, 'o kapau ko e tokotaha nō 'oku holo 'ene houa ngāue pe mole 'ene ngāue. ii. 'E fakalōloa a e taimi ke ta ai e nō 'aki ha taimi fe'unga.	Mālolo e totongi tupu moe totongi 'o e sino'i nō 'i he māhina 'e 3 'o makatu'unga kapau 'oku mole 'a e ngāue pe uesia 'i he holo 'a e kau 'a'ahi 'oku puka 'initāneti'.	Nō tautaha & Nō Pisinisi iiki (SME) – Mālōlō e totongi tupu mo e totongi e sino'i nō 'i he māhina 'e tolu; Nō Pisinisi – Totongi tupu 'ata'atā pē 'i he māhina 'e 3; Na'e ta'ofi 'a e ngaahi totongi kehe 'e ni'ihī hangē ko e Totongi ki hono fakahoko e nō/Totongi ki hono liliu ngaahi aleapau 'i he nō; Ke tākaki atu ia ke hoko ko ha tokoni ki ha ngaahi maumau 'o e saikolone. 'Oku tuku atu heni mo e tokoni ki ha fakalelei 'oku fiema'u tupunga mei he saikolone, ko e pēsēti 'e 75 'o e totongi tupu 'o e kasitomā lolotonga – nō a'u ki he mahu'inga ko e \$50,000.00.
ANZ	i. Holoki peseti 'e 0.5 'i he ta'u, kotoa 'o e ngaahi nō fakataimi 'i he pa'anga fakalotofonua – kamata mei he 'aho 6 'o 'Epeleli 2020. ii. Holoki peseti 'e 0.5 'i he ta'u, kotoa 'a e ngaahi ngaahi nō 'oku malava ke liliu 'a e totongi tupu 'i he pa'anga fakalotofonua– kamata 'i Mē 2020. iii. To'o e ngaahi totongi ki hono tokanga'i 'o e nō - kamata 'i Mē 2020. iv. Ta'ofi fakataimi 'o e ngaahi totongi 'i he fokotu'utu'u nō fo'ou - makatu'unga pē 'i he nō fakafaituitui. v. Hōloki 'o e totongi tā nō ke fakatatau mo e holoki 'o e totongi tupu.	i. Holoki pēsēti 'e 0.5 'i he ta'u, kotoa 'o e ngaahi nō tautaha 'i he pa'anga fakalotofonua - kamata mei he 'aho 1 'o Mē 2020. ii. To'o e ngaahi totongi ki hono tokanga'i 'o e ngaahi nō - kamata mei he 'aho 1 'o Mē 2020.	i. Holoki pēsēti 'e 0.5 'i he ta'u, kotoa 'o e ngaahi nō fale 'i he pa'anga fakalotofonua' - kamata mei he 1 'o Mē 2020. ii. To'o e ngaahi totongi fakapule fakamāhina - kamata mei he 1 'o Mē 2020.	'Oku tatau kotoa pē 'a e ngaahi tokoni 'o kau ai 'a kinautolu na'e uesia 'e he Saikolone Fakatalopiki ko Hālōti.
TDB	i. Mālōlō e tā nō 'i he māhina 'e 3 ki he kau kasitomā 'oku uesia (makatu'unga pē 'i he siofi 'o e ngaahi foi nō fakafaituitui) ii. Ta'ofi fakataimi e totongi tupu mo e totongi 'o e sino'i nō makatu'unga pē 'i hono siofi 'o e ngaahi foi nō fakafaituitui			Nō Pa'anga Tokoni Fakalakalaka 'a e Pule'anga – totongi tupu pē ki he māhina 'e 3.
MBF	'E makatu'unga pē 'i he fo'i nō 'o kapau 'e mole 'a e ngāue e tangata/ fefine nō.			

Neongo 'a e ngaahi fakafe'atungia 'i he lolotonga e ta'u, na'e 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē 'i he'enu fakakakato e pa'anga mohe 'oku fiema'u mei he ngaahi pangikē (SRD) 'o e pēseti 'e 10. Ko e tākaki atu 'eni ki hono siofi 'o e tu'utu'uni ngāue ke 'oua 'e toe mā'ulalo hifo 'i he peseti 'e 80 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pangikē 'o fakatatau ki he lahi 'o 'enu ngaahi fakahū pa'anga'. 'I he a'u ki Sune 2020, ko e pangikē pē 'e taha na'a 'ne a'usia 'a e tāketi, ka 'i he taimi tatau 'oku hokohoko atu pē 'a e pangikē 'e tolu kehe ke ngaue' 'enu pa'anga ngāue 'oku hulu ke a'usia 'a e tu'utu'uni ngāue 'a ia ko e pēseti 'e 80 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pangikē 'o fakatatau ki he lahi 'o 'enu ngaahi fakahū pa'anga'. Ko e mā'ulaloange 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pangikē 'o fakatatau ki he lahi 'o 'enu ngaahi fakahū pa'anga 'oku 'ne fakahaa'i mai 'a e hū mai 'o e ngaahi pa'anga tokoni mei muli ki he Pule'anga 'o fakafelāve'i ki he uesia 'a e Saikolone Fakatalopiki ko Hāloti kae pehē ki he Koviti-19 ko e fokoutua kuo mafola fakamāmani lahi, ka 'oku lekooti 'e he ngaahi pangikē 'a e tupu si'isi'i 'i he nō 'i he ta'u 'o a'u ki Sune 2020. 'Oku hokohoko atu ai pē 'a hono muimui' 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pangikē 'o fakatatau ki he lahi 'o 'enu ngaahi fakahū pa'anga'.

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e faka'atā fakataimi ai 'e he Pangikē Pule ke hokohoko atu 'o e maumau' 'e he nō 'e taha 'a e tu'utu'uni fakangāue ki he fakangatangata 'o ha nō lahi ki ha tokotaha pe pisinisi 'o fakatatau ki ha ngaahi makatu'unga te ne fakapapau'i ki he Pangikē Pule, 'e lava pē 'o toe fakafoki 'a e tu'utu'uni fakangāue ko 'eni ki he fakangatangata 'o e ngaahi nō lalahi 'i ha vaha'a taimi pau kuo tuku atu.

Ko e taha e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pangikē Pule ko hono fakahoko 'a e 'a'ahi ki he ngaahi pangikē ke fakapapau'i 'enu ngaahi founa ngāue'. Na'e fakahoko atu ai 'e he Pangikē Pule 'a e 'a'ahi ki ha ongo pangikē 'e ua 'i 'Aokosi 2019 mo Tīsema 2019. Na'e nofo taha e tokanga e 'a'ahi ki he vakai'i 'oku 'i ai e tu'utu'uni ngāue 'a e ngaahi pangikē ki hono fakahoko e ngāue ki he ngaahi nō, pea fakapapau'i 'oku nau muimui ki ai. Ko e ngaahi founa pule'i ko 'eni te ne tokanga'i e tu'unga mo'ua fakapa'anga fakafo'ituitui'. Tānaki atu ai pē ko e 'a'ahi ke fakapapau'i 'oku muimui 'a e ngaahi pangikē ki he'enu ngaahi tu'utu'uni ngāue kae pehē ki he tu'utu'uni fakangāue 'a e Pangikē Pule'. Na'e fakahoko mo e 'a'ahi fakatu'upakē lolotonga e ta'u ke fakapapau'i 'enu ngaahi totongi tupu 'oku hilifaki ki he ngaahi nō pea mo fakapapau'i 'a e fai pau 'a e ngaahi pangikē ki he Tohi Tuutu'uni Fika 4 ki hono Fakahā 'a e Ngaahi

Totongi Tupu mo e Totongi ki he Fakahoko Fatongia 'a e Ngaahi Pangikē'. Ko e fuofua taimi eni ke fakahoko ai 'a e 'a'ahi fakatu'upakē ko eni ki he ngaahi va'a 'o e ngaahi pangikē ki he 'otu motu 'i Vava'u'. Ko e ola 'o e 'a'ahi fakatu'upakē 'oku 'ne fakahaa'i mai 'oku fiema'u 'a e ngaahi fakalelei 'o kau ki ai e fakamālohia e siofi 'e he 'ulu'i 'ōfisi 'a e ngāue honau ngaahi va'a 'i he ngaahi 'otu motu'.

'Oku hokohoko atu ai pē 'a hono tokangaekina 'e he Pangikē Pule 'a hono fakalelei' 'a e ngaahi lipooti 'a e ngaahi pangikē ke tokoni ki he'ene ngaahi fokotu'utu'u ngāue'. Na'e toe fakahoko 'a hono siofia 'a e ngaahi lipooti mei he ngaahi pangikē ki he Pangikē Pule, kau ki ai hono mape 'o e ngaahi tefito'i fakamatala ki he ngaahi fa'unga lipooti lolotonga e ta'u, ko e kongā 'eni hono fakapapau'i 'a e tonu 'o 'enu ngaahi lipooti'. 'Oku hā mai 'a e fakalakalaka mei he ngaahi pangikē 'i he toe tonu ange 'enu ngaahi lipooti'.

Na'e hokohoko atu ai pē mo e fakataha fakamāhina mo e ngaahi pangikē taautaha mo 'enu kau 'ātita takitaha pea pehē ki he fakataha 'a e Pangikē Pule pea mo e Kautaha 'a e Ngaahi Pangikē 'i Tonga ni' (ABT) faka mahina 'e ono 'o fakataumu'a ke ma'u ha ngaahi fakamatala 'o fekau'aki mo e founa ngāue 'a e ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he ngaahi fakalakalaka 'i he māketi, ke fakapapau'i 'e kei hokohoko atu pē 'a hono fakahoko fakapotopoto honau ngaahi fatongia, pea mo kei muimui ai pē ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule'. Na'e fakataha fakauike 'a e Kautaha 'a e Ngaahi Pangikē 'i Tonga ni' (ABT) 'i Ma'asi 2020 ke nau tali e ngaahi fahu'i mei he kakai fekau'aki moe founa ngāue 'a e ngaahi pangikē kae pehē ki he'enu ngaahi tokoni 'i he lolotonga 'o e Koviti-19 ko e fokoutua kuo mafola fakamāmani lahi. Na'e tākaki atu ki heni 'a hono fakahoko 'a e ngaahi fakataha fakatekinikale fakatefito 'eni ki hono talanoa'i 'a e ngaahi fiema'u fakalipooti'.

'Oku kei hokohoko atu ai pē hono lipooti ki he Poate 'a e Pangikē Pule 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i he ngaahi pangikē, 'aki 'a hono 'ave kiate kinautolu 'a e ngaahi lipooti 'i he ngaahi ngāue fakapangikē 'oku fakahoko fakamāhina pea pehē ki he lipooti fakamāhina 'a e Kōvana ki he Poate'.

Na'e kei hokohoko atu ai pē mo hono tuku atu 'e he Pangikē Pule 'i he ngaahi nusipepa 'a e ngaahi pa'anga na'e te'eki ai ke 'eke'i, 'a ia na'e fe'unga fakakātoa mo e \$973,085.05. Ko e toe 'oange pē 'eni ha faingamalie ki he kau kasitomā 'a e ngaahi pangikē ke nau 'eke'i 'enu pa'anga kimu'a pea ma'u 'e he Pule'anga kapau 'e ta'u

'e 5 hono totongi ki he Pangike Pule 'oku te'eki ke 'eke'i. Lolotonga e ta'u na'e fe'unga mo e \$21,399.75 na'e faka'atā ia ki he Pule'anga fakatatau ia ki he tu'utu'uni 'i he Lao ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga'.

Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngāue 'a e Ngaahi Pangikē

Tu'unga Fakapa'anga

Na'e a'u 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē ki he \$888.7 miliona 'i he a'u mai ki he faka'osin-ga 'o Sune 2020, ko e tupu'aki eni 'a e \$15.3 miliona (pēseti 'e 1.7) 'i he ta'u 2019/2020. Ko e tupu ko eni na'e makatu'unga ia mei he mā'olunga'aki e ngaahi pōnite 'a e pule'anga 'a e \$8.3 miliona (pēseti 'e 32.2) pea mo e kake 'a e nō fakalūkufua ('ikai ke kau ki heni e Nō Pa'anga Tokoni Fakalalakaka 'a e Pule'anga) 'aki 'a e \$6 miliona (pēseti 'e 1.3) lolotonga e ta'u'. 'I he taimi tatau na'e holo hifo e pa'anga kehe 'oku te'eki ke fakahū 'e he ngaahi pangikē hangē ko e ngaahi sieke, 'aki 'a e \$5.5 miliona (pēseti 'e 34.7).

Ko e nō ki he ngaahi pisinisi na'e makatu'unga ai 'a e kake 'a e nō fakalūkufua 'i he ta'u 'oku 'ne fakahaa'i mai 'a e hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika pea mo e tu'unga fakapa'anga 'a e ngaahi pisinisi ke nō 'i he konga kimu'a 'o e ta'u'. Ko e konga lahi 'o e kau nō pisinisi ki he ngaahi ngāue fakapalofesinale mo e ngaahi ngāue kehekehe, nō ngoue, nō langaa'. 'I Sune 2020, na'e laka 'i he vaeua 'a e nō fakalūkufua e ngaahi pangikē ko e nō taautaha 'a ia ko e pēseti e 53 (\$257 miliona). Ko e lahi taha ko e nō fale \$205 miliona (pēseti e 42.3 'o e nō fakalūkufua), 'a ia 'oku mahino ai 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi pangikē ki he tuku atu e ngaahi faingamalie nō fale'.

'Oku kei hokohoko atu ai pē hono tuku atu 'e he Pule'anga 'a enau nō 'i he totongi tupu mā'ulalo 'o fakafou 'i he Nō Pa'anga Tokoni Fakalalakaka 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku tokanga'i 'e he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga'. Ko e kotoa 'o e ngaahi nō kuo tuku atu 'i he polokalama nō ko eni 'i he a'u mai ki Sune 2020, na'e 'i he \$8.7 miliona, fakahoa ia ki he \$7.7 miliona 'i Sune 2019. Ko e pēseti 'e 53.0 'o e kotoa e ngaahi nō kuo tuku atu na'e tuku atu ia ki he nō ngoue, hoko hake ki ai 'a e sekitoa 'o e ako pea mo e toutai 'i he pēseti 'e 17.5 mo e pēseti 13.9. Na'e toe tuku atu 'e he Nō Pa'anga Tokoni Fakalalakaka 'a e Pule'anga 'a e ngaahi tokoni Koviti-19 ki he ngaahi nō ki he'enau kau kasitomā 'i hano toloi atu 'a e ngaahi totongi nō 'o a'u ki ha māhina 'e 3.

Tēpile 3: Ngaahi 'Akauni Fakahū Pa'anga 'a e Ngaahi Pangikē

	2018/19	2019/20
Fakahū Pa'anga Taimi Nounou		
Lahi 'o e ngaahi 'Akauni	39,664	44,977
Lahi 'o e Pa'anga kuo Fakahū (\$m)	262.8	243.6
Fakahū Pa'anga Tohi Pangikē		
Lahi 'o e ngaahi 'Akauni	47,976	48,932
Lahi 'o e Pa'anga kuo Fakahū (\$m)	113.5	113.0
Fakahū Pa'anga Taimi Tu'upau		
Lahi 'o e ngaahi 'Akauni	1,876	1,884
Lahi 'o e Pa'anga kuo Fakahū (\$m)	234.8	262.6
Lahi 'o e ngaahi 'Akauni Fakakātoa	89,516	95,793
Lahi 'o e Pa'anga kuo fakahū fakakātoa (\$m)	611.0	619.2

Ko e fakalūkufua 'o e ngaahi mo'ua 'a e ngaahi pangikē na'e tupu hake ia 'aki 'a e \$3.6 miliona (pēseti 'e 0.5). Na'e hokohoko ai pē mo e tupu 'a e fakahū pa'anga 'aki 'a e \$27.8 miliona (pēseti 'e 11.9) tupu mei he kake 'a e fakahū pa'anga taimi tu'upau'. Na'e makatu'unga eni mei he tupu 'a e fakahū pa'anga 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku ikai ko ha pangikē 'aki 'a e \$36.8 miliona (pēseti 'e 52.7) pea mo e fakahū pa'anga 'a e Pule'anga 'aki 'a e \$15.1 miliona (pēseti 'e 62.0). 'I he fakafehoanaki ki he fakahū pa'anga taimi nounou mo e fakahū pa'anga tohi pangikē na'e holo 'aki 'a e \$19.2 miliona (pēseti 7.3) pea mo e \$0.5 miliona (pēseti 0.4). Na'e makatu'unga 'i he holo 'a e fakahū pa'anga 'a e ngaahi pisinisi 'i he mavahe atu 'a e kau 'inivesi muli 'e ni'ihī mei he ngaahi pangikē makatu'unga pē mei he ngaahi uesia 'a e Koviti-19.

Ko e lahi fakakātoa 'o e ngaahi 'akauni fakahū pa'anga na'e līpooti 'e he ngaahi pangikē 'i he lolotonga e ta'u, na'e tupu 'aki ia 'a e pēseti 'e 7.0 ki he 'akauni 'e 95,793 'o fakatatau 'eni ki he tupu 'a e mahu'inga fakakātoa 'o e pa'anga fakahū 'aki 'a e \$8.1 miliona (peseti 1.3) ki he \$619.2 miliona.

Ko e Tupu Fakapa'anga 'a e Ngaahi Ngāue 'a e Ngaahi Pangikē

'Oku kake si'i pē 'a e tupu 'i he ngaahi kautaha fakapa'anga ki he ta'u fakapa'anga 2019/20, 'i hono fakahoa ki he ta'u fakapa'anga kuo hili'. Na'e fe'unga fakakātoa 'a e tupu fakata'u 'osi tuku'au 'a e ngaahi pangikē mo e \$20.452 miliona 'i he faka'osinga 'o e ta'u ki Sune 2020, 'a ia 'oku tatau ia mo e pēseti 'e 2.3 'o e

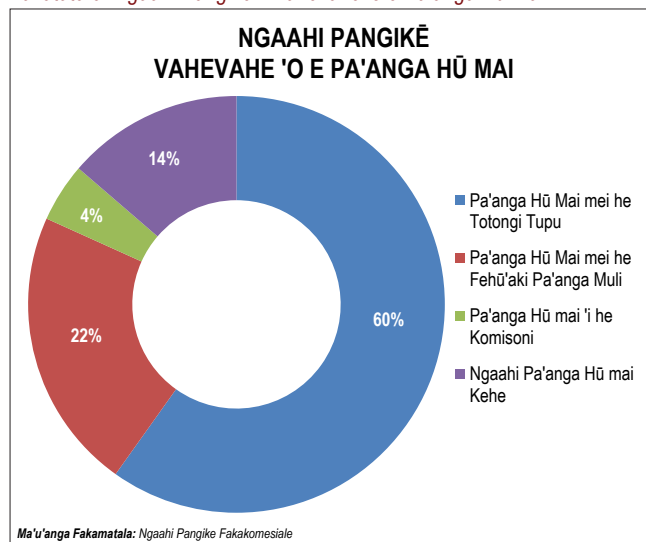
'avalisi 'o e ngaahi koloa fakalūkufua, pea fakahoa ki he tupu fakata'u 'osi tukuhau'i 'o e ta'u kuo hili, na'e fe'unga ia mo e \$19.596 miliona, 'a ia na'e tatau ia mo e pēseti 'e 2.2 'o e 'avalisi 'o e ngaahi koloa fakalūkufua'. Ko e tefito'i makatu'unga 'i he tupu fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē ko e kake 'i he pa'anga hū mai mei he totongi tupu 'aki 'a e \$1.538 miliona. Na'e ki'i holoki eni 'i he holo 'a e pa'anga hū mai kehe 'ikai ko e totongi tupu 'aki 'a e \$1.409 miliona. Ko e holo 'i he pa'anga hū mai kehe na'e makatu'unga ia mei he ola kovi 'a e pa'anga hū mai mei he fehū'aki pa'anga muli ko e ola 'o e ngaahi uestia 'o e Koviti-19.

Tēpile 4: Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngāue 'a e Ngaahi Pangikē

	2018/19	2019/20
Tupu te'eki Tukuhau'i (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	3.0%	3.1%
Tupu 'osi Tukuhau'i (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	2.2%	2.3%
Fakakātoa 'o e Pa'anga Hū Mai (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	7.4%	7.3%
Pa'anga Hū Mai 'i he Totongi Tupu (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	4.2%	4.4%
Pa'anga Hū Mai Kehe (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	3.1%	2.9%
'Avalisi 'o e Faikehekehe 'i he Totongi Tupu 'i he Nō mei he totongi tupu 'i he Fakahū Pa'anga	3.9%	4.0%
Fakamole Fakakātoa (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	3.7%	3.6%
Sino'i Pa'anga Tefito 'a e Ngaahi Pangikē (%)	30.5%	31.6%

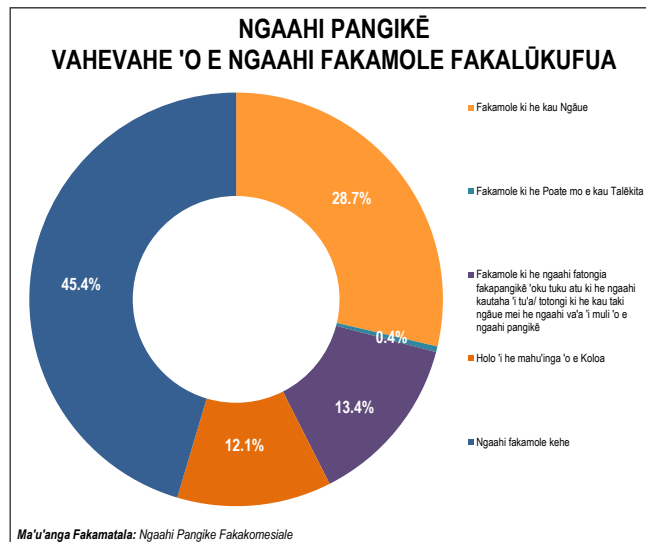
Ko e pa'anga hū mai fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē mei he'enua ngaahi ngāue, na'e fakatefito eni mei he pa'anga hū mai mei he totongi tupu ko e pēseti 'e 60.0, hoko hake ki ai 'a e pa'anga hū mai mei he fehū'aki pa'anga muli ko e pēseti 'e 22.0 fakahoa eni ki he pēseti 'e 58.0 mo e pēseti 'e 23 'i Sune 2019. Ko e kake ko ia 'i he pa'anga hū mai mei he totongi tupu, 'oku fenāpasi pē ia pea mo e hokohoko 'a e tupu 'i he ngaahi nō lolotonga e ta'u ki he kotoa 'o e ngaahi pangikē.

Fakatātā 9: Ngaahi Pangikē – Vahevahe 'o e Pa'anga Hū mai

Na'e holo 'a e ngaahi fakamole fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē mei he'enua ngaahi ngāue 'a ia 'oku lahi taha ai 'a e ngaahi fakamole makehe 'aki 'a e pēseti 'e 45.4, muimui atu ai 'a e ngaahi fakamole ki he kau ngāue mo e pēseti 'e 28.7 pea pehē ki he fakamole ki he ngaahi fatongia fakapangikē 'oku tuku atu ki he ngaahi kautaha 'i tu'a ko e pēseti 'e 13.4 fakahoa ki he pēseti 'e 50.1, pēseti 'e 27.8 mo e pēseti 'e 12.8 'i he ta'u kuo maliu atu'.

Fakatātā 10: Ngaahi Pangikē – Vahevahe 'o e Ngaahi Fakamole Fakalūkufua

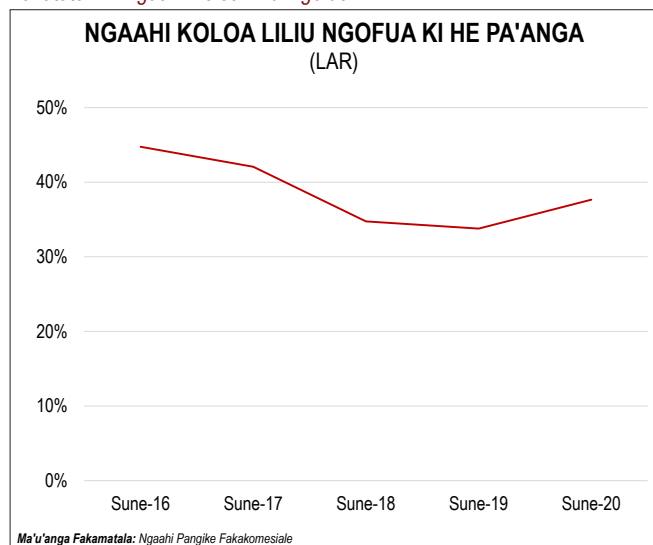
'I he faka'uto'uta 'a e Pangikē Pule 'e hokohoko atu e holo 'a e tupu fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē, makatu'unga eni mei he ta'epau 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a mamani mei he fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19. 'Oku fakafuofua 'e holo foki mo e tu'unga 'e 'i ai 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pangikē lolotonga e ta'u'. Ka 'i he tafa'aki 'e taha, 'oku kei siofi pē 'a e ngaahi pangikē, ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga talifaki fe'unga ki he ngaahi nō palopalema'. 'I he'ene pehē leva, kuo pau ke

toe siofi 'e he ngaahi pangikē 'a 'enau ngaahi fakafuofua ki he 'enau tupu fakapa'anga ko ia ki he ta'u fakapa'anga ka hoko mai'.

Pa'anga Ngāue

Na'e kei hokohoko atu ai pē 'a e 'i he tu'unga fakafiemālie 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē lolotonga e ta'u fakapa'anga 2019/20. Na'e kake 'i he koloa liliu ngofua fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē 'aki 'a e \$24.6 miliona lolotonga e ta'u, 'o makatu'unga ia mei he mā'olunga 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, makatu'unga mei ngaholo mai 'a e ngaahi pa'anga tokoni 'a e Pule'anga, pea pehē foki ki he ngaahi pa'anga hū mai 'a e ngaahi pisinisi ki he ngaahi pangikē. Na'e holo 'a e pēseti 'o e nō fakalūkufua 'i hono fakahoa ki he fakahū pa'anga fakakātoa ki he pēseti 'e 78.2 'i Sune 2020 mei he pēseti 'e 78.3 na'e lekooti 'i Sune 2019. Ko e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē na'e kake ki he pēseti 'e 37.7 'i Sune 2020 fakahoa ki he pēseti 'e 33.8 'i Sune 2019, pea 'oku kei hokohoko atu ai pē 'ene mā'olunga pē ia 'i he tu'unga mā'ulalo taha kuo tu'utu'uni 'e he Pangikē Pule 'a ia ko e pēseti 'e 5.

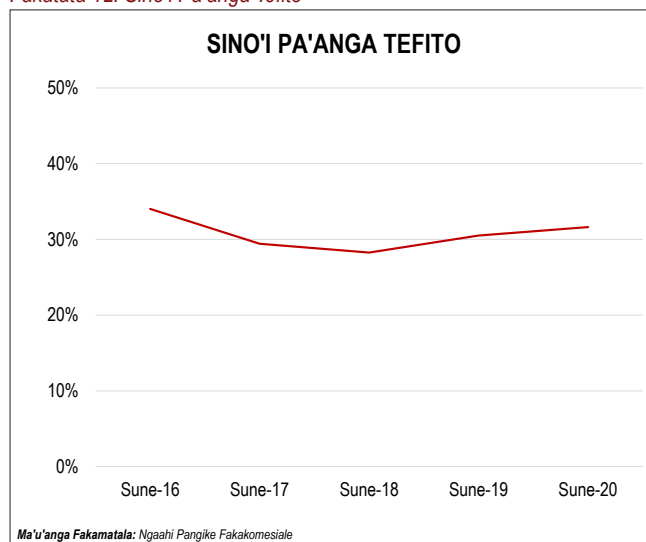
Fakatātā 11: Ngaahi Koloa Liliu Ngofua

Sino'i Pa'anga Tefito

'Oku 'i he tu'unga mālohi pē 'a e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē 'o kei mā'olungaange 'i he fiema'u mā'ulalo taha 'a e Pangikē Pule 'a ia ko e pēseti 'e 15. Na'e kake 'a e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē 'i hono fakahoa ki he ngaahi koloa fakalūkufua, ki he pēseti 'e 31.6 'i he faka'osinga 'o Sune 2020, mei he pēseti 'e 30.5 'i Sune 2019. Na'e makatu'unga ia mei he tupu 'i he ngaahi sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē 'aki 'a e \$12.8 miliona (pēseti 'e 8.0) mei hono tākaki mai 'a e tupu fakata'u 'a e ngaahi pangikē ki he sino'i pa'anga tefito, 'o fakahoa ki he \$21.7 million (pēseti 'e 4.2) ko e kake 'i he koloa fakalūkufua 'a ia 'oku 'ne fakahā mai heni 'a e hokohoko atu 'a e tupu fakata'u 'i he noo'.

Fakatātā 12: Sino'i Pa'anga Tefito

Tu'unga Lelei 'o e Koloa Fakalūkufua

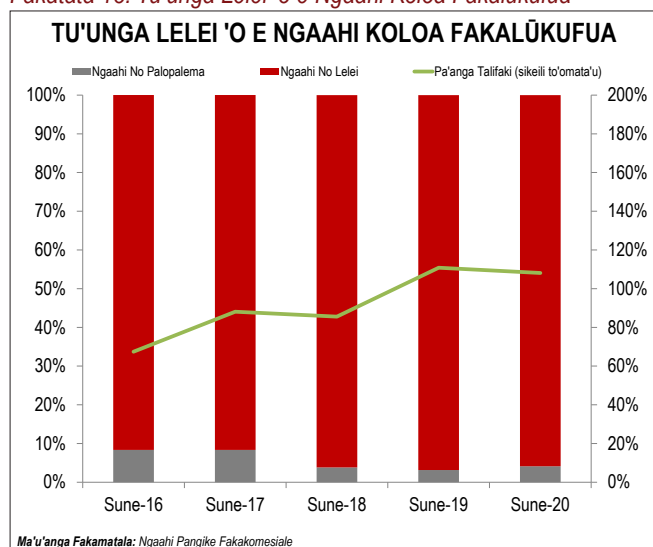
'I he lolotonga 'a e ta'u 'o ngata ki Sune 2020, na'e holo ai 'a e tu'unga lelei 'o e koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē. Na'e hiki 'a e ngaahi nō palopalema 'aki 'a e \$4.6 miliona (pēseti 'e 29.3) ki he \$20.2 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2020, 'a ia 'oku 'ne fakafongā 'a e pēseti 'e 4.2 'o e ngaahi nō fakalūkufua 'o fakahoa ki he pēseti 'e 3.3 'i Sune 2019. Ne toku atu 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale' ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue tokoni kia kinautolu na'e uesia 'a 'enau ngaahi totongi nō mei he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 'o a'u ki he vaha'a taimi ko e māhina 'e 3 ki he 6 talu mei 'Epeleli 2020. Na'e fakataumu'a 'eni ki hono tokoni'i 'o kinautolu 'oku uesia mei he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 'o kau ai 'a e ngaahi pisinisi pea mo e kasitomā taautaha'. Tupu mei he kei lau 'i he ni'ihī 'o e ngaahi pangikē 'a e ngaahi nō ko 'eni ko e nō totongi tōmui, na'e tokoni 'eni ki he hiki 'i he ngaahi nō palopalema 'i he'ene a'u mai ki Sune 2020. Ko e ngaahi nō palopalema ko 'eni 'oku fakafuofua ke toki hoko atu 'a e ngāue ki honau tu'unga totonu 'i he ngata 'a e fokotu'utu'u ngāue tokoni ki he ngaahi nō kuo uesia 'i he kuata hono ua 'o e ta'u fakapa'anga 2020/21. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi nō 'i he sekitoa ngoue ne tokoni ki he hiki 'i he ngaahi nō palopalema tupu mei he 'ikai ola lelei 'a e pa'anga hū mai mei he to'u hina na'e hū atu ki muli 'i he lolotonga 'a e ta'u'.

'I he 'ene a'u ki Sune 2020, ko e pēseti 'e 69.4 (\$13.9 miliona) 'o e nō palopalema fakalūkufua 'oku pukepuke ia 'e he ngaahi nō palopalema taautaha, 'o fakahoa ki he pēseti 'e 70.8 'i Sune 2019, pea ko e toenga pēseti 'e 30.6 (\$6.1 miliona) leva ki he ngaahi nō pisinisi palopalema'. Ko e ngaahi nō fale 'oku 'i he pēseti 'e 56.4 (\$11.3 miliona) fakahoa eni ki he pēseti 'e 52 (\$7.8

miliona) ko ia 'i he ta'u ki mu'a'. Na'e hoko atu ki heni 'a e ngaahi nō ki he ngoue kuo palopalema 'aki 'a e pēseti 'e 19.8 (\$4.0 miliona) pea mo e ngaahi nō palopalema fakafo'ituitui ko e pēseti 'e 12.8 (\$2.6 miliona).

Na'e kake 'a e pa'anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema 'aki 'a e \$4.5 miliona (pēseti 'e 26.1) ki he \$21.8 miliona, 'a ia 'oku fenāpasi 'eni pea mo e hiki 'i he ngaahi nō palopalema'. 'I hono fakafehoanaki 'o e ngaahi nō palopalema pea mo e pa'anga talifaki ki he ngaahi nō ko ia, na'e kei 'i he tu'unga mā'olunga 'i he pēseti 'e 108.1, ka ko e holo 'eni mei he pēseti 'e 110.8 'i hono fakahoa ki Sune 2019. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e feinga 'a e Pangikē Pule ke fengāue'aki vāofi pea mo e ngaahi pangikē ki hono siofi 'a e kau kasitomā na'e uesia mei he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19.

Fakatātā 13: Tu'unga Lelei 'o e Ngaahi Koloa Fakalūkufua

Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'ikai ko ha Pangikē

Koe'uhi ko e mahu'inga ko ia 'o hono faka'ai'ai hono

ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga pea mo hono malu'i e ngaahi fiema'u 'a e kau konisiuma, 'oku hokohoko atu ai pē hono fa'u 'e he Pangikē Pule ha ngaahi fa'unga ngāue fakalao ki hono pule'i mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē'. 'E lava ai heni ke kakato 'a 'ene taumu'a ngāue ki hono langa hake ha tu'unga fa'unga fakapa'anga 'oku malu mo lelei, malu'i 'o e kau konisiuma fakapa'anga pea pehē foki ki hono tokoni'i 'a e tupulaki faka'ekonōmika'. 'Oku fakahoko foki 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē ha fatongia mahu'inga 'i hono kake'i hake 'a e tupu 'i he tu'unga faka'ekonōmika, 'i hono fakahoko 'a e ngaahi sēvesi fakapa'anga 'a ia 'oku 'ikai lava fakahoko 'e he ngaahi kautaha pangikē fakakomēsiale'. Neongo ko e konga si'i pē 'eni 'o e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua, ka 'e malava ke ne fakatupu ha ngaahi faingata'a. Ka neongo ia, ko hono fokotu'u 'o ha ngaahi founa ngāue lelei ki hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha 'ni, 'e lava ke tokoni ke ta'ofi 'a e ngaahi faingata'a ko ia 'e malava ke hoko'.

Fakatatau ki he Kupu 3 'o e Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō liki 2018, kuo foaki ai 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ha laiseni kautaha nō iiki ki he Kautaha Nō Taautaha ki he Fakalalakala 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute (SPBD), ke ngofua ke nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'a e kautaha nō iiki 'i Tonga 'ni 'o kamata ia mei he 'aho 24 'o Fepueli 2020. 'Oku fakapapau'i foki 'e he Pangikē Pule 'e hokohoko atu 'a e fai pau 'a e Kautaha Nō Taautaha ki he Fakalalakala 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute (SPBD) ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue kuo tuku atu'.

'Oku lolotonga lele foki e ngāue ki hono fakahoko 'o e Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō Atu e Pa'anga 2018. 'E kamata'aki eni hono fanongonongo 'a e Lao 'ni ke

Ko e kau fakafongona mei he ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'i ha fakataha makehe mo kinautolu na'e fakalele 'e he Tafa'aki Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'a ia na'e fakahoko 'i he Loki Fakataha Fakakonifelenisi 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga.

kamata ngāue'aki 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai'. 'Oku hokohoko atu foki mo e ngāue 'a e Pangikē Pule ki hono fa'u mo fakalakalaka'i e ngaahi fa'unga ki hono laiseni mo tokanga'i e kautaha ma'u'anga fakamatala fakanō 'oku lolotonga lele (Data Bureau (Tonga) Limited), 'i he malumalu 'o e Tohi Tu'utu'uni ki hono Laiseni mo tokanga'i 'o e Kautaha Ma'u'anga Fakamatala Fakanō 'a e Pangikē Pule, 'a ia ne tuku atu 'i Siulai 2017. 'E tokoni e kautaha ma'u'anga fakamatala fakanō ki he tu'utu'uni ko ia ke tauhi e ma'uma'uluta fakapa'anga, 'aki hono leva'i lelei e tu'unga 'o e ngaahi mo'ua nō taautaha'. 'E toe hoko foki ko e tokoni ki hono siofi mo tokanga'i 'o e ngaahi uesia fakasisitemi, pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē, pea pehē foki ki hono fakalelei'i e ngaahi faingamālie noo'.

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e kau atu 'a e Pangikē Pule ki he fakataha ki he ngaahi liliu fakavāhenga (Regional Regulatory Reform) – tokoni fakatekinikale fakalao na'e fakalele 'e he Senitā Tokoni Fakatekinikale 'a e Pasifiki' (PFTAC). Ko e ola mei he tokoni fakatekinikale ko 'eni na'e fa'u fakapatonu ia ki he māketi 'o Tonga, pea na'e makatu'unga ai hono fa'u e Lao Fakaangaanga ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Malu'i mo ha ngaahi tu'utu'uni fakangāue. 'E toki kamata ha pōtalanōa ki he lao fakaangaanga ko 'eni 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai'.

Fakamatala Fakapa'anga

'Oku hokohoko atu ai pē hono tākaki 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 'a e ngaahi līpooti fakapa'anga (tu'unga fakapa'anga mo e ola 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga) mei he konga lahi 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangike, fekau'aki mo 'enau ngaahi fakahoko fatongia'. 'Oku kau 'i he ngaahi kautaha līpooti lolotonga 'a e kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e hongofulu mā tolu (13), kautaha nō iiki 'e taha (1) pea mo e poate vāhenga mālōlō 'e ua (2) 'a ia 'oku nau fakahū fakamāhina mai 'a 'enau ngaahi līpooti kae fakahū fakakuata mai 'a e līpooti 'o e ngaahi kautaha malu'i 'e fā (4). Ko e taumu'a 'o e ngaahi līpooti ni ke mahino'i lelei ange 'e he Pangikē Pule 'a e fa'ahinga pisinisi 'oku fakahoko 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē, pea mo siofi 'a e ngaahi tu'unga fakapa'anga mo e ola 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga ke nau lava 'o totongi 'enau ngaahi mo'ua 'oka hokosia hono taimi ke totongi ai'.

Ngaahi Uesia mei he Koviti-19 mo e Saikolone Fakatalopiki (TC) ko Hālōti 'i he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'ikai ko ha Pangikē

Kuo uesia 'e he Koviti-19 'a e tu'unga fakapa'anga 'a Tonga, kau ai 'a e ola 'o e ngāue fakapa'anga 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē mo e founa 'o 'enau fakahoko fatongia, kae tautautefito ki he ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli, poate vāhenga mālōlō, kautaha nō iiki pea mo e ngaahi kautaha malu'i'. Lolotonga e ngaahi fakangatangata 'i he fefononga'aki na'e hoko 'i Ma'asi ki Mē 2020, na'e uesia fakalūkufua ai 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'i tu'apule'anga kae tautautefito ki Nu'u Sila, 'Aositelēlia pea mo 'Amelika.

Tēpile 5: Uesia 'o e Koviti-19 pea mo e Saikolone Fakatalopiki Hālōti 'i he ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli

Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli	Uesia 'o e Koviti-19	Uesia 'o e Saikolone Fakatalopiki Hālōti
FEXCO Tonga Limited	Tu'unga angamaheni tuku kehe pē e fakatau mai 'o e pa'anga muli na'e ki'i ta'ofi fakataimi talu mei he kamata'anga 'o e fakangatangata 'i he fefolau'aki'.	'ikai ha palopalema
MoneyGram Agent BSP	'ikai ha palopalema. Fakahoko kotoa e ngaahi fatongia tukukehe pē hono fakatau e sieke muli'.	'ikai ha palopalema
Digicel Mobile Money	'ikai ha palopalema. Fakahoko kakato e ngaahi fatongia.	'Ōfisi fakalotofonua 'o 'Eua na'e maumau'i
'Ave Pa'anga Pau	'ikai ha palopalema. Fakahoko fatongia kakato pē tukukehe fakatau pa'anga muli, pea na'e 'i ai ha fakangatangata 'i he 'ave pa'anga ko e mā'olunga taha ko e \$5,000 ki he mēmipa lolotonga 'o e taimi fakangatangata 'ni.	Na'e uesia 'a e 'ōfisi fakalotofonua 'o 'Eua ka neongo ia na'a nau kei lava pē 'o fakahoko fatongia.
S.A.V Money Transfer	'ikai ke fakahoko fatongia he lolotonga e tāpuni fakalotofonua.	'ikai ha palopalema
Rowena Financial Services	Lele lelei pē tukukehe 'a e ngaahi talafi pa'anga mei Nu'u Sila na'e 'ikai malava ke fakahoko lolotonga 'o e tāpuni.	'ikai ha palopalema

Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli	Uesia 'o e Koviti-19	Uesia 'o e Saikolone Fakatalopiki Hālōti
KlickEx Trading Limited	'Ikai ha Palopalema.	'Ikai ha palopalema
Manatu 'Ofa Money Transfer	Tāpuni	Local office in 'Eua was destroyed by TC Harold.
T&T Money Transfer	Tāpuni	'Ikai ha palopalema
Island Flexi Transfer	'Ikai ha palopalema koe'uhi ko e konga lahi 'o e kau mēmipa ko e kau ngāue toli 'a ia na'e fiema'u ke nau ngāue'aki 'a e online banking.	'Ikai ha palopalema
Frank Money Transfer	Tāpuni	'Ikai ha palopalema
Tonga Post Limited	Na'e ta'ofi 'e he fakafofonga 'i tu'apule'anga 'ene toe fakahoko fatongia mai ki Tonga 'o makatu'unga 'i he uesia 'a e Koviti-19.	'Ikai ha palopalema
Jones Travel Limited	Tāpuni mei he taimi ne kamata ai hono ta'ofi e fefolau'aki fakatu'apule'anga'.	'Ikai ha palopalema

Na'e 'ikai foki ke 'i ai ha fu'u uesia fēfē 'a e Koviti-19 'i he ngaahi kautaha malu'i mei Ma'asi ki Mē 2020, he ko e kautaha malu'i pē 'e taha na'e tāpuni hono 'ōfisi ki he kakai mo na'ina'i ki he kakai ke nau faka'aonga'i e ngaahi founa faka'ilekitulōnika ki he faka'eke'eke pea pehē ki hono fakahoko 'o 'enau ngaahi totongi'. Ko e ngaahi kautaha malu'i kehe na'a nau fakahoko fatongia pē ka na'a nau lele pē 'i ha vaeua'i 'aho. Ko e kautaha leva 'e ni'ihī na'a nau fakangofua 'a e ngaahi kole mei he'enau kau kasitoma ke toloi e ngaahi totongi malu'i lolotonga e vaha'a taimi fakangatangata 'ni. Ka neongo ia, ko e ngāue 'o e ngaahi kautaha malu'i na'e 'ikai uesia pe liliu. 'I hono fakafehoanaki ki he Saikolone Fakatalopiki ko Gita 'a ia na'a ne uesia 'a e 'Otu Tonga 'i Fepueli 2018, na'e fakafuofua ki he \$19 miliona pea ko e uesia 'o e Saikolone Fakatalopiki ko Hālōti 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u fakapa'anga fakakātoa, na'e 'i lalo 'i he \$2.6 million. Ka neongo ia, na'e ma'u 'e he ngaahi kautaha malu'i 'a e pa'anga ngāue fe'unga mo e ngaahi malu'i funga malu'i fe'unga ke tokoni ki hono totongi 'a e ngaahi pa'anga na'e 'eke'i'. Ko e koloa fakakātoa 'a e ngaahi kautaha malu'i 'i he faka'osinga 'o Sune 2020,

na'e 'i he \$20.4 miliona pea lēkooti ha mole ko e \$0.8 million 'a ia 'oku' ne fakahaa'i 'a e uesia 'i he ngaahi pa'anga na'e 'eke'i 'i he Saikolone Fakatalopiki ko Hālōti'.

Tēpile 6: Ngaahi Tokoni ki he Koviti-19 mei he Poate Vāhenga Mālōlō pea mo e Kautaha Nō liki

Ngaahi Poate Vāhenga Mālōlō	Ngaahi Tokoni
Poate Pa'anga Mālōlō	\$1,000 ki he mēmipa kotoa pē 'oku nau kole ke kau.
Poate Pa'anga Tokoni ki he Vāhenga Mālōlō Fakafonua	- Totongi tōmu'a e vāhenga tokoni ki he kau toulekeleka 'I he māhina 'e taha. - Fengāue'aki mo ha toko lauiāfe 'o e kau ngāue kuo 'osi tukuange mei he'enau ngaahi ngāue, pea mo e ngaahi pisinisi fakatautaha na'e uesia 'e he Koviti-19 ke: - Totongi e ngaahi monū'ia fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e mālōlō mei he ngāue'anga'. - Tānaki 'a e ngaahi tohi kole ke kau 'i he ngaahi polokalama tokoni 'o e Pule'anga'. - Ka neongo ia na'e 'i he kau ngāue 'e toko 339 mei he ngaahi kautaha 'e 161 na'e lava ke totongi atu 'enau ngaahi pa'anga mālōlō mei Ma'asi ki Sune 2020 'i he malumalu 'o e faingata'a'ia fakapa'anga pea mo e tukuange mei he ngāue'anga makatu'unga 'i he uesia 'o e COVID19.
Kautaha Nō Taautaha ki he Fakalakalaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute (SPBD)	- Faka'atā ke 'ikai fakahoko ha totongi nō 'i he fo'i māhina 'e taha. - Fokotu'u e kalasi nō fo'ou 'e ua: - Liliu fo'ou 'o ha aleapau nō lolotonga – tokoni ke fakalōloa 'a e vaha'ataimi tā nō ki he māhina 'e 12 pea toe si'isi'i e totongi tā fakafoki tu'u pau'. - Nō fakapisinisi – Business Revitalization Loan.

Fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e ngaahi pangikē ke tāpuni 'a e ngaahi 'akauni pangikē 'a e ngaahi kautaha talafi pa'anga, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e palopalema tatau talu mei he ta'u 2016 'o a'u mai ki he 2020. 'Oku kau heni 'a e mole 'a e ngaahi 'akauni pangikē ha ni'ihī 'o e

kau fakafofonga fakafetongi pa'anga muli 'oku fe'ave'aki pa'anga'. 'I hono vakai'i fakata'u 'o e tu'unga fakahoko fatongia 'o e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli 'i he faka'osinga 'o e ta'u 2019, ne 'ilo ai ko e meimei vaeua 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli na'e 'ikai ke nau fakahoko 'a 'enau ngaahi ngāue 'o fakatatau ki he fiema'u 'o e laiseni, makatu'unga pē mei he 'ikai ke nau lava 'o tauhi ha 'akauni pangikē 'oku tauhi 'i tu'apule'anga'. Kaikehe, na'e hokohoko atu hono fakahoko 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ha ngaahi fakataha, ako mo e fealēlea'aki fakataha mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli ke fakamālohia 'enau muimui'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga kākā/fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi (AML/CFT) kae malava ke kei tauhi 'e he ngaahi pangikē 'enau ngaahi 'akauni'. 'Ikai ngata ai, 'oku ngāue vāofi 'a e Pangikē Pule mo e ngaahi kulupu fakalalakaka 'oku nau fengāue'aki ke kumi ha solova'anga fakahangatonu pe 'ikai fakahangatonu, ke fakasi'isi'i ai e tu'unga fakatu'utāmaki 'i he Vahefonua Pasifiki', kae lava ke tauhi 'a e 'akauni pangikē 'oku fekau'aki mo ia'.

Laiseni mo hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli

Tēpile 7: Kalasi 'o e Laiseni ki he ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli

Kalasi 'o e Laiseni	2018/19	2019/20
Kalasi A (Talafi Pa'anga Mai mei Tu'apule'anga pea mo e Talafi Pa'anga ki Tu'apule'anga)	5	10
Kalasi B (Talafi Pa'anga Mai pē mei Tu'apule'anga)	6	2
Type C (Fakafetongi Pa'anga Muli pē)	1	1
Fakakātoa	12	13

'Oku kei hoko atu pē 'a hono laiseni mo hono tokanga'i e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'o fakatatau ki he Lao Ki Hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018. 'I he lolotonga e ta'u fakapa'anga ko 'eni, na'e laiseni fo'ou ai ha kautaha fakafetongi pa'anga muli (Toumu'a Money Transfer) 'e taha (1) pea mo e laiseni kalasi A 'e 4 ne foaki ki he ngaahi kautaha lolotonga laiseni kalasi B (Manatu

'Ofa Money Transfer, Frank Money Transfer & Island Flexi Transfer) pe fakahoko fatongia 'i he malumalu 'o e ngaahi laiseni fakapangikē' ('Ave Pa'anga Pau TDB Limited). Ka neongo ia, 'i Sepitema 2019 na'e fakafoki mai ai 'e he taha 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli (Fietokoni Financial Services Limited) 'enau laiseni 'o makatu'unga pē 'eni mei he faingata'a ko ia hono ma'u ha founa ki hono talafi mai 'enau pa'anga mei Nu'u Sila ki Tonga ni'. 'I he lolotonga 'o e ta'u ne siofi ai 'e he Pangikē Pule ha ngaahi founa 'e malava ke tokoni ki he ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli fakalotofonua, ke nau kei lava 'o pukepuke 'enau ngaahi pisinisi'. Ne kau atu ki ai hono hiki hake 'a e laiseni 'e tolu (3) mei he ngaahi kautaha talafi pa'anga na'e lolotonga laiseni kalasi B (talafi pa'anga mai pē mei tu'apule'anga) ki he laiseni kalasi A (talafi pa'anga mai mei tu'apule'anga pea mo talafi mei Tonga 'ni ki tu'apule'anga). Ko e fakataumu'a pē 'eni ke tokoni ki he fehū'aki e pa'anga, pea 'i he taimi tatau 'oku fakapapau'i pē 'oku nau fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni, kae tautafutefito ki he ngaahi tu'utu'uni ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u mei he founa kākā mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi' (AML/CFT requirements). 'Oku fakahoko foki e ngaahi fakataha, ngaahi 'a'ahi fakakuata (quarterly spot checks), ngaahi ako pea mo e talatalaifale ki he mahu'inga ko ia ke fakamālohia mo fakalalakaka'i 'enau tu'unga fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u mei he founa kākā mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi' (AML/CFT requirements) 'a ia 'oku fakalele 'e he Pangikē Pule ke fakapapau'i te nau malava ke nau kei tauhi 'enau ngaahi 'akauni pangikē'. 'Oku hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki mo faka'ai'ai 'a e ngaahi pangikē ke nau tuku mai ha ngaahi ngāue fakapa'anga kehe 'e lava tokoni koe'uhi ko e tu'utu'uni ko ia ke tāpuni 'a e ngaahi 'akauni pangikē, pea toe taumu'a foki ke holoki 'a e totongi ki hono talafi mai 'o e pa'anga ki Tonga ni'.

'Oku makatu'unga ai heni hono toe siofi fakalelei 'a e founa ngāue 'a e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli'. 'I he lolotonga 'o e ta'u na'e tuku atu 'e he Pangikē Pule ha tohi fakatokanga 'e 2 'i he malumalu 'o e Lao Ki Hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018, ki he ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli ta'efakalao ke ta'ofi 'a e ngāue ta'efakalao 'ni 'i he vave taha, kae fakahū mai ha tohi kole laiseni, pe ko e ngāue atu 'a e lao'. 'Oku hokohoko atu pē foki hono tuku atu 'e he Pangikē Pule ha ngaahi fakahinohino ki he kakai 'o e fonua fekau'aki mo e ngaahi fiema'u ko ia 'o e Lao fo'ou ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli'.

'Oku fakamafai'i foki 'a e kotoa 'o e ngaahi pangikē ke nau fakahoko 'a e pisinisi fakafetongi pa'anga muli 'i he malumalu 'o 'enau laiseni pangikē'. Ko e Pangikē BSP 'oku hokohoko atu pē 'ene hoko ko e fakafofonga ma'a e kautaha MoneyGram, tuku kehe 'a e MBf 'oku 'ikai ke toe hoko atu 'ene fakafofonga (agent) ki he kautaha MoneyGram. 'Oku hokohoko atu ai pē 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangikē TDB 'i he taha 'o 'enau ngaahi sēvesi 'Ave Pa'anga Pau ki hono talafi 'o e pa'anga ki tu'apule'anga pea mo tu'apule'anga ki Tonga ni'.

'Oku hokohoko atu ai pē foki mo hono fakahoko 'a e ngaahi 'a'ahi fakakuata (quarterly spot checks), ngaahi ako ki he ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli, pea mo e ngaahi fakataha fakakuata 'oka fiema'u 'a ia 'e tokoni ke fakalalakaka 'a 'enau faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē'.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Tafa'aki Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga

Na'e ngāue 'a e Tafa'aki Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi pangike mo e ngaahi kautaha 'ikai ko ha pangike, ki ha ngaahi taketi 'e 23 'i he'ene ha 'i he Fokotu'utu'u Fakangaue 2019. Ko e ngaahi taketi ai 'e 22 na'e malava hono fakakakato. 'I hono toe sivilivi'i ko ia 'o e Fokotu'utu'u Fakangaue 2019, na'e 'i ai 'a e ngaahi taketi na'e tukuhiho ia ke 'oua toe fai ha ngaue ki ai, pea mo e ngaahi taketi na'e tanaki fo'ou mai koe'uhi pe ke ne tataki e fai fatongia 'a e tafa'aki ke fakakakato 'a e ngaahi taumu'a 'oku fai ki ai 'a e 'amanaki. 'A ia ko e ngaahi taketi fakakatoa leva 'e 29 ke fai hono ngaue'i 'i he ta'u 2020.

Sisitemi Totongi Pa'anga

Na'e hokohoko atu pe 'a e fekumi 'a e Pangike Pule ki ha ngaahi founa ke fakalalakaka'i'aki pau mo e malu 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga. 'I he taimi tatau, 'oku kei lele lelei pe 'a e founa lolotonga, 'a ia 'oku kau ki ai 'a hono fakafetongi 'o e ngaahi sieke 'i he vaha'a 'o e ngaahi pangike, pea 'oku tokanga'i 'eni 'e he Tafa'aki Totongi Pa'anga 'i he 'aho kotoa pe.

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e tokanga lahi 'a e Pangike Pule ki hono fokotu'utu'u ko ia 'o e sisitemi totongi pa'anga, pea ne fakamo'oni ai 'a e aleapau 'i he vaha'a 'o e Pangike Pule pea mo e kautaha ko e KlickEx. Kuo kakato 'a e konga 'uluaki 'o e ngaue ni, pea 'oku lolotonga fai hono 'ahi'ahi'i 'i he ongo konga lalahi 'e ua, 'a ia ko e Fakafetongi Sieke Taimi Totonu, pea mo e Totongi Pa'anga Taimi Totonu. Kuo kamata foki mo e konga

hono ua 'o e ngaue, 'a ia ko hono teu'i ia mo hono ako'i e kau ngaue 'o e Pangike Pule 'uma'a e kau ngaue mei he ngaahi Pangike Fakakomesiale, pea ko 'enau ngaahi tokoni 'e fakakau ia ki hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi tohi fakahinohino ki hono ngaue'aki 'o e sisitemi ko 'eni. Ko e konga hono tolu ki he nima 'oku fakataumu'a ia ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021.

Fakafetongi Sieke Fakavaha'a Pangikē

'Oku fakahoko 'e he Pangikē Pule 'a e fatongia ko hono tokanga'i mo fakafaingamālie'i 'a e fakafetongi sieke 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale 'i he 'aho kotoa pē. Kuo 'osi fakamo'oni foki e ngaahi pangikē fakakomēsiale ki ha aleapau ke fakafetongi faka'aho e ngaahi sieke, pea ke takitaha totongi fakafoki e ngaahi sieke ko 'eni 'i he 'aho kotoa pē 'o 'ikai toe toloi. Ko e katoa e lahi e ngaahi sieke na'e fakafetongi he ta'u fakapa'anga 2019/2020 ko e fo'i sieke 'e 145,821 'a ia na'e holo'aki 'a e peseti 'e 4.5% mei he ta'u kuo 'osi'. Ko e fakafuofua ki he holo ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he lahi ange hono ngāue'aki 'a e founa totongi faka'ilekitulōnika 'i Tonga ni, hangē ko e totongi 'initaneti mo e toho 'i he ngaahi misini fakapangikē'. Na'e lele lelei pē 'a e ngāue ko 'eni he ta'u 'ni pea na'e mahino 'a e tokanga 'a e ngaahi pangikē ke totongi 'a e ngaahi sieke fakafetongi 'i he 'aho kotoa pē.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Tafa'aki Totongi Pa'anga

Lolotonga 'a e ta'u, na'e fakahoko 'e he Tafa'aki Totongi Pa'anga 'a hono fakalelei'i 'a e palani ngāue ki he ta'u 2020. Na'e 'i ai 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'e uofulu-mā-ua 'i he ta'u 2019 pea na'e malava kotoa hono fakakakato. Ko e ngaahi taumu'a ngāue ko 'eni 'oku felāve'i ia ki hono faka'ai'ai ke tonu mo malu 'a e ngaahi totongi pa'anga, pea mo toe fakalalakakaange 'a hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule'.

Ngaahi Ngaue Fakapa'anga

Ngaahi Palani ke Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'a e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga

Na'e hokohoko atu ai pē 'a hono faka'ai'ai mo fakafaingofua'i hono ngaue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'e he Pangike Pule, ke tokoni ki he tupu pea mo e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua, 'aki 'a e ngaahi tefito'i taumu'a 'o hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'e ngaahi ngāue fakapa'anga ko hono fakakake mo tokanga'i 'a e ngaahi naunau mo hono ngāue'aki 'ae ngaahi ngāue fakapa'anga 'e he kakai

pea mo e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki' (MSMEs).

Holo si'i 'a e ngaahi me'afua ki he ngaahi naunau fakapa'anga 'i he ta'u

'I he ta'u 'o ngata ki Sune 2020, na'e hā 'i he me'afua 'a e holo si'i 'a e lahi 'o e ngaahi naunau fakapa'anga hū mai mo e ngaahi naunau fakapa'anag hū atu 'i hono fakafehoanaki ki he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi'. 'I he ngaahi naunau fakapa'anga hū mai mo e ngaahi naunau fakapa'anga hū atu 'oku kau ai 'a e ngaahi va'a mo e ngaahi fakafongong fakapangikē (agents), mīsinī to'oto'o fefakatau'aki koloa 'a e ngaahi pangikē (EFTPOS) pea mo e ngaahi mīsinī toho pa'anga (ATMs) 'a e ngaahi pangikē pea mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē' (Non-banks). Ko e holo si'i 'i he ngaahi naunau fakapa'anga hū atu mo hū mai na'e makatu'unga 'i he holo 'i he lahi 'o e ngaahi mīsinī to'oto'o fefakatau'aki koloa(EFTPOS) 'a e ngaahi pangikē' (Vakai ki he Tēpile 8).

Tēpile 8: Ngaahi Naunau Fakapa'anga ki he kakai 'e 10,000 – Ngaahi Pangikē pea mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē

Ngaahi me'afua 'o e ngaahi naunau fakapa'anga	2020	2019 ¹	2018	2015 ²
Lahi 'o e ngaahi naunau fakapa'anga hū atu mo hū mai ki he kakai 'e 10,000 ³	151	152	95	32
Lahi 'o e ngaahi va'a 'o e Pangikē Fakakomēsiale ki he kakai 'e 10,000	11	11	3	2
Lahi 'o e mīsinī toho pa'anga (ATMs) ki he kakai 'e 10,000	4	4	4	1
Lahi 'o e ngaahi mīsinī to'oto'o fefakatau'aki koloa ki he kakai 'e 10,000	84	86	84	26
Lahi 'o e ngaahi fakafongong pangikē ki he kakai 'e 10,000	52	51	4	3

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē pea mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē | Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

'I he tu'unga 'o e ngaahi naunau fakapa'anga fakavāhenga, na'e holo 'a e fakakātoa 'o e lahi 'o e ngaahi naunau fakapa'anga, makatu'unga 'i he holo 'a e fakakātoa 'o e lahi 'o e mīsinī to'oto'o fefakatau'aki

koloa 'i loto falekoloa (EFTPOS), tautautefito ki he vāhenga Vava'u 15 pea mo Tongatapu 1. Na'e to'o 'a e mīsinī to'oto'o fefakatau'aki koloa 'e ua ne 'ikai loko ngāue'aki mei he ngaahi falekoloa 'i he ongo vāhenga ko 'eni, ke fakasi'isi'i 'a e fakamole 'a e pangikē pea mo e falekoloa 'oku 'ikai lahi ngāue'aki ai 'a e mīsinī to'oto'o fefakatau'aki koloa ko eni'. 'Oku fekau'aki 'a e uesia 'o e Koviti-19 pea mo e 'ikai ke loko ngāue'aki 'a e mīsinī to'oto'o fefakatau'aki 'i he ongo falekoloa ko'eni, pea mo e holo 'i he fiema'u fakalūkufua, tautautefito ki he ngaahi pisinisi 'i he ongo vāhenga ko 'eni, he ko kinaua 'a e vāhenga 'oku senitā ai 'a e ngaahi pisinisi' (Nuku'alofa mo Neiafu). Neongo 'a e holo 'a e lahi 'o e mīsinī to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto 'i he ngaahi falekoloa, na'e 'alu hake 'a e lahi 'o e ngaahi va'a pea mo e ngaahi fakafongong fakapangikē' (Vakai ki he Tēpile 9). 'Oku hā 'a e 'alu hake 'i he lahi 'o e ngaahi fakafongong fakapangikē, 'a e ngāue 'a e ngaahi pangikē ke a'usia 'enau ngaahi taumu'a ngāue, ko hono fakakake 'a 'enau ngaahi ngāue fakapa'anga 'i he ngaahi faitu'u mama'o atu mo tūku'uta

'I he Tēpile 10, na'e 'alu hake si'isi'i ai 'a e lahi 'o e ngaahi naunau fakapa'anga 'a e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē'. Na'e makatu'unga 'a e 'alu hake 'i he lahi 'o e ngaahi va'a, 'a e hū mai 'a e Kautaha Fakafetongi pa'anga muli fo'ou ki he māketi, 'a ia 'oku 'i ai 'enau ngaahi va'a pe fakafongong 'i he ngaahi 'otu motu'. 'Oku kei tu'u ai pē 'a e Kautaha Nō Taautaha ki he Fakalalakaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute (SPBD) ko e kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē 'oku lahi taha 'enau ngaahi naunau fakapa'anga 'i he lolotonga 'o e ta'u, 'i hono fakafehoanaki ki he toenga 'o e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē'. 'Oku fenāpasi 'eni mo e ngaahi ngāue mo e fatongia 'oku fakahoko 'e he Kautaha Nō Taautaha ki he Fakalalakaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute ki he'enau kau mēmipa 'i he kotoa 'o e ngaahi 'otu motu, tukukehe 'a e ongo Niua'.

¹ Kamata'anga 'o hono tanaki 'a e ngaahi fakamatala 'a e Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē

² Kamata'anga 'o e tu'unga 'o e fakafaingofua'i 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga 'a Tonga

³ Fakakatoa 'o e ngaahi naunau fakapa'anga 'o kau ai 'a e ngaahi naunau fakapa'anga 'a e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē

Tēpile 9: Fakaikiiki 'o e Ngaahi Naunau Fakapa'anga Fakavāhenga 'a e Ngaahi Pangikē pea mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē

Ngaahi Vāhenga	Sune 20					Sune 19 ⁴				
	Fakakātoa 'o e ngaahi naunau fakapa'anga	Lahi 'o e Ngaahi Va'a	Lahi 'o e ngaahi fakafofonga fakapangikē	Lahi 'o e ngaahi misini to'oto'o fefakatau'aki koloa	Lahi 'o e ngaahi misini toho pa'anga	Fakakātoa 'o e ngaahi naunau fakapa'anga	Lahi 'o e Ngaahi Va'a	Lahi 'o e ngaahi fakafofonga fakapangikē ⁵	Lahi 'o e ngaahi misini to'oto'o fefakatau'aki koloa	Lahi 'o e ngaahi misini toho pa'anga
Tongatapu 1	59	1	22	34	2	65	1	18	44	2
Tongatapu 2	206	22	24	147	13	192	21	23	139	9
Tongatapu 3	54	1	15	37	1	55	1	15	35	4
Tongatapu 4	214	4	22	184	4	204	4	22	173	5
Tongatapu 5	40	2	24	14	0	36	1	24	11	0
Tongatapu 6	37	1	33	3	0	37	1	29	7	0
Tongatapu 7	36	1	23	12	0	39	1	23	14	1
Tongatapu 8	38	0	24	14	0	39	1	21	17	0
Tongatapu 9	45	6	21	17	1	51	4	25	21	1
Tongatapu 10	34	0	31	3	0	31	2	27	2	0
'Eua 11	37	8	23	5	1	39	9	25	4	1
Ha'apai 12	28	9	7	11	1	31	9	8	13	1
Ha'apai 13	17	0	15	2	0	15	0	15	0	0
Vava'u 14	17	0	17	0	0	23	0	20	3	0
Vava'u 15	85	13	14	54	4	98	12	17	65	4
Vava'u 16	16	0	15	1	0	18	0	16	2	0
Ongo Niua 17	7	5	2	0	0	4	4	0	0	0
FAKAKĀTOA	969	73	332	537	27	977	71	328	550	28
<i>Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē</i>										

Tēpile 10: Ngaahi Naunau Fakapa'anga Fakavāhenga 'o e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē 'i Tonga

Ngaahi Vāhenga	Sune 20				Sune 19			
	Fakakātoa 'o e ngaahi naunau fakapa'anga	Lahi 'o e Ngaahi Va'a	Lahi 'o e ngaahi fakafofonga kautaha 'oku 'ikai ko ha pangikē	Lahi 'o e ngaahi Senitā Fakakolo 'a e Kautaha Nō Tāautaha ki he Fakalakalaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute	Fakakātoa 'o e ngaahi naunau fakapa'anga	Lahi 'o e Ngaahi Va'a	Lahi 'o e ngaahi fakafofonga kautaha 'oku 'ikai ko ha pangikē	Lahi 'o e ngaahi Senitā Fakakolo 'a e Kautaha Nō Tāautaha ki he Fakalakalaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute
Tongatapu 1	17	1	0	16	1	1	0	16
Tongatapu 2	39	18	0	21	17	17	0	21
Tongatapu 3	16	1	0	15	1	1	0	15
Tongatapu 4	25	3	0	22	3	3	0	22
Tongatapu 5	25	2	2	21	3	1	2	21
Tongatapu 6	28	0	1	27	1	0	1	27
Tongatapu 7	21	1	0	20	1	1	0	20
Tongatapu 8	18	0	0	18	1	1	0	18
Tongatapu 9	24	4	0	20	2	2	0	20
Tongatapu 10	25	0	1	24	3	2	1	24
'Eua 11	30	6	0	24	7	7	0	24
Ha'apai 12	14	7	0	7	7	7	0	7
Ha'apai 13	14	0	3	11	3	0	3	11
Vava'u 14	19	0	0	19	0	0	0	19
Vava'u 15	24	9	1	14	9	8	1	14
Vava'u 16	16	0	0	16	0	0	0	16
Ongo Niua 17	3	3	0	0	2	2	0	0
FAKAKĀTOA	358	55	8	295	356	53	8	295
<i>Ma'u'anga Fakamatala: Kautaha Fakapa'anga 'faka-Pangikē' - Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga muli Kautaha Malu'i Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē</i>								

⁴ Kamata hono tănaki 'a e fakamatala ki he ngaahi naunau fakapa'anga 'a e Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē'

⁵ Kau ki ai 'a e senitā fakataha'anga fakakolo 'a e SPBD

Hā 'a e 'alu hake 'i he ngaahi me'afua ki hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga

Na'e hā 'a e 'alu hake 'i he ngaahi me'afua ki hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'i he ta'u'. 'Oku makatu'unga eni 'i he 'alu hake fakatou'osi 'a e fakakātoa 'o e tokolahi 'o e 'akauni fakahū pa'anga taautaha pea mo e 'akauni nō tāautaha (*vakai ki he Tēpile 11*). Ko e ngaahi kasitomā 'a e ngaahi pangikē na'e makatu'unga ai 'a e 'alu hake, tupu mei he fiema'u ange 'e he ngaahi kasitomā ia ke fakahū hangatonu mai ki he'enau 'akauni pangikē 'a e ngaahi talafi pa'anga mai mei muli, ke nau toki ngāue'aki 'a e ngaahi mīsini toho pa'anga pe koe ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto falekoloa'. Ko e ngaahi fiema'u ko 'eni 'oku makatu'unga ia mei he tu'utu'uni 'o e Koviti-19 ki he vā mama'o fakaetangata' (social distancing). 'Ikai ko ia pē, na'e fakaava 'a e ngaahi 'akauni fo'ou ha kau kasitomā ke malava ke nau ma'u 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga, 'o fou 'i he Kulupu Tokoni 'o e Fakaakeake Faka'ekonōmika'. 'I he fakakātoa 'o e tokolahi 'o e 'akauni fakahū pa'anga ki Sune 2020 (89,247), pēseti 'e 57 'o e 'akauni fakahū pa'anga taautaha ko e kakai tangata. Ko e lahi taha 'o e 'akauni fakahū pa'anga taautaha 'oku 'i he Pangikē BSP (pēseti 'e 46) pea hoko ki ai 'a e Pangikē MBF (pēseti 'e 25). Na'e toe 'alu hake foki mo e tokolahi 'o e ngaahi 'akauni nō taautaha, makatu'unga 'i he polokalama nō 'a e taha 'o e ngaahi pangikē 'a ia na'e ui ko e "Polokalama Toutai". Ko e polokalama nō ko 'eni 'oku holoki pēseti 'e 50 'a e ngaahi totongi ki hano fakahū ha nō fo'ou.

Tēpile 11: Ngaahi Me'afua ki hono Ngāue'aki 'a e ngaahi Ngāue fakapa'anga – Ngaahi Pangikē

Ngaahi Me'afua	2020	2019	2016 ⁶	2015 ⁷
Lahi 'o e ngaahi 'akauni fakahū pa'anga ki he kakai 'e 10,000	13,928	13,353	10,916	5,604
Lahi 'o e ngaahi 'akauni nō ki he kakai 'e 10,000	1,342	1,258	1,588	521

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē, Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Lipooti ki he Fehū'aki Pa'anga Fakalotofonua

'Oku 'uhinga 'a e fehū'aki pa'anga fakalotofonua ki he pa'anga 'oku fe'ave'aki 'e he ngaahi Kautaha Fehū'aki

Pa'anga Muli ki ha taha pē 'i Tonga' ni. Ko e ngāue fakapa'anga ko 'eni 'oku 'ne fakafaingofua' 'a e talafi pa'anga mai mo e talafi pa'anga atu 'a e kakai pea mo fakafaingamālie' 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi 'i he vaha'a 'o Tongatapu mo e 'otu motu 'o kau ai 'a e Ongo Niua'. Ko e Kautaha Fehū'aki Pa'anga Muli 'e 3 'oku nau lolotonga fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he fe'ave'aki pa'anga fakalotofonua, 'a ia ko e Kautaha Fexco, Kautaha S.A.V pea mo e Kautaha Island Flexi Transfer. 'I he ta'u 'o ngata ki Sune 2020, na'e holo ai 'a e fe'ave'aki pa'anga fakalotofonua (hū mai/hū atu) 'aki 'a e T\$7 miliona (pēseti 'e 63) fakafehoanaki ki Sune 2019 (*vakai ki he Tēpile 12*). Ko e holo 'i he fe'ave'aki pa'anga fakalotofonua na'e makatu'unga 'i he holo 'a e tokoni pa'anga ki he ngaahi fāmili, ngaahi me'a'ofa pa'anga pea mo e pa'anga hū mai mei hono fakatau atu e kava fakalotofonua'. Ko e tefito'i holo lahi 'i he fe'ave'aki pa'anga ko e ngaahi tokoni pa'anga ki he fāmili pea mo e ngaahi me'a'ofa pa'anga, 'a ia 'oku hā mai ai 'a e uesia 'a e Koviti-19, 'i he hanga 'e he tu'utu'uni 'o e vā mama'o fakaetangata (social distancing) 'o kaniseli 'a e ngaahi polokalama feohi'anga fakafonua 'oku fa'a fakahoko lolotonga e ta'u'. 'Ikai ko ia pē, ko e holo 'i he totongi 'o e kava tonga 'i he māketi fakalotofonua 'oku makatu'unga ia mei he lahi e kava 'i he māketi pea pehē ki he si'isi'i hono fakatau atu e kava tu'unga 'i he ngaahi fakataputapui 'o e fe'alu'aki 'i he po'uli koe'uhi ko e Koviti-19.

Ko lahi taha 'i he holo 'i he fe'ave'aki pa'anga hū mai fakalotofonua na'e hā ia mei Tongatapu, Vava'u pea mo Ha'apai kae lahi taha 'a e holo 'i he fe'ave'aki pa'anga hū atu fakalotofonua ko Tongatapu mo Vava'u (*vakai ki he Tēpile 13*). Na'e kei tu'u ai pē 'a Tongatapu 'i he lahi taha 'i he fe'ave'aki pa'anga hū atu fakalotofonua kae lahi taha 'a Vava'u 'i he fe'ave'aki pa'anga hū mai, 'a ia 'oku hā mai ai 'a e hokohoko 'a e tokoni fakapa'anga ki he fāmili, me'a'ofa pa'anga pea mo e kava'. Na'e holo 'a e fe'ave'aki pa'anga hū atu mei he kotoa 'o e ngaahi 'otu motu 'i he lolotonga 'a e ta'u, kae tautautefito ki he hū atu 'a e fe'ave'aki pa'anga mei Tongatapu ki he ngaahi 'otu motu'. 'Oku kau 'a e ngaahi fakataputapui 'o e Koviti-19 pea mo 'ene uesia 'i he ngaahi pisinisi, tokolahi 'o e kau ngāue, pa'anga hū mai 'a e tokotaha taautaha 'i Tongatapu, he tokoni ki hono holoki 'a e ngaahi fe'ave'aki pa'anga hū atu'.

⁶ Tokolahi 'o e Kakai lalahi (ta'u 15 +) - 64,076: Lipooti 'o e Tohi Kakai 2016

⁷ Tu'unga fe'unga 'oku 'i ai 'a e fakafaingofua' 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga 'a Tonga

Tēpile 12: Fakaikiiki 'o e Fe'ave'aki Pa'anga Hū Mai Fakalotofonua

Fe'ave'aki Pa'anga Hū Mai Fakalotofonua ki	Fe'ave'aki Pa'anga Hū Mai Fakalotofonua (T\$m)		Tupu/Holo Fakata'u (T\$m)	Tupu/Holo Fakata'u (%)	Vahevahe ki Sune 2020 (%)
	Sune 2020	Sune 2019	Sune 2020		
Tongatapu	0.1	0.4	-0.25	-67.0	27.9
Vava'u	0.2	0.5	-0.29	-61.7	40.5
Ha'apai	0.1	0.2	-0.13	-60.1	19.0
'Eua	0.0	0.1	-0.07	-57.6	11.2
Niutoputapu	0.0	0.0	-0.01	-54.2	1.2
Niuafo'ou	0.0	0.0	0.00	-66.8	0.3
Fakakātoa 'o e Pa'anga Hū Mai	0.4	1.2	-0.74	-62.6	100.0
Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga					

Tēpile 13: Fakaikiiki 'o e Fe'ave'aki Pa'anga Hū Atu Fakalotofonua

Fe'ave'aki Pa'anga Hū Atu Fakalotofonua mei	Fe'ave'aki Pa'anga Hū Atu Fakalotofonua (T\$m)		Tupu/Holo Fakata'u (T\$m)	Tupu/Holo Fakata'u (%)	Vahevahe ki Sune 2020 (%)
	Sune 2020	Sune 2019	Sune 2020		
Tongatapu	0.3	0.8	-0.46	-60.4	68.5
Vava'u	0.1	0.2	-0.14	-72.1	12.1
Ha'apai	0.1	0.1	-0.07	-56.3	12.1
'Eua	0.0	0.1	-0.06	-65.2	6.8
Niutoputapu	0.0	0.0	-0.01	-89.7	0.3
Niuafo'ou	0.0	0.0	0.00	-77.5	0.3
Fakakātoa 'o e Pa'anga Hū Atu	0.4	1.2	-0.74	-62.6	100.0
Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga					

Tēpile 14: Tupu 'a e sekitoa 'a e ngaahi Pisinisi Tāutaha mo iiki 'a e Ngaahi Pangikē & Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē

Ngaahi Sekitoa	Sune 2020		Sune 2019		Liliu 'i he Ta'u			
	Lahi 'o e Ngaahi Pisinisi Tāutaha mo liki		Lahi 'o e Ngaahi Pisinisi Tāutaha mo liki		Lahi 'o e Ngaahi Pisinisi Tāutaha mo liki		Palanisi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi Tāutaha mo liki	
	Tupu/Holo	Tupu/Holo (%)	Tupu/Holo	Tupu/Holo (%)	Tupu/Holo	Tupu/Holo (%)	Tupu/Holo (T\$m)	Tupu/Holo (%)
Fakakātoa	2,467	25.4	2,126	28.4	341	16.0%	(3.0)	-10.6%
Ngoue	1,137	8.4	1,082	10.3	55	5.1%	-1.8	-17.6%
Ngāue Langa	17	0.6	16	1.2	1	6.3%	-0.6	-52.2%
Toutai	121	1.8	108	2.2	13	12.0%	-0.3	-16.1%
Vao 'Akau	4	0.02	2	0.01	2	100.0%	0.01	102.7%
Ngāue Fa'u Koloa	881	6.7	682	5.4	199	29.2%	1.3	25.1%
Ngaahi Ngāue Kehe	65	1.5	66	4.1	-1	-1.5%	-2.6	-63.2%
Takimamata	26	1.7	36	2.6	-10	-27.8%	-0.9	-34.0%
Fefononga'aki	38	0.9	29	0.6	9	31.0%	0.3	59.2%
Fefakatau'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete	178	3.7	105	2.2	73	69.5%	1.5	69.4%

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē pea mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē | Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Ko e kau fakafongfa mei he Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (AFI) lolotonga 'a e 'Aho 1 'o e Fakataha mo e Ngaahi Ngāue Langa Fo'ou 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki (PIRI). 'Oku ha heni mo e kau ngaue mei he ngaahi tafa'aki felalave'i 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga.

Lipooti 'a e Ngaahi Pisinisi Taautaha mo liki

'Oku kau foki 'a hono fakakake 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki he fatongia mahu'inga 'aupito, ko'ene fakatupu hama'u'anga ngāue pea mo faka'ai'ai 'a e uta atu ki tu'apule'anga 'a e koloa pea mo e ngaahi fakatupu pa'anga 'a ia 'oku tokoni ki he tupu faka'ekonōmika'. 'I he ta'u 'o ngata ki Sune 2020, na'e holo 'a e mahu'inga 'o e palanisi nō ki he ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki 'aki 'a e \$3.0 miliona (pēseti 'e 11) ki he \$25.4 miliona. Na'e makatu'unga 'eni mei he holo 'a e ngaahi nō ki he sekitoa 'o e ngaahi ngāue kehe, ngoue pea mo e takimamata (*vakai ki he **Tēpile 14***). Ko e holo ko eni na'e makatu'unga ia 'i he lahiange 'a e holo 'a e mahu'inga 'o e palanisi nō ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki 'i he ngaahi pangikē 'i he 'alu hake 'i he mahu'inga 'o e palanisi nō ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki 'i he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē'. Na'e hā 'a e uesia 'o e Koviti-19 'i he holo 'a e ngaahi nō ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki'. Ko e taha 'o e ngaahi uesia 'o e Koviti-19, ko e holo 'a e ngaahi fiema'u fakalūkufua 'o makatu'unga mei he kaniseli 'a e ngaahi polokalama na'e mei malava ai 'a e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki ke nau noo'. Ko e

Vāhenga Tongatapu 2 (Kolofo'ou etc) na'e makatu'unga lahi taha ai 'a e holo 'i he fakakātoa 'o e mahu'inga 'o e palanisi nō ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki, kae tautautefito ki he ngaahi nō ki he tafa'aki 'o e ngoue pea mo e ngaahi ngāue kehe'. Ko Vava'u 15 (Neiafu mo e ngaahi kolo ko ia) leva na'e makatu'unga ai 'a e holo 'a e mahu'inga 'o e palanisi nō ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki ki he tafa'aki ngaohi koloa'. Ko e ngaahi nō ko 'eni na'e fakatefito ia ki he kakai fefine 'oku nau ngaohi koloa faka-Tonga, ka koe'uhi ko e tāpuni 'a e ngaahi kau'āfonua pea mo 'ene uesia 'i he tafa'aki ki he takimamata, 'oku 'alu ai ke mate 'aupito e māketi ko eni'.

'I he tafa'aki 'e taha, na'e 'alu hake 'a e tokolahi 'o e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki 'aki 'a e toko 341 (peseti 'e 16) ki he toko 2,467 makatu'unga 'i he 'alu hake lahi 'i he tokolahi 'o e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki 'i he tafa'aki ngaohi koloa, fefakatau'aki fakalūkufua, fakamovetevete pea mo e ngoue' (*vakai ki he **Tēpile 14***). Ko e 'alu hake 'i he tokolahi 'o e nō ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki na'e makatu'unga ia 'i he toe lahiange 'a e ngaahi nō ne tuku atu 'e he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē 'o hangē ko e ngaahi polokalama tokoni ki

Ko e kau fakafongfa mei he Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (AFI) lolotonga 'a e 'Aho 2 'o e Fakataha mo e Ngaahi Ngāue Langa Fo'ou 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki (PIRI). 'Oku ha heni mo kinautolu mei he ngaahi potungau mo e ngaahi kautaha fakapa'anga pea pehe foki ki he kau ngaue mei he ngaahi tafa'aki felalave'i 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga.

he Koviti-19 pea mo e Saikolone Fakatalopiki ko Hālōtī. Na'e holo 'a e tokolahi 'o e kau nō ki he ngaahi pisinisi taaoutaha mo iiki 'a e ngaahi pangikē 'i he faka'osinga 'o 2019/20. Ko e lahi taha 'o e tokolahi 'o e ngaahi pisinisi taaoutaha mo iiki ko e tafa'aki ki he ngoue pea tautautefito ki he kakai tangata'. 'Oku makatu'unga 'eni mei hono ngāue'aki 'a e kelekele ko e koloa malu'i ki he ngaahi nō ki he ngoue'. 'Oku kehe 'eni ia mei he tupu 'i he ngaahi nō ki he tafa'aki ngaohi koloa 'a ia 'oku lahi ange 'a e nō ia ki he ngaahi pisinisi taaoutaha mo iiki 'oku pule'i 'e he kakai fefine 'o tautautefito ki he lalanga fala pea mo e ngaahi ngāue fakamea'a'. Ko e 'alu hake 'i he tokolahi 'o e nō ki he ngaahi pisinisi taaoutaha mo iiki ki he tafa'aki ki he fefakatau'aki fakalūkufua mo fakamovetevete ko e ngaahi nō 'a e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē ki he fefakatau'aki 'i he falekoloa fakamovetevete pea mo e ngaahi fefakatau'aki 'i he fea (Flea market). Ko e Vāhenga Tongatapu 10 (Lapaha) pea mo e Vāhenga 'Eua 11 na'e lahi taha ai 'a e tupu 'i he tokolahi 'o e ngaahi nō ki he ngaahi pisinisi taaoutaha mo iiki kae tautautefito ki he tafa'aki 'o e ngoue'.

Mēmipa 'i he Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (AFI)

Na'e hokohoko atu ai pē 'a e kau atu 'a e Pangikē Pule ki he ngaahi fakataha mo e ngaahi ngāue 'a e Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (AFI), 'aki 'i he'enua memipa ai. 'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e kau fakataha ai 'a e Pangikē Pule fakataha pea mo e Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga, pea mo e Ngaahi Ngāue Langa Fo'ou 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki (PIRI), 'a ia 'oku 'i loto ai 'a e ngaahi Pangikē Pule 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki, ki hono fokotu'u 'a e fa'unga fakaloa fakapasifiki ki hono tokanga'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga fakatekinolosia fo'ou'. 'E malava ke 'omai 'e he ngāue fakapa'anga fakatekinolosia ha fokotu'utu'u ngāue 'oku malu ki he ngaahi kautaha 'oku nau tuku mai 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga fakatekinolosia, ke nau sivi'i ai 'enua ngaahi naunau fakapa'anga kae'oua na'a ne uesia 'a e ma'uma'uluta pea mo e malu 'a e tu'unga fakapa'anga pea mo e kau kasitomaa'. Na'e kau fakataha foki 'a e Pangikē Pule pea mo e Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (AFI) 'i hono fakalele 'a e polokalama fakataha, 'a ia na'e kau mai ki ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki, ke talanoa'i ai 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga fakatekinolosia pea mo 'ene mahu'inga

ki he Pasifiki'. Kaekehe, makatu'unga 'i he Koviti-19, na'e toloi ai 'a hono fakahoko 'a e ngāue ki he ngāue fakapa'anga fakatekinolosia ki he ta'u ka hoko mai'.

'Ikai ko ia pē, na'e kau atu 'a e Pangikē Pule ki he fakataha 'a e kulupu fokotu'utu'u ngāue fakamāmani lahi 'a e Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga, na'e fakahoko 'i Rwanda 'i Sepitema 2019. 'I he Fakataha Fokotu'utu'u Ngāue Fakamāmani Lahi, na'e talanoa'i ai 'a e ngāue'aki 'a e tekinolosia ki hono fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'e he kakai fefine pea mo e to'utupu, pea mo hono fakafaingamālie'i 'a e tekinolosia ki he kakai fefine mo e to'utupu ke nau malava ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. Ka 'i he konga hono ua 'o e ta'u 2019/2020, na'e fakahoko ai 'i he 'initaneti 'a e ngaahi fakataha mo e ngaahi ako ngāue kotoa 'a e Kulupu ki he Ngaahi Ngāue 'a e Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga, 'o kau ai 'a e fakataha 'a e Ngaahi Ngāue Langa Fo'ou 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki (PIRI) makatu'unga 'i he hoko 'a e Koviti-19.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Tafa'aki ki hono Fakafaingofua'i e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga

Na'e fokotu'u 'e he Tafa'aki ki hono Fakafaingofua'i e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga 'a 'enua tāketi 'e 9 'i he Fokotu'utu'u Palani Ngāue 2019, 'a ia na'e a'usia kotoa 'a e ngaahi tāketi ko ia'. Kaekehe, 'i he konga kimu'a 'o e ta'u ni', na'e toe fai ai 'a hono toe siofi, liliu pea mo tākaki mai ha ngaahi tāketi ki he Fokotu'utu'u Palani Ngāue lolotonga, ke ne tataki lelei 'aki 'a e Tafa'aki ki hono fakahoko hono ngaahi fatongia'. Ko e tāketi fakakātoa 'e 11 na'e tali 'i he Fokotu'utu'u Palani Ngāue 2020, 'a ia 'oku lolotonga ngāue 'a e tafa'aki 'ni ke fakakakato. 'Oku kau 'i he ngaahi tāketi ko 'eni, 'a e fakahoko fakata'u 'a hono tākaki 'a e lahi 'o e ngaahi naunau fakapa'anga 'i Tonga ni', pea mo vakai'i 'a e ngaahi totongi 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale ki he kakai'. 'Ikai ko ia pē, 'oku toe ngāue atu foki 'a e Tafa'aki ki hono fa'u ha founa ngāue fakafonua ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga, ke tokoni ki hono fakalele 'a e ngaahi ngāue ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'i Tonga, pea pehē foki mo hono fokotu'u ha polokalama fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue fakapa'anga ke 'ilo ki ai 'a e kakai'.

Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli

Ko e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga, ko e ma'u mafai lipooti pa'anga ia 'i he malumalu 'o e lao ki he fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia. Ko e ngaahi fatongia 'o e tafa'aki ko eni ko hono fakapapau'i 'oku malu'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga mei he ngaahi ngāue fekau'aki mo e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia. 'Oku malava ai heni ke maa'usia 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'a 'ene taumu'a ngāue ki hono faka'ai'ai 'a e malu mo e hao 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga'. Ko e tefito'i ngāue mahu'inga na'e fakahoko 'e he tafa'aki ko eni 'i he lolotonga 'o e ta'u, ko hono fakahoko 'o e sivi'i fakalūkufua 'o e tu'unga ngāue 'a Tonga 'a ia na'e fakahoko 'e he Kulupu 'Ēsia Pasifiki fekau'aki mo e fa'unga lao mo e ngāue 'a e fonua felāve'i mo hono fakafepaki'i hono fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia, pea kau ki ai mo hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue fakatautoitoi'.

Pule'i & Tu'unga Muimui Pau

'I 'Aokosi 2019, na'e 'i ai ha kau fakafongia mei Tonga na'e taki atu ai 'a e Tokoni Kōvana' na'a nau lava atu ki he fakataha fakata'u 'a e Kulupu 'Ēsia Pasifiki, 'a ia na'e fakahoko 'i Kenipela, 'Aositelēlia. 'I he lolotonga 'o e fakataha ko eni, na'e lava ai ke fakamo'oni 'a Tonga, Pengilatesi ka e pehē foki ki Taiuani, ki ha aleapau ngāue felāve'i mo hono fe'ave'aki 'o e fakamatala pelepelengesi 'a ia 'oku ngāue ki ai 'a e ngaahi 'luniti Fakapa'anga (FIUs). Mei he ngaahi fakataha na'e fakahoko, na'e lava ai ke 'ohake ha ngaahi faingamālie tokoni mei he Pangikē Fakalalakala 'Ēsia (ADB) mo e 'Ōfisi 'o e Ngaahi Pule'anga fakatahataha ki he fairo'o konatapu' mo e ngaahi hia, ki ha ngaahi 'ēlia 'oku fiema'u ki ai ha tokoni

ke malava ke to e fakalalakala ai 'a e fa'unga ngāue 'a Tonga 'oku felāve'i mo hono fakafepaki'i hono fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia kae pehē foki ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi. 'Oku meimei ke fakatefito 'a e ngaahi tokoni ko eni ki hono fa'u 'o e ngaahi fakalelei ki he lao, mo hono fakalele ha ngaahi ako felāve'i mo hono founa muimui'i 'a e ngaahi tu'utu'uni pau fakamāmani lahi. Na'e fakahoko ai pe ki he ngaahi Potungāue, hangē ko e Polisi Tonga, Potungāue Tānaki Pa'anga Hu mai mo e Kasitomu mo e 'Ōfisi 'o e 'Ateni Seniale, 'a hono fakalotolahi'i ke nau ngāue 'aonga 'aki 'a e faingamālie ko eni 'o kole ha ngaahi tokoni mei he ngaahi kautaha ni.

'I he lolotonga ko ia 'a e teuteu 'a Tonga ki hono fakahoko hono sivi'i 'enau tu'unga ngāue fakatautoi ki he ngaahi fiema'u fakamāmani lahi, na'e fakahoko ai ha ki'i fakama'ala'ala ki he Minisitā Pa'anga ka ko e Sea 'o e Kōmiti Kapineti ki he ngaahi hia fakapa'anga 'a e fonua, 'i Sepitema 2019. Na'e lava foki mo hono fakahū atu 'a e lipooti ki he ngaahi sivi'i fakafonua 'a Tonga ki he tu'unga uesia 'e ala malava ke hoko ka e pehē foki ki he fa'unga ngāue fakafonua felāve'i mo hono fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia ki he Kapineti ki hono fakamafai'i ke hoko atu e ngāue'.

Na'e malava 'o fakakakato 'i he ta'u ni 'a e ngāue ki hono fuofua sivi'i fakafonua ko ia 'a e tu'unga 'e malava ke uesia e fonua 'e he ngaahi hia fakapa'anga, 'a ia na'e kamata'i mai mei he ta'u 2015. Na'e fakahoko ai hono tufaki atu 'o e lipooti fakaangaanga ki he ngaahi sekitoa taautaha 'i 'Okatopa 2019, ki ha'anau ngaahi fevahevahe'aki pea mo fai ha femahino'aki ki he ngaahi uesia 'e ala malava ke hoko'. Na'e mahu'inga foki mo e fepōtalanōa'aki ko eni ke fakapapau'i ai 'a e ngaahi makatu'unga na'e fakafua 'aki 'a e tu'unga uesia 'o e Fonua 'o fakatautoi ki he lipooti. Na'e lava ai ke fai e femahino'aki ki he ola 'o e

Ko e kau fakafongia mei he ngaahi kupu fengāue'aki ki hono tau'i 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga kaka mo ma'u mei hia, pea pehe foki ki he kau fakafongia mei he Kulupu 'Ēsia Pasifiki 'i hono fakaava ko ia 'o e polokalama ki hono sivi'i 'a e tu'unga fa'u lao mo e ngāue 'a e fonua fekau'aki mo e ngaahi hia fakapa'anga.

lipooti pea malava ai ke aofangatuku. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a hono fakalelei'i 'o e lipooti kimu'a ke malava tuku atu kitu'a 'i he faka'osinga 'o e ta'u 2020.

Na'e lava mai 'a e kau faisivi ki Tonga 'ni ke fakahoko hono sivi'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fa'unga lao mo e ngāue 'a e fonua felāve'i mo e ngaahi hia fakapa'anga. Na'e fakahoko eni 'i he uike 'e ua mei he 'aho 22 'o 'Okatopa – 'aho 1 Nōvema 2019. Ko e fakataha ko eni na'e kau mai ki ai 'a e ngaahi potungāue felālāve'i 'a e Pule'anga' pehē ki he ngaahi kautaha fakapa'anga. Na'e lava foki mo ha faingamālie fakataha mo e ngaahi sekitoa taautaha 'a ia 'oku nau fokotu'u mo fakahoko ha ngaahi fa'unga ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi uestia ki he fonua 'i he tafa'aki fengāue'aki fakapa'anga'. Mei he ola 'a e lipooti mei he sivi ni, na'e huluni mai ai ha ngaahi fiema'u ke fakamamafa ki ai 'a e tokanga 'a e fonua. 'A ia 'oku kau ki ai 'a e fiema'u ke fai ha ngaahi fakalelei ki he ngaahi lao felāve'i, pehē foki ki hono fokotu'u ha fa'unga ngāue mo ha lao ki hono fakafepaki'i ko ia hono fakapa'anga 'o e ngaahi pe fo'ou 'o e me'atau faka'auha'. Na'e tali 'e he Kapineti 'a e lipooti fakafonua ki he tu'unga 'e ala malava ke uestia he hia fakapa'anga kae pehē foki ki he fuofua palani ngāue fakafonua 'a e fonua fekau'aki mo e lipooti 'i he 'aho 25 'Okatopa 2019.

'I Sanuali 2020, na'e tuku atu ai 'e Tonga 'enau fuofua tali ki he lipooti fakaangaanga mei he sivi'i na'e fakahoko 'i 'Okatopa 2019. Na'e 'amanaki foki ke fakahoko ha fakataha 'a Tonga mo e kau fai sivi 'i Ma'asi 2020 ki hono toe talanoa'i 'a e fuofua lipooti fakaangaanga ka ko e makatu'unga mei he Koviti-19 'oku toloi ai 'a e fakataha ni ki ha taimi e toki faingamālie ai. Na'e toloi foki mo e fakataha fakata'u 'a e Kulupu 'Ēsia Pasifiki na'e 'amanaki ke fakahoko ki Bangladesh 'i Siulai 2020. Ko e fakataha foki eni na'e 'amanaki ke tālanga'i ai 'a e lipooti ko ia 'a Tonga mei he sivi na'e fakahoko'.

Na'e fakahoko foki ha ngaahi fakataha 'a e ngaahi potungāue mēmipa 'i he kōmiti ngāue ki hono fakalelei'i 'a e lipooti fakaangaanga fika 'uluaki 'a Tonga, 'a ia na'e fakahoko atu ia ki he kau faisivi 'i 25 Ma'asi 2020. Ko e ngāue foki ko eni 'oku lolotonga mālōlō 'o fakatatali ki ha liliu 'i he tu'unga uestia fakamāmani lahi 'a e Koviti-19. Na'e fakalotolahi'i pē 'a e Kōmiti Ngāue' ke hokohoko atu pē 'a hono vakai'i 'o e lipooti hono ua 'a Tonga', pea ke faka'ilonga'i ha ngaahi me'a ke fakatokanga'i ke toki fai 'a hono alea'i 'oka toe hoko atu 'a e ngāue'.

'I he fengāue'aki fakataha mo e Tafa'aki Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga, na'e fai leva ha ngaahi 'a'ahi 'o kau ki ai ha pangikē 'e taha mo e kotoa 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga mo e ngaahi kautaha kuo laiseni ki he fe'ave'aki pa'anga fakavaha'apule'anga 'i he lolotonga 'o e ta'u 'i he konga 'o e siofi 'a e tu'unga muimui pau 'a e ngaahi kautaha'. Ko e ngaahi ola 'o e ngaahi 'a'ahi na'e fakahoko ko eni, 'oku ne fakahaa'i mai ai 'a e pule'i lelei 'a e Tafa'aki 'luniti Ngāue fakapa'anga 'oku 'i he malumalu 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga (FIU).

Ngaahi Lipooti & Sitetisitika

Lahi 'o e ngaahi lipooti kuo ma'u mai

Ko e lipooti pa'anga ngalingali ko e ma'u mei he founa kākā (STR) fakakātoa 'e 39 na'e 'omai mei he ngaahi kautaha fe'ave'aki pa'anga 'i he lolotonga 'o e ta'u, 'a ia 'oku hiki 'aki 'a e lipooti 'e 16 fakatatau ki he ngaahi lipooti 'i he ta'u kuo 'osi'. Ko e fakakātoa 'a e ngaahi Lipooti Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'o e ta'u ni', na'e holo'aki 'a e lipooti 'e 63 'a ia 'oku faile mei he Potungāue Tānaki Pa'anga Tukupau mo e Kasitomu, makatu'unga 'i he fokoutua fakamāmani lahi 'oku 'iloa ko e Koviti-19. 'I hono fakahoa 'o e ngaahi lipooti pa'anga lalahi kuo lipooti mai mei he ngaahi kautaha fakapa'anga mei he ta'u kuo 'osi ki he ta'u 'ni, 'oku holo hifo ki he lipooti fakakātoa

Ko e kakato 'eni 'a e polokalama ki hono sivi'i 'a e tu'unga fa'u lao mo e ngaue 'a e fonua fekau'aki mo e ngaahi hia fakapa'anga, 'a ia ne kau mai ki ai 'a e kau faisivi mei he Kulupu 'Ēsia Pasifiki, kae pehe foki ki he kau fakafonua mei he kulupu ngaue fakalotofonua ki hono tau'i e ngaahi ngaue kaka mo e ngaahi hia fakapa'anga.

pē ‘e 12,944. ‘Oku tauhi ‘e he Va’a Tānaki mo ‘Analaiso ‘o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli ‘a e ngaahi lipooti ko eni ke tokoni ki he ngaahi fatongia faka‘analaiso ‘a e tafa‘aki’.

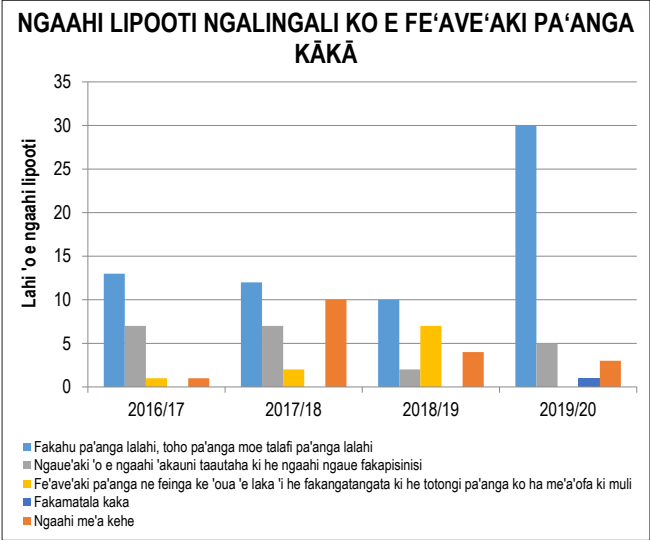
Tēpile 15: Lahi ‘o e ngaahi lipooti kuo ma‘u mai

Fakakalakalasi ‘o e ngaahi lipooti	2017/18	2018/19	2019/20
Lipooti pa‘anga ngalingali ko e ngāue‘aki ‘i he founga kākā (STRs)	31	23	39
Lipooti Pa‘anga Lalahi (CTRs)	10,892	14,068	12,944
Lipooti ‘o e ngaahi pa‘anga fehū‘aki fakavaha‘apule‘anga (BCRs)	108	97	63

Ngaahi Lipooti kuo ‘analaiso mo e ngaahi fakamatala kuo tufaki mo vahevahe atu kitu’a

‘Analaiso ‘o e Ngaahi Lipooti Pa‘anga ngalingali ko e Fe‘ave‘aki Pa‘anga Kākā

Fakatātā 14: Ngaahi lipooti ngalingali ko e fe‘ave‘aki pa‘anga kākā

Na‘e lahi taha pē ‘a e lipooti pa‘anga ngalingali ko e ma‘u mei he founga kākā (STR) fekau‘aki mo e kau kasitomā ‘oku ‘ikai ke fenāpasi ‘enau ngaahi fehū‘aki fakapa‘anga, ‘o fakataatau ki he‘enau ma‘u‘anga pa‘anga, hoko ki ai ‘a e ngaahi lipooti felāve‘i mo kinautolu ‘oku nau feinga ke kalofi ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni pe ‘oku ikai ke nau fai ki he tu‘utu‘uni, hangē ko e ngaahi fiema‘u felāve‘i mo e fakafetongi pa‘anga ki ha ngaahi totongi koloa pe ‘ave pa‘anga lalahi ki tu‘apule‘anga’. ‘I ai mo e ngaahi lipooti ‘oku felāve‘i ia mo hono ngāue‘aki ‘a e ngaahi ‘akauni pangikē taautaha ki he ngaahi ngāue fakapisinisi’. Ko e toenga leva ‘o e ngaahi lipooti pa‘anga ngalingali ko e

ma‘u mei he founga kākā na‘e fekau‘aki ia mo e me‘a kuo hā mai ‘i he ngaahi kautaha ongoongo fekau‘aki mo e tokotaha ko ia, ngāue‘aki ‘o e tokotaha kehe ke fakahoko ha ngāue fakapangikē ki he ‘akauni ‘o ha tokotaha kehe, pea pehē ki he ngaahi me‘a fakapisinisi ‘oku ‘ikai ke ‘ilo hono puipuitu‘a’.

Fe‘ave‘aki Pa‘anga Kākā kuo tufaki atu kitu’a ke fai ha ngāue ki ai

‘I he ‘osi hono ‘analaiso ‘o e ngaahi lipooti fakakātoa ‘e 39 ngalingali ko e ma‘u mei he founga kākā na‘e ma‘u mai, ko e lipooti ai ‘e 32 na‘e tuku atu ke fai ‘a hono fakatotolo‘i ‘e he ngaahi kupu felāve‘i kuo fakamafai‘i ‘e he lao’. Ko e lipooti ‘e 27 na‘e ‘ave ia ki he Potungāue Tānaki Pa‘anga Tukupau mo e Kasitomu ki he ngaahi me‘a felāve‘i mo e tukupau, ko e lipooti ‘e 5 ki he Potungāue Polisi ki he ngaahi maumau fakalao ke fai hono fakatotolo‘i. Ko e toenga ‘o e ngaahi lipooti na‘e toe, ko e lipooti ai ‘e 1 na‘e toe fakafoki pē ki he ngaahi kautaha fakapa‘anga ke toe fai ‘enau fekumi ki he puipuitu‘a ‘o ‘enau kasitomā, pea ko e lipooti leva ‘e 6 na‘e tauhi pē ‘i he Va’a Tānaki mo ‘Analaiso ‘o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli’.

Tēpile 16: Lahi ‘o e Ngaahi Lipooti Ngalingali ko e Fe‘ave‘aki Pa‘anga Kākā kuo tufaki atu kitu’a ke fai ha ngāue ki ai

Ngaahi Kautaha Fengāue‘aki kuo fakamafai‘i ‘e he Lao	2017/18	2018/19	2019/20
Potungāue Polisi	7	7	5
Potungāue Tānaki Pa‘anga Tukupau & Kasitomu	14	7	27
Potungāue ki Muli mo e Va’a Fefolau‘aki	1	0	0
Potungāue Fefakatau‘aki, Takimamata pea mo e Ngaahi Ngāue ‘a e Kakai	3	0	0
Ngaahi Potungāue Kehe ⁸		11	7

‘Analaiso ‘o e lipooti pa‘anga lalahi

Mei he ngaahi lipooti ‘e 12,944 kuo ma‘u mai ‘i he ta‘u ni’ ko e lahi taha ‘o e ngaahi lipooti ko eni’ ko e ngaahi pa‘anga ‘oku hū mai ‘a ia ‘oku vahevahe ia ki he pa‘anga, sieke, ngaahi talafi pa‘anga, pea mo e tipōsiti kehe pē. Na‘e lahi taha ‘o e ngaahi fehū‘aki ‘o e pa‘anga ko e fakataumu‘a ki he ngāue fakapisinisi, pea ‘oku tatau pē mo e ta‘u kuo ‘osi’. Na‘e kei lahi taha pē ‘a hono ngāue‘aki ‘o e pa‘anga ki he ngaahi fehū‘aki ‘o e pa‘anga pea hoko mai ki ai ko hono ngāue‘aki ‘o e sieke pea toki hoko mai ai ‘a e talafi pa‘anga’.

8 Ko e ngaahi lipooti ‘eni ne toe fakafoki pe ki he ngaahi kautaha fakapa‘anga ne ‘omai mei ai.

Tēpile 17: 'Analaiso 'o e lipooti pa'anga lalahi

	2017/18 (TOP\$M)	2018/19 (TOP\$M)	2019/20 (TOP\$M)
Fehū'aki 'o e Pa'anga			
Ngaahi Pa'anga hū ki loto	183.4	243.2	234.0
Ngaahi Pa'anga hū ki tu'a	84.8	139.2	118.0
Ngaahi taumu'a 'o e Pa'anga			
Pisinisi	144.4	250.9	229.0
Fakataautaha	123.8	131.5	122.5
Kalasi 'o e ngāue fakapa'anga			
Fe'ave'aki 'o e pa'anga	28.9	34.7	26.16
Pa'anga 'ata'atā	132.8	163.4	156.3
Sieke	54.9	103	109.3
'UHINGA makehe ⁹	38.2	55.4	34.8
Pa'anga/Sieke	13.4	25.9	25.2

'Analaiso 'o e ngaahi lipooti pa'anga fehū'aki fakavaha'apule'anga

'I he ta'u 'ni na'e 'omai ha ngaahi lipooti pa'anga fehū'aki fakavaha'apule'anga 'e 63 ki he Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli' mei he Potungāue Tānaki Pa'anga Tukuhaui mo e Kasitomu'. Ko e lahi taha 'o e ngaahi lipooti ko e pa'anga kuo 'ave kitu'a mei he fonua'. Ko hono 'ave ko ia 'o e ngaahi pa'anga mei he ngaahi kautaha pisinisi mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale 'oku lahi taha hono lipooti 'ene hū kitu'a mei he fonua'. Ko e ngaahi 'ave pa'anga ko eni kuo pau ke ma'u ha ngofua mei he Pangikē Pule kimu'a pea toki faka'atā ke 'ave'. 'Oku tatau pē mo e ta'u kuo 'osi ko e konga si'isi'i pē 'o e ngaahi lipooti ko eni 'a hono 'ave 'o e pa'anga 'oku felāve'i mo e kau folau taautaha na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau tohi ngofua 'i he'enau a'u atu ki he teu folau'. Ko e ngaahi pa'anga 'a e kau folau taautaha na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau tohi ngofua, na'e ta'ofi ia 'e he kau 'ōfisiale ke 'oua te nau folau mo ia. Ko e ngaahi pa'anga hū mai ki he fonua na'e fakafou mai ia 'i he kau folau taautaha pē 'i he'enau foki mai pe ko 'enau 'a'ahi mai ki Tonga 'ni.

'I he vā fakangāue fakalotofonua 'a Tonga, na'e malava ai ke 'ave ha ngaahi tali 'a e Tafa'aki 'ni ki he ngaahi fiema'u fakamatala 'e 29 mei he Potungāue Tānaki Pa'anga Tukuhaui mo e Kasitomu, pea pehē ki he 'Ōfisi 'o e 'Ateni Seniale, 'o fekau'aki mo e ngaahi me'a na'e tuku atu ke fai ha fakatotolo ki ai fekau'aki mo e ngaahi 'uhinga fakatukuhaui pea mo e me'a felāve'i mo e faito'o kona tapu'. Na'e lava ke tali atu 'e he Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli mo

9 Ko e ngaahi 'uhinga makehe 'oku kau ai 'a e fakahū pa'anga mei he 'akauni 'e taha ki he 'akauni 'e taha, ko e fakafetongi pa'anga, mo e ngaahi fehū'aki pa'anga 'oku 'ikai kau hono fakamatala'i 'i 'olunga.

ha fiema'u fakamatala 'e taha mei he Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli 'a Nu'u Sila, felāve'i mo hono ma'u ha pa'anga makatu'unga 'i he faito'o kona tapu 'a ia ne mahalo'i ne 'omai ha konga 'o e pa'anga ki Tonga ni.

Tēpile 18: 'Analaiso 'o e Ngaahi Lipooti Pa'anga Fehū'aki Fakavaha'apule'anga

	2017/18 (TOP\$M)	2018/19 (TOP\$M)	2019/20 (TOP\$M)
Fehū'aki 'a e Pa'anga			
Pa'anga hū ki loto ki he fonua	0.8	1.0	0.7
Pa'anga kuo hū ki tu'a mei he fonua	42.3	43.4	42.2
Ngaahi taumu'a 'o e pa'anga			
Fakapisinisi	42.0	43.5	42.6
Fakataautaha	1.1	0.9	0.3

Ngaahi Ngāue Fakaloto'api

'I he lolotonga 'o e ta'u, ne fakahoko ai 'e he Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli ha ngaahi fekumi ki he puipuitu'a 'o ha ngaahi pisinisi mo ha kakai fakataautaha 'e 250 ma'a e ngaahi tafa'aki kehekehe pē 'o e Pangikē Pule. Na'e ngāue atu foki 'a e Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli ki hono fakakakato ha ngaahi savea mei he ngaahi pangikē 'i muli 'oku fengāue'aki mo e Pangikē Pule ki he ngaahi fiema'u felāve'i mo hono fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e koloa ma'u mei he hia'.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli

'I he fa'ahita'u 2019/20, na'e fokotu'u 'e he Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli ha ngaahi taumu'a ngāue 'e 20. 'Oku taaimu'a 'a e Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli 'i he tokoni ki he tefito'i ngāue mahu'inga 'a e Pangikē Pule ki hono fokotu'u ha makatu'unga ke hoko 'a Tonga ko ha 'ekonōmika ke tupulaki 'i hono malu'i ko ia 'a e fonua mei he fe'ave'aki pa'anga kākā mo e ma'u mei he hia'. Ko e ngaahi taumu'a 'a e Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli na'e fokotu'u ke fakahoko lelei 'a hono takiekina 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga ke fakapapau'i 'a 'enau mahino'i mo muimui pau ki he ngaahi fiema'u fakamāmani lahi fekau'aki mo e fe'ave'aki 'o e pa'anga kākā mo e ma'u mei he hia'.

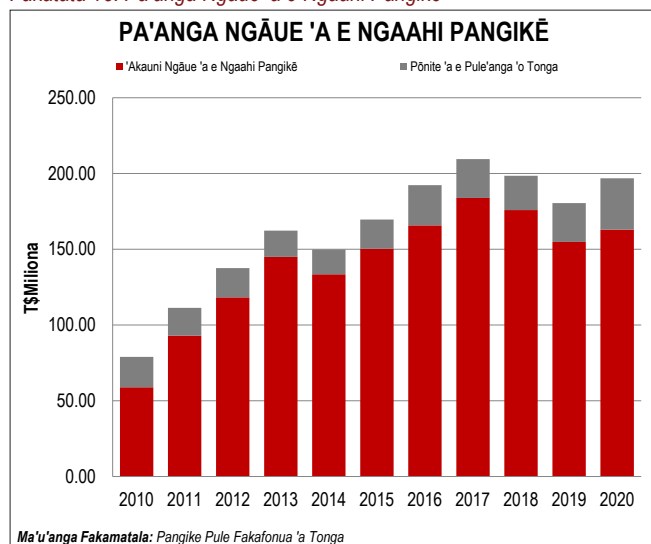
Māketi Fakapa'anga

Māketi Fakaloto fonua

Na'e hokohoko atu pē 'a e 'ikai ke toe fai ha liliu ki he tu'unga 'o e fokotu'utu'ū ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule 'i he ta'u fakapa'anga 2019/2020 pea 'ikai ai ke toe fakatau atu ai 'e he Pangikē Pule ha ngaahi Nouti Pangikē Pule, kae kei hokohoko atu pē hono tuku 'i he ngaahi pangikē 'a e ngaahi pa'anga hulu 'i he'enua ngaahi pa'anga ngāue, ke faka'ai'ai 'aki e ngaahi pangikē ke nau tuku atu ha ngaahi nō pea mo tokoni ki he tupu faka'ekonōmika'.

'I he 'aho 30 'o Sune 2020, na'e tupu 'a e fakakātoa 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ki he \$196.9 miliona mei he \$180.4 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2019. Ko e konga lahi taha 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē 'oku fe'unga mo e \$163.0 miliona 'i he'enua 'akauni ngāue mo e Pangikē Pule (ESA) pea ko e \$33.9 miliona ko 'enua ngaahi pōnite 'i he Pule'anga Tonga'. Ko e tupu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē 'oku fenāpasi ia mo e tupu 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'a ia 'oku tauhi 'i muli, pea mo e tupu 'i he ngaahi pōnite 'i he Pule'anga Tonga'.

Fakatātā 15: Pa'anga Ngāue 'a e Ngaahi Pangikē

Na'e toe hoko atu hono vakai'i he Va'a Māketi Fakapa'anga 'a e me'afua lolotonga ki hono fua'aki 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'a e ngaahi pangikē ke toe hā mahino mai ai 'a e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē'. 'Oku hā mai mei he ngāue ko 'eni 'oku kei lahi pē 'a e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē'. 'I he 'uhinga ko ia, 'e hokohoko atu ai pē 'a e fekumi

'a e Pangikē Pule ki ha ngaahi founa ke holoki'aki e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ke toe fakalalakaka ange ai 'ene fokotu'utu'ū founa ngāue fakapa'anga'. Makatu'unga 'i he hulu ko ia 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, na'e 'ikai ai ke fakahoko ha nō 'i he vā 'o e ngaahi pangikē, pea na'e 'ikai mo ha kole ngofua ki ha nō taimi nounou mei he Pangikē Pule 'i he lolotonga 'o e ta'u'.

'Oku toe fekumi foki 'a e Pangikē Pule ki ha ngaahi founa kehe 'e tokoni ki hono langa hake 'a e māketi fakaloto fonua 'i he kaha'u ki ha tu'unga 'e fakalele pē 'e he māketi'. Ko e ngaahi fakalelei ne fai ki he Lao 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'a ia ne tali 'i Fepueli 2017, 'oku 'ne faka'atā ai 'a hono ngāue'aki 'a e hulu 'i he palanisi ko ia 'o e tupu 'i he fe'unu'aki 'a e hulu 'o e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki 'i muli' (Revaluation Reserve Account) 'okapau 'oku 'i 'olunga 'i he \$10 miliona, ke totongi'aki 'a e fakamole 'a e Pangikē Pule ki he'ene ngaahi fokotu'utu'ū ngāue fakapa'anga'. 'Oku tokoni eni ki hono toe fakalahi ange 'a e ivi 'o e Pangikē Pule ke ne fakatau atu e ngaahi Nouti Pangikē Pule ke fakahoko'aki 'ene ngaahi fokotu'utu'ū ngāue fakapa'anga ki hono langa hake 'o e māketi fakaloto fonua'. 'Oku toe faka'atā foki 'e he fakalelei lao ko eni ke totongi 'a e hulu ko ia 'i he palanisi 'o e 'akauni ko ia (Revaluation Reserve Account) ki he Pule'anga makatu'unga 'i ha kole 'e he Minisitā Pa'anga pea tali 'e he Poate 'a e Pangikē Pule'. 'I he'ene pehē, na'e totongi atu 'a e \$5 miliona mei he 'akauni pa'anga talifaki (Revaluation Reserve Account) ki he Potungāue Pa'anga 'a e Pule'anga ke tokoni ki he ngaahi ngāue tokateu ki he Koviti-19 'i Ma'asi 'o e ta'u ni', pea na'e totongi mo e \$1.5 miliona 'i Mē 2020 ke tokoni ki he ngaahi palani fakalalakaka 'a e Pangikē Pule'.

Fakafetongi Pa'anga mo Muli

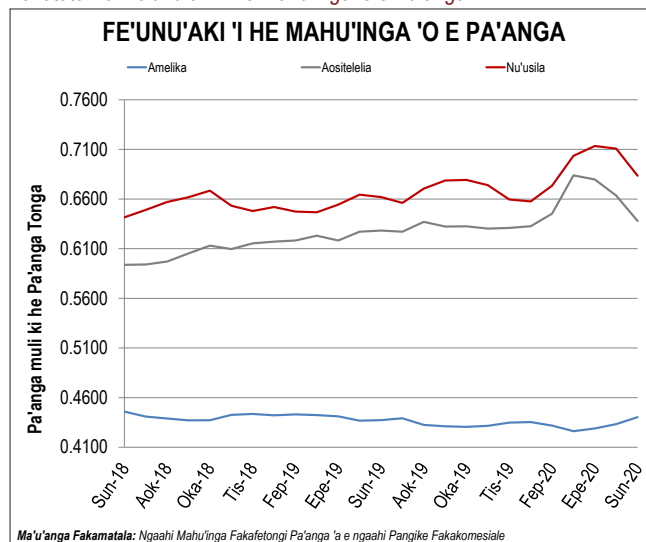
'Oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule 'a e mahu'inga ke fakafetongi ai 'a e Pa'anga Tonga mo e ngaahi pa'anga muli, 'o fakatau ki he mahu'inga 'o e kato pa'anga 'a ia 'oku fo'u'aki 'a e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga ni'. 'Oku fakatefito 'a e mahu'inga fakafetongi pa'anga 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale ki he kakai, mei he ngaahi fika fakafetongi pa'anga 'oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule'.

Na'e toe vakai'i 'e he Pangikē Pule 'a e founa 'oku fika'i 'aki a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i he lolotonga o e ta'u, 'o fakatatau ki he ngaahi fakamatala fakamuimui taha 'i he tu'unga 'o e fefakatau'aki mo e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga ni'. Ko hono ola, na'e 'ikai toe fai ha liliu ki he ngaahi mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga muli 'i he kato pa'anga tupu 'i he ta'epau 'o e tu'unga māketi fakapa'anga 'oku lolotonga fehanganhangai mo māmani 'i he taimi ni'.

'Oku hokohoko atu pē hono muimui'i ofi 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi feliuliaki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakafetongi mo e pa'anga muli, 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'oku tauhi ma'u 'a e tu'unga fefakatau'aki 'a e fonua mo muli, mo e totongi 'o e ngaahi koloa ke hoa tatau mo e ngaahi taumu'a tupulaki faka'ekonōmika 'a e fonua. Kaekehe, ka 'i ai ha hōloa 'i he pa'anga talifaki 'a e fonua, 'oku tu'u mateuteu 'a e Pangikē Pule ke toe vakai'i 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga ki he ngaahi pa'anga muli 'i he founa 'oku fika'i'aki a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga ke malu'i e tu'unga pa'anga fakatu'apule'anga'.

Na'e lahi ange 'a e fetō'aki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga ki he pa'anga 'Aositelēlia mo Nu'u Sila 'i he ta'u fakapa'anga ki Sune 2020 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u kuo 'osi, 'o fakahā mai heni 'a e lahi ange 'a e feliuliaki 'i he pa'anga ko 'eni, kae si'isi'iangē 'a e fetō'aki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga ki he pa'anga 'Amelika fakafehoanaki ki he ta'u kuo 'osi, 'o fakahā mai heni 'a e si'isi'iangē 'o e feliuliaki 'o e pa'anga ko 'eni 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e mālohiange 'a e pa'anga 'Amelika ki he pa'anga 'Aositelēlia pea mo e pa'anga Nu'u Sila tupu mei he maluange 'a e pa'anga 'Amelika lolotonga 'a e tu'unga ta'epau mei he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19, pea mo e ngāngā'ehu 'i he vā fefakatau'aki 'a 'Amelika mo Siaina'. Ko e hōloa 'o e pa'anga 'Aositelēlia pea mo e Nu'u Sila na'e tupu ia mei he mālohiange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'Amelika pea mo e hōloa e tu'unga fakalakalaka faka'ekonōmika 'i he ongo fonua ko 'eni'. 'I he'ene pehē, na'e vaivaiange 'a e mahu'inga 'a e pa'anga Tonga 'i hono fakatatau ki he pa'anga 'Amelika, pea mālohiange 'i hono fakatatau ki he pa'anga 'Aositelēlia mo e pa'anga Nu'u Sila 'i he 2019/20.

Fakatātā 16: Fe'unu'aki 'i he Mahu'inga 'o e Pa'anga

Na'e toe hokohoko atu hono tokanga'i 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi mahu'inga 'o hono fakatau mai mo hono fakatau atu 'o e pa'anga muli 'i he ngaahi pangikē, ke fakapapau'i 'oku nau tauhi ki he ngaahi fakangatangata kuo 'osi fakangofua 'e he Pangikē Pule'. Neongo 'a hono fakahū mai 'a e totongi 'inasi fakapule'anga (levy) 'i he ngaahi fehū'aki pa'anga mo muli 'i Sune 2016, na'e 'ikai ke fai ha liliu ki he fakangatangata 'o e tu'unga fetongi pa'anga fakatau mai mo e fakatau atu pa'anga muli'. Na'e toe tu'utu'uni'i foki 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi pangikē ke 'oua te nau hilifaki 'a e totongi 'inasi fakapule'anga ki he kau kasitomā, 'aki hano toe tēnaki ha totongi makehe. Ko e tu'utu'uni ko 'eni na'e 'uhinga ia ke fua pē 'e he pangikē 'a e totongi 'inasi fakapule'anga 'aki 'enau tupu 'o 'ikai toe hilifaki ki he kakai'. Na'e totongi 'e he Pangikē Pule 'a e 'inasi fakapule'anga fe'unga mo e T\$0.9 miliona ki he Potungāue Pa'anga lolotonga e ta'u fakapa'anga 2019/20.

'Oku kei hokohoko atu pē hono pulusi 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga 'o hangē ko hono fakahoa faka'aho mo fakauike 'a e ngaahi fakafetongi pa'anga muli mo e ngaahi totongi 'oku hilifaki 'i he fehū'aki pa'anga mo muli, 'o fakataumu'a eni ke leleiange 'a hono mahino'i 'e he kakai 'o e fonua 'a e ngaahi me'afua fakapa'anga 'o malava ai ke nau fai ha ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'oku toe leleiange'.

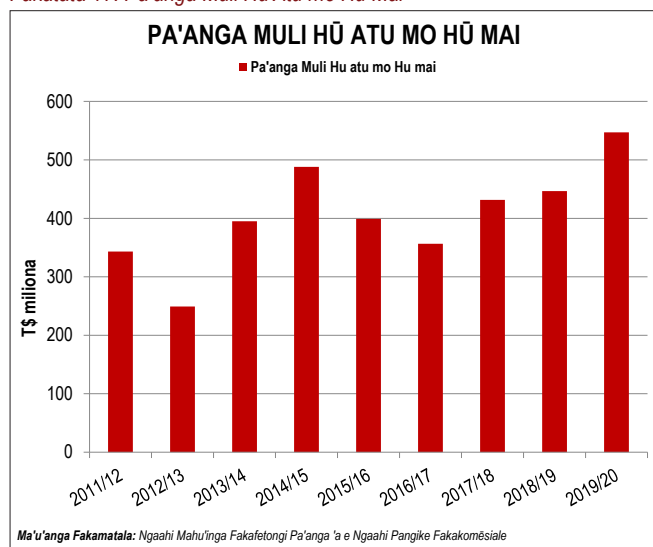
Ngāue ki he Pa'anga Talifaki 'i Mul

Tu'unga 'o e Pangikē Pule

Na'e 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i muli, 'o kei mā'olunga pē 'i he māhina 'e 3 'o e koloa hū mai'. 'I he 'aho 30 'o Sune 2020, na'e a'u 'a e pa'anga talifaki 'i muli ki hono tu'unga mā'olunga

taha 'a ia ko e T\$543.8 miliona, 'o fe'unga pea mo e māhina 'e 8.2 'o e koloa hū mai, fakahoa ki he T\$484.3 miliona (māhina 'e 7.9 'o e koloa hū mai) 'i he 'aho 30 'o Sune 2019. Ko e kake lahi 'i he pa'anga talifaki 'i muli na'e tupunga ia mei he lī pa'anga mei muli (remittances), hū mai 'o e ngaahi pa'anga tokoni 'a e Pule'anga, ngaahi pa'anga tokoni ki he maumau ne hoko 'i he Saikolone Fakatalopiki ko Hālōti pea mo e ngaahi pa'anga tokoni ki he Koviti-19. 'Oku hokohoko atu ai pē hono siofi 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi pangikē ke nau tauhi 'a e fakangatangata 'o 'enau pa'anga 'i he'enau ngaahi 'akauni muli, pea ka 'i ai ha hulu 'oku fakatau mai ia ki he Pangikē Pule, 'a ia ko e konga pē eni 'o e ngaahi me'afua ki hono tokangaekina 'o e pa'anga talifaki 'i muli'.

Fakatātā 17: Pa'anga Muli Hū Atu mo Hū Mai

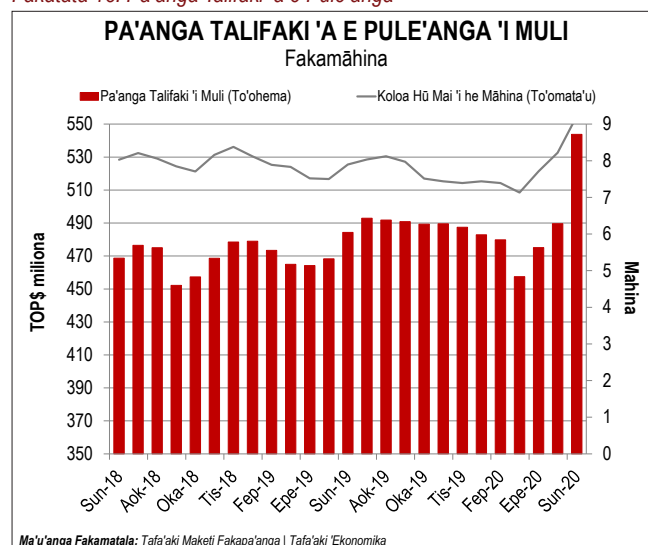

'I he māketi fefakatau'aki pa'anga muli, na'e lahi ange 'a e fakatau mai 'o e pa'anga muli 'e he Pangikē Pule 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Ko e lahi 'o e pa'anga muli ne fakatau mai na'e fe'unga ia mo e T\$303.2 miliona 'o lahi ange 'i he pa'anga muli ne fakatau atu 'a ia ko e T\$243.8 miliona, 'o fe'unga fakakātoā ia mo e fakafetongi pa'anga muli 'e T\$547.0 miliona ki he ta'u'. Ko e kake 'eni mei he T\$446.6 miliona 'i he ta'u kuo 'osi tupunga mei he lahiange 'o e fefakatau'aki pa'anga 'oku fakahoko 'e he Pangikē Pule'. 'Oku fakahoko foki 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi ngāue fakafetongi pa'anga muli ki he'ene kau kasitomā, tautautefito pē eni ki he Pule'anga pea mo 'ene ngaahi 'akauni pa'anga muli kehekehe pē.

Ko hono tokangaekina 'o e pa'anga talifaki 'oku fenāpasi ia mo e taumu'a ngāue ke malu, ma'u e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē pea mo ma'u ai ha tupu. Ko e vahevahe fakapa'anga 'o e pa'anga talifaki 'oku lahilahi pē ki he pa'anga 'Amelika, 'Aositelēlia mo e pa'anga Nu'u Sila'.

Ko e tu'utu'uni fakahū pa'anga 'a e Pangikē Pule 'oku taumu'a ia ke ma'u 'a e tupu lahi taha, ka 'i he taimi tatau 'oku fiema'u pē ke malu, kei ma'u pē pa'anga ngāue 'a e pangikē pea mo tauhi ma'u 'a hono mahu'inga fakalūkufua, 'a ia 'oku kei hoko pē 'eni ko ha pole, tupu mei he tu'unga ta'epau mo feliuliaki 'a e māketi fakapa'anga fakamāmani lahi, kae pehē foki ki he hokohoko mai e mā'ulalo 'a e totongi tupu 'i he ngaahi fonua fefakatau'aki'. 'I he'ene pehē, na'e mavahe ai 'a e vahevahe 'o e pa'anga mei he tu'unga na'e fai ki ai e taumu'a ka na'e kei nofo pē 'i loto 'i he ngaahi fakangatangata na'e tali 'e he Poate, koe'uhi pē ke ma'u ha tupu 'oku leleiange pea mo kei tauhi e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki 'i muli'. Na'e 'omai 'e he ngaahi vahevahe fakapa'anga ko eni 'a e ngaahi faingata'a 'oku fehanganagai mo e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga muli'. Ka neongo ia, na'e kei hokohoko atu pē 'a hono muimui'ofi 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi uesia 'o e fe'unu'aki 'i he fakafetongi pa'anga muli, 'i he mahu'inga 'o e pa'anga talifaki'. Neongo 'a e kake lahi 'i he pa'anga talifaki 'i muli 'aki 'a e \$60 miliona 'i he lolotonga 'o e ta'u, na'e holo 'a e tupu ne tākaki mei hono fakahū 'o e pa'anga talifaki 'aki 'a e \$1.2 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u kuo 'osi, 'a ia 'oku fenāpasi pē ia mo e mā'ulalo 'a e totongi tupu 'i he ngaahi fonua fefakatau'aki fakamāmani lahi'.

Fakatātā 18: Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga

Na'e hokohoko atu 'a e muimui ofi 'a e Pangikē Pule ki he ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki hono pule'i 'o e pa'anga talifaki 'a ia na'e kamata 'i 'Aokosi 2018 'i he lolotonga 'o e ta'u tukukehe ki he pa'anga fakalūkufua 'i he Pangikē Rabobank 'a ia na'e mā'olungaange 'i he fakangatangata ki he ngaahi pangikē 'oku 'i he tu'unga A ki he A+ 'a hono fakamahu'inga mo'ua fakavaha'apule'anga'. Ko e fefaikehekehe'aki ko 'eni na'e tupunga ia mei he fetō'aki 'a e mahu'inga 'i he fakafetongi pa'anga muli pea kuo 'osi

fakalelei'i 'eni 'i Siulai 2020. Ko e fakahū pa'anga na'e fakahoko pē ia 'i he ngaahi pangikē 'oku mā'olungaange hono fakamahu'inga mo'ua fakavaha'apule'anga 'i he tu'unga na'e 'osi tali 'e he Poate 'o 'ikai toe mā'ulaloange he "A" 'i hono fakamahu'inga mai mei he kautaha fakamahu'inga mo'ua fakavaha'apule'anga, pea mo toe fakangatangata pē 'a e pa'anga oku fakahū 'i ha pangikē pē 'e taha.

Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli

Na'e hokohoko atu ai pē 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule ki hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku hā 'i he Lao Fo'ou ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018, 'a ia na'e fakapaasi 'i Sune 2018, makatu'unga 'eni ki hono fakapapau'i 'a e faipau ki he Tohi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 'a ia na'e kamata ngāue'aki 'i he 'aho 1 'o Nōvema 2018. Na'e hokohoko atu ai pē 'a e 'ikai ke toe fiema'u ha tohi fakamo'oni 'o e totongi tukuhau ki he kotoa 'o e ngaahi totongi pa'anga muli 'a ia na'e kamata ngāue'aki 'i Siulai 2017. Na'e makatu'unga 'eni 'i he fakakaukau ke fakamahino'i ki he ngaahi pangikē, ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli, pea mo e kakai 'o e fonua, ko e ngaahi fiema'u fekau'aki mo e totongi tukuhau 'oku fakahoko mo tokanga'i ia 'e he Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute'. Koe'uhi ko e mā'olunga 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'i muli, fakafiēmālie 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki ki he kaha'u pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga lolotonga, na'e 'ikai ke fakahoko ai 'e he Pangikē Pule ha liliu makehe ki he Ngaahi Fiema'u ki he Fetongi Pa'anga Muli 'i he ta'u 2019/20.

Ko ia na'e ngāue 'a e Pangikē Pule ki ha ngaahi kole ngofua totongi pa'anga muli 'e 773 'a ia ko e ngaahi totongi anga maheni (current payments) mo e ngaahi totongi pa'anga tefito (capital payments). Na'e kau ki heni 'a e ngaahi kole ngofua 'e 236 na'e 'i lalo hono mahu'inga 'i he fakangatangata ko e \$100,000 kia kinautolu kuo tuku mai ki he Pangikē Pule ke toe siofi mo tokanga'i 'o makatu'unga mei he 'ikai ke nau muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he fetongi pa'anga muli'. Ko e mahu'inga fakakātoa e ngaahi kole ngofua na'e tali 'i he ta'u 2019/20 na'e fe'unga mo e \$266.5 miliona ('a ia koe pēseti 'e 13.5 ai ko e ngaahi totongi sino'i pa'anga – capital transactions) 'o fakahoa eni ki he ngaahi kole ngofua 'e 1005 na'e tali 'i he ta'u 2018/19 'o fe'unga mo e \$300.1 miliona ('a ia koe pēseti 'e 14.1 ai ko e ngaahi totongi sino'i pa'anga – capital transactions). Na'e kei ma'u pē 'a e tāketi ke 'oua na'a laka hake 'i he vaeua 'aho 'a e lōloa 'o e taimi 'oku fai ai ha ngāue ki

ha kole ngofua ki he fetongi pa'anga muli, 'okapau 'oku fakafiēmālie mo kakato 'a e ngaahi tohi fakamo'oni kuo 'osi fakahū mai'. 'Oku hoko 'a e ngaahi fakamatala 'oku ma'u mei he kole ngofua 'a e ngaahi kautaha lalahi 'o kau ai 'a e Pule'anga, ngaahi kautaha lalahi hū koloa mei tu'apule'anga tautautefito ki he ngaahi kautaha hū lolo mo e koloa ngaahi mei he hu'akau (dairy products), kae pehē foki ki he ngaahi kautaha 'oku nau 'inivesi 'i tu'apule'anga, ko ha tokoni ofi ki hono fakafuofua'i 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua 'i tu'apule'anga kae pehē ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule'. 'Ikai ngata ai, ko e ngaahi tohi fakamo'oni kotoa pē 'oku fakahū mai kuo pau ke fakapapau'i 'oku nau falala'anga.

Na'e toe ngāue 'a e Pangikē Pule ki ha ngaahi tohi kole ngofua 'e 58 ki hono 'ave/to'oto'o 'o e pa'anga ki muli ('o tatau pē 'a e pa'anga Tonga mo e pa'anga muli 'oku fakataha'i hono mahu'inga fakakātoa 'o \$10,000 pe laka hake ai) 'o fe'unga fakakātoa hono mahu'inga mo e \$45.2 miliona. 'Oku fakahoa 'eni ki he ngaahi kole ngofua 'e 95 na'e tali 'i he ta'u kuohili 'a ia na'e fe'unga fakakātoa hono mahu'inga mo e \$67.2 miliona. 'Oku hā mai mei he holo lahi ko ia 'i he ngaahi kole ngofua 'a e uesia mei hono tāpuni 'a e ngaahi kau'āfonua tupu mei he ngaahi fakatapu'apu'i 'o e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19. Ko e ngaahi kole ngofua kotoa pē kuo tali, 'oku tu'utu'uni'i ai 'a e ngaahi pangikē mo e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli ke fakafoki mai 'i loto 'i he māhina 'e taha 'a e pa'anga hū mai kuo ma'u mei hono 'ave 'o e pa'anga ki muli'. 'Oku toe fakahā foki 'e he Va'a Pule'i 'o e Totongi Pa'anga ki Muli ki he Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute 'a e ngaahi kole ngofua kotoa pē kuo tali ki hano 'ave/ to'oto'o 'o pa'anga ki muli 'i he 'aho 'e 2 kimu'a he 'aho 'e fakahoko 'a e folau, tukukehe ange 'a e taimi 'oku tōmui ai hono fakahū mai 'o e tohi kole ngofua mei he ngaahi pangikē, ngaahi Kautaha Fetongi Pa'anga Muli pe ko ha kakai taautaha.

'I he lolotonga 'o e ta'u na'e fakahoko 'a hono vakai'i fakakuata mo e fakamāhina 'o e ngaahi pangikē mo e ngaahi Kautaha Fetongi Pa'anga Muli, ke fakapapau'i 'oku nau tauhi pau ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga ki muli'. 'Oku toe fakahoko pē foki 'a hono siofi 'i he ngaahi lipooti 'oku 'omai ki he Pangikē Pule, hangē ko e lipooti 'o e fe'ave'aki pa'anga ki muli (OET), lipooti 'o e ngaahi fe'ave'aki pa'anga 'oku a'u hono mahu'inga ki he \$50,000 pe lahi ange (FX above \$50K), ngaahi aleapau fetongi pa'anga muli (FEC), mo e lipooti 'o e ngaahi 'akauni pa'anga muli 'i he Pangikē (FCA). 'Oku hokohoko atu ai pē foki hono tuku atu mo e

ngaahi fanongonongo 'i he peesi 'initaneti 'a e Pangikē Pule (website) pea fakahoko mo e ngaahi ako ma'ae ngaahi pangikē mo e ngaahi Kautaha Fetongi Pa'anga Muli, ke fakamahino 'a e ngaahi liliu ki he Tohi Tu'utu'uni ki he Totongi Pa'anga ki Muli pea mo talanoa'i 'a e ngaahi palopalema na'e ma'u hili hono vakai'i fakakuata pe fakamāhina 'enau muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga ki muli'. 'Oku kei hokohoko atu pē hono tuku atu 'e he Pangikē Pule 'a e lisi 'o kinautolu kuo 'ova 'enau 'ave pa'anga me'a'ofa ki muli 'i he fakangatangata ko e \$50,000 ki he ta'u, fakataha mo e lisi fakatokanga 'o kinautolu kuo ofi hake ki he fakangatangata 'enau 'ave pa'anga me'a'ofa ki muli ('i he vaha'a 'o e T\$45,000 ki he T\$50,000). 'Oku tākaki atu foki ki heni mo e lisi 'o kinautolu na'e 'ova 'enau 'ave pa'anga ki muli 'i he 'uhinga ko e folau ki muli 'i he fakangatangata ko e \$20,000 ki he folau 'e taha 'a e tokotaha kae pehē foki mo e lisi 'o kinautolu 'oku 'ikai ke nau muimui ke fakakakato 'a e tohi fakamo'oni mei he Potungāue Kasitomu 'o e koloa kuo tau mai 'o kapau ko ha totongi hū koloa mei tu'apule'anga'. Ko kinautolu kotoa pē 'oku kau 'i he ngaahi lisi ko eni 'oku 'omai kinautolu ki he Pangikē Pule ke 'uluaki kole ha'anau ngofua pea mo fakapapau'i mei ai 'oku nau muimui tonu ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e fe'ave'aki pa'anga muli, pea mo fakapapau'i 'oku mo'oni mo totonu 'a e 'uhinga 'o 'enau totongi pa'anga ki muli ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e fe'ave'aki pa'anga kākaa'.

Palani Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Va'a Māketi Pa'anga

Na'e fakahoko foki hono toe siofi 'o e ngaahi palani mo e taumu'a ngāue ki he 2019 'i he lolotonga ko ia 'o e ta'u fakapa'anga'. 'I he fakamā'opo'opo, na'e hā ai ko e tafa'aki ki hono fakamāketi 'o e pa'anga ne nau fakakakato e ngaahi taumu'a ngāue 'e 44 mei he taumu'a ngāue 'e 45, 'o toe ai 'a e taumu'a ngāue 'e 1 'oku kei lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki ai. 'I he'ene pehē, na'e toe tākaki atu 'a e tāketi fo'ou 'e 2 pea to'o 'a e tāketi 'e 1 'o hiki hake ai 'a e tāketi fakakatoa ki he tāketi 'e 46. Ko e ongo tāketi fo'ou ko hono fakahaa'i pē ia 'o e ngāue 'oku lolotonga fakahoko hangē ko hono fakahā fakamāhina ki he kau taki ngāue 'a e fakafuofua 'i he ngāahi mahu'inga fakafetongi pa'anga pea mo hono toe siofi 'a e fakafuofua 'o e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'i muli'. 'Oku toe tākaki ki he ngaahi tāketi lolotonga 'e 46 'o e tafa'aki ki hono fakamāketi 'o e pa'anga', moha toe ngaahi tāketi 'e 5 'oku vahevahe ai mo e ngaahi tafa'aki kehe 'o e potungāue'.

Tokateu Ki Ha Fakatamaki Fakangāue

Lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga 2019/20, na’e hokohoko atu ai pē ‘a e ngāue ki hono ako’i ha tō’onga mo’ui tokanga ki he tokateu ki ha fakatu’utāmaki fakangāue mo lalanga ha fa’unga ola totonu ‘o e tokateu ki ha fakatamaki fakangāue ‘i he tafa’aki fa’u mo fakahoko tu’utu’uni ngāue mo e tafa’aki fakahoko ngāue ‘a e Pangikē Pule’. ‘Oku ngāue fakataha ‘a e Va’a Tokateu ki ha Fakatu’utāmaki Fakangāue ‘oku ‘i he malumalu ‘o e ‘Ōfisi ‘a e Kōvana pea mo e ngaahi va’a kotoa ‘i he Pangikē Pule ki hono lau, sivi’i, vakai’i mo siofi e ngaahi fakatu’utāmaki fakangāue ‘oku fehangahangai mo e Pangikē Pule. ‘Oku ngāue’aki lahi ai e ngaahi kōmiti ‘a e Kau Taki Ngāue ke fakapapau’i ko e ngaahi fakatamaki fakangāue, ‘i he lolotonga ni pea mo e kaha’u, ‘oku tokanga’i pea lipooti ki he Poate ‘a e Kau Talēkita’.

Mafai Fakatamaki Fakangāue

Kuo ngāue’aki ‘e he Pangikē Pule ‘i ha ngaahi ta’u lahi ‘a e motolo Tokateu ki ha Fakatamaki Fakangāue. Ko e makatu’unga ‘o e motolo ni ki hono fakapapau’i ‘oku lau’ilo ‘a e Pangikē Pule ki he ngaahi fakatamaki fakangāue ‘oku fehangahangai mo ‘ene tefito’i taumu’a – ma’uma’uluta ‘a e tu’unga fakapa’anga pea mo e malu mo lelei e ngāue fakapa’anga – pea ‘i ai foki mo e ngaahi tu’utu’uni fakangāue pea mo ha fokotu’utu’u fakangāue ke ne fakasi’isi’i ai ha uesia ki hono fakahoko ā e ngaahi taumu’a ngaue’.

‘Oku kau ‘a e lipooti ‘o e ngaahi fakatamaki fakangāue ‘i he Fa’unga Fakatamaki Fakangāue ‘a e Pangikē Pule’. ‘Oku tokoni ‘a e ngaahi lipooti ko eni ki hono siofi e ngaahi fakatamaki fakangāue ‘oku hoko pea ke fakatonutonu kei taimi ke ‘oua ‘e fakafe’atungia’i ai e fakahoko fatongia ‘a e Pangikē Pule ‘a ia ‘oku fakamahino mai ‘i he Lao’. Ko e ngaahi Fakatamaki Fakangāue ‘e uofulu-mā-ono (26) na’e lipooti mai ‘i he lolotonga ‘o e ta’u fakapa’anga, pea ko e fakatamaki fakangāue ‘e nima (5) ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai.

‘Aotita Fakalotofale

‘Oku tui foki ‘a e Pangikē Pule ko ha ngāue faka’aotita ‘oku maau, tau’atāina mo malu, ko e konga lahi ia ki hono

patoloaki ‘a hono fakahoko ‘o e founa pule’i lelei. ‘Oku fakahoko foki ‘e he Va’a ‘ni ‘a e ngāue ‘aotita fakalotofale ke fakapapau’i ‘a e malu ‘a e founa fakahoko ngāue, mafai fakangāue pea mo hono tokanga’i ‘o e tokateu ki ha fakatamaki fakangāue. Ko e ola ‘o e ngaahi ngāue ni ‘oku lipooti fakamāhina ia ki he Poate ‘a e Kau Talēkita’.

Mafai Fakangāue

Ko e ngaahi ngāue fakapa’anga mo e fakamole ‘i he Pangikē Pule kuo pau ke ‘i ai ‘a e mafai fakamo’oni ki ai ‘o fakatatau ki he ngaahi mafai fakangāue, tu’utu’uni mo e founa ngāue. ‘Oku fakafatongia’aki ‘a e Va’a Fakatu’utāmaki Fakangāue ‘a hono fakalelei’i pea mo liliu’o e Lisi Mafai Fakangāue’.

Tokanga’i ‘o e Ngaahi Lāunga

Na’e toe fakafatongia’aki ‘a e Va’a ni ‘a hono tokanga’i ‘o e ngaahi lāunga mai fekau’aki mo e ngaahi fakahoko ngāue ‘a Pangikē Pule ‘i hono ngaahi fatongia pea pehē foki ki he ngaahi ngāue ‘a e ngaahi kautaha fakapa’anga ‘oku laiseni ‘e he Pangikē Pule. Ko e ngaahi kautaha fakapa’anga ni ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi pangikē, ngaahi kautaha fakafetongi pa’anga muli, mo e ngaahi kautaha nō ikii’. ‘I he ta’u kuo maluu atu, ko e lāunga ‘e ua (2) ne fakahū mai ki he Pangikē Pule ‘a ia ‘oku fekau’aki mo e ngaahi kautaha fakapa’anga pea ko e lāunga leva ‘e tolu na’e fakahū mai fekau’aki ia mo e fakahoko fatongia ‘a e Pangikē Pule. Ko e ongo lāunga ni na’e fekau’aki mo e ngaahi kautaha fakapa’anga na’e felāve’i ia mo e ngaahi tu’utu’uni fekau’aki mo e ngaahi nō pea pehē foki ki he ngaahi fiema’u pepa fakamo’oni ki he founa tali ‘o ha taha ke ne ngāue’aki ‘a e kautaha fakapa’anga. Ko e lāunga fekau’aki mo e Pangikē Pule ne felāve’i ia mo e kole ngofua ke totongi ha pa’anga ki muli, kole hū ngofua ki he Pangikē Pule pea mo e ngofua fakalao ‘o e ngaahi fanongonongo fakatokanga ‘oku tuku atu ‘e he Pangikē Pule. Na’e fakataha ai ‘a e Pangikē Pule mo e kau lāunga pea pehē foki ki he kau fakafongia ‘o e ngaahi kautaha fakapa’anga ke solova e ngaahi ta’efemahino’aki na’e hoko ai e lāunga’. Ko e ngaahi lāunga ni na’e solova ia kimu’a ‘i he ‘aho 30 Sune 2020.

Tokanga'i 'o e Ngāue Fakaakeake mo e Ngāue Lavaki Hoko atu 'i ha hoko ha Fakatamaki

Ko e 'ēlia mahu'inga 'oku tokanga ki ai 'a e Pangikē Pule ko e Tokanga'i 'o e Ngāue Lavaki hoko atu 'i he lolotonga hoko mo hili ha fakatamaki. Na'e faka'aonga'i ai 'e he Pangikē Pule e palani Tokanga'i 'o e Ngāue Fakaakeake mo e Ngāue Lavaki hoko atu 'i he hili hono fakahā 'e he Kautaha Mo'ui 'a Māmani (World Health Organisation) ko e Koviti-19 (Koviti-19) ko e fokoutua kuo mafola fakamāmani lahi pea ne tala fakahā 'o ha tu'unga fakafokifā 'e he Pule'anga Tonga mo e Fanongonongo Tāpuni Fakataputapui 'i he uike 'e taha. Ko e ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule 'i he lolotonga 'o e Tāpuni Fakataputapui ne fakangatangata pe ki he ngāue mahu'inga pea na'e to'o ai 'e he kau ngāue 'enau ngaahi livi mālōloo'. 'I he lolotonga 'o e Tāpuni Fakataputapui ne tō mai ai e Matangi Mālohi Fakatalopiki ko Haloti pea na'e ngāue'aki leva e ngaahi palani ngāue 'i he Ngāue Fakaakeake mo e Ngāue Lavaki Hoko atu 'i he tokateu ki he matangi ni. Ne lava ai heni ke fokotu'u mo fakahoko ha ngaahi fakataukei ki ha fetukutuku fakafokifā oka hoko mai ha fakatamaki ke laau'ilo ki ai e kau ngāue 'a e Pangikē Pule pea pehē foki mo kinautolu 'oku ngāue 'i he ngaahi 'ōfisi 'i he fale 'o e Pangikee'.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Tafa'aki Fakatu'utāmaki Fakangāue

Na'e fakafatongia'aki 'a e Tafa'aki Tokateu ki ha Fakatu'utāmaki Fakangāue 'a e tāketi ngāue 'e hongofulu-mā-hiva (19) 'i he'ene hā 'i he Fokotu'utu'u Fakangāue 2019/20 na'e tali 'e he Poate 'a e Kau Talēkita'. Na'e vakai'i 'a e Fokotu'utu'u Fakangāue ko 'eni 'i 'Epeleli 2020 'o hā ai na'e malava pē 'a e tāketi 'e hongofulu-mā-taha (11) pea ko e tāketi 'e valu (8) 'oku lolotonga fakahoko hono ngāue'i. Ko e ngaahi tāketi 'e valu ni 'oku felāve'i ia mo hono fa'u 'o ha tu'utu'uni ngāue, founa ngāue mo e taukei fakangāue ki hono malu'i 'o e kau konisiuma fakapa'anga, fakahoko 'a e 'aotita ki he ngaahi mafai 'i he Va'a ngaahi sisitemi mo e tekinolosia, fa'u e ngaahi palani ngāue ki he ngaahi va'a ngāue mahu'inga. 'Oku taumu'a ke 'osi 'a e ngāue ni kimu'a 'i faka'osinga 'o e ta'u'.

Ngāue 'a e Tafa'aki Pa'anga

Ko e fatongia 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' ke pule'i mo fakahoko e ngaahi tu'utu'uni ki hono ngāue'aki 'o e pa'anga 'i he Pule'anga Tonga', pea mo fakapapau'i 'oku fe'unga pea 'i ha tu'unga fakafiemālie 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka', 'a ia 'oku tuku atu ke ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua', ke lava 'o feau 'enau ngaahi fiema'u fakapa'anga

'Oku toe fakahoko foki 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' 'a hono tali mo fakafetongi 'a e ngaahi lau'i pa'anga pepa mo e pa'anga maka 'oku 'ikai ke toe 'aonga mo taau ke toe ngāue'aki', 'o faka'auha ia fakatatau ki hono founa tu'utu'uni'.

Pa'anga Ngāue'aki 'e he Kakai 'o e Fonua

'I he 'aho 30 'o Sune 2020, na'e fe'unga fakakātoa 'a e pa'anga na'e ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua mo e T\$92.7 miliona. Ko e mahu'inga 'o e lau'i pa'anga pepa na'e ngāue'aki 'o a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2020 na'e hiki hake ia 'aki 'a e pēseti 'e 2 ki he T\$88.2 miliona mei he faka'osinga 'o e māhina ko Sune 2019 (T\$86.5 miliona). Ko e ngaahi fo'i pa'anga maka 'e 35.9 miliona, 'i he mahu'inga ko e T\$4.4 miliona na'e ngāue'aki 'e he fonua 'i he faka'osinga 'o Sune 2020. Ko e mahu'inga fakapa'anga 'o e pa'anga maka na'e hiki ia 'aki 'a e peseti 'e 7.3 ki he T\$4.4 miliona mei he faka'osinga 'o Sune 2019 (T\$4.1 miliona). Ko e hiki hake ko eni 'i he lahi 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka na'e ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua, na'e fakafuofua ko e makatu'unga ia 'i hono tuku atu ko ia 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka 'i he hili ko ia 'a e fakataputapui ki he Koviti-19.

Lolotonga ko ia e Taimi Fakataputapui Fakafonua (29 Ma'asi – 12 'Epeleli), na'e fakakakato ai 'e he Tafa'aki Tokanga'i 'o e Pa'anga 'a 'ene Palani Ngāue Ke Hokohoko Atu e Ngāue Fakapisinisi, 'a ia ne tefito pē ia 'i he teuteu fakaloto'apingāue ke malu'i 'a e kau ngāue pea mo fakapapau'i 'oku hokohoko atu pē 'a hono tuku atu 'o e ngaahi pa'anga pepa mo e pa'anga maka ki he ngaahi pangikē fakakomēsiale'.

Na'e 'i ai 'a e ngaahi tefito'i ngāue ke fakahoko koe'uhi ko e malu mo e hao 'o e kau ngāue mo e kau kasitomā,

'a ia na'e 'osi fakahā pe ia 'i he ongo tohi fakahinohino 'o e "Ke Mateuteu Ho'o Ngāue'anga ki he Koviti-19" pea mo e "Ngaahi Fakahinohino ki hono Tokanga'i Ho'o Pa'anga Lolotonga 'a e Koviti-19". Na'e tokoni lahi 'a e ngaahi ngāue ko 'eni 'i he ola lelei ko ia 'a hono fakahoko 'a e Palani Ngāue Ke Hokohoko Atu e Ngāue 'i ha Fakatamaki 'i he lolotonga ko ia 'a e taimi fakataputapui 'o e Koviti-19.

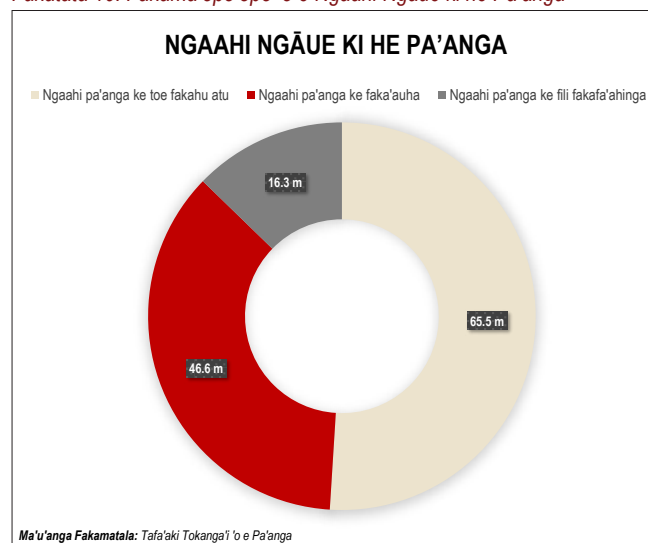
Ngāue ki he Pa'anga

Ko e taumu'a 'o e ngāue ki he pa'anga, ko hono fakapapau'i 'oku 'i ha tu'unga lelei mo pau 'a e pa'anga 'oku tuku atu ke ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua'.

Ko e pa'anga kotoa pē 'oku fakafoki mai ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakafou mai mei he ngaahi pangikē fakakōmesiale mo e kakai 'o e fonua, 'oku fai leva hono lau 'o ngāue'aki 'a e misini lau pa'anga, ki hono fili fakafa'ahinga 'o fakatatau ki he tu'unga totonu 'oku 'i ai'.

'I he 'aho 30 'o Sune 2020, na'e fe'unga mo e T\$128.4 miliona 'a e pa'anga na'e fakafoki mai mei he ngaahi pangikē. 'I he pa'anga ko 'eni, ko e T\$65.5 miliona ai, na'e fe'unga ke toe fakahū atu, pea ko e T\$46.6 miliona na'e 'ikai fe'unga ia ke toe fakahū atu pea ne tuku atu kinautolu ke faka'auha. Ko e toenga leva 'o e T\$16.4 miliona na'e te'eki ke lava 'a hono fili fakafa'ahinga kinautolu.

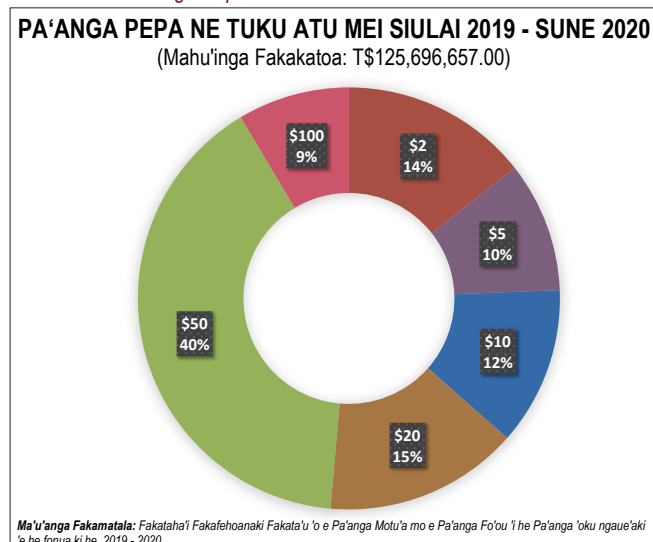
Fakatātā 19: Fakamā'opo'opo 'o e Ngaahi Ngāue ki he Pa'anga

Ngaahi Fengāue'aki Fakapangikē

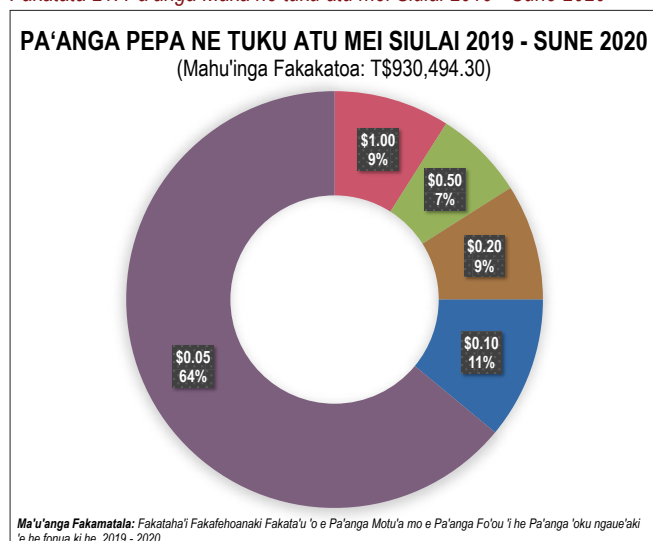
Lolotonga e ta'u fakapa'anga 'o e 2019/20, ko e mahu'inga 'o e pa'anga na'e tuku atu ki he ngaahi pangikē fakakomēsiale pea mo e kakai 'o e fonua ko e T\$126.6 miliona, 'a ia ko e T\$125.7 miliona ko e pa'anga pepa pea ko e T\$0.93 miliona ko e pa'anga maka.

Fakatātā 20: Pa'anga Pepa ne tuku atu mei Siulai 2019 - Sune 2020

Na'e toe hiki hake foki mo e lahi 'o e fiema'u pa'anga 'i he kuata faka'osi 'o e ta'u pea na'e tupunga lahi pe 'eni mei he 'ikai ke fu'u pau'ia 'a e kakai 'o e fonua 'i he tu'unga 'o e fokoutua Koviti-19, pehē foki ki he ngaahi fakataputapui fakafonua. Na'e lahi taha pe foki 'a hono ngāue'aki 'o e lau'i pa'anga T\$50, 'a ia 'oku hā mahino mai ai 'a e fakautuutu 'a e fakafalala 'a e kakai 'o e fonua ki he ngaahi lau'i pa'anga mahu'inga lalahi ke fakahoko'aki 'enau ngaahi fefakatau'aki faka'aho, pea pehē foki ki he fiema'u ko ia 'a e ngaahi mīsini toho pa'anga' (ATM).

Fakatātā 21: Pa'anga Maka ne tuku atu mei Siulai 2019 - Sune 2020

Pa'anga Fakamanatu

Ko e Pa'anga Fakamanatu pē ko e "tātānaki" pa'anga hū mai mei he 'aho 30 Sune 2020, na'e fe'unga fakakātoa mo e T\$40,912.03.

'Oku hokohoko atu ai pe 'a hono fakatau atu 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' 'a e ngaahi pa'anga maka fakamanatu, seti pa'anga pepa mo e pa'anga maka pea mo e ngaahi koloa pa'anga tātānaki'.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Tafa'aki Tokanga'i 'o e Pa'anga

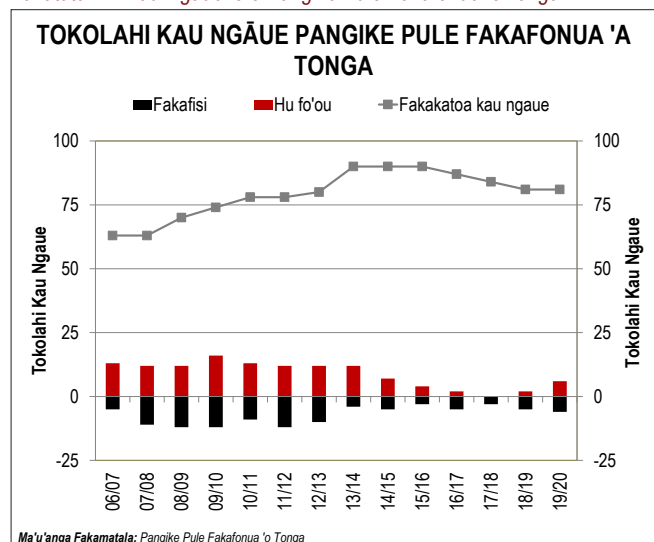
'I he Fokotu'utu'u Fakangāue ki he 2019/20, na'e fakafatongia'aki 'a e Va'a Tokanga'i 'o e Pa'anga 'a e ngaahi fatongia lalahi 'e 20. Na'e fakahoko 'a hono vakai'i 'o e Fokotu'utu'u Fakangāue Fakalukufua 'i 'Epeleli 2020, pea ne hā mahino mei ai ne fakakakato kotoa 'e he Tafa'aki ni 'a 'ene ngaahi tāketi 'e 20. Ko e ngaahi tāketi ko 'eni na'e felāve'i pē ia mo hono tauhi mo tokanga'i 'o e pa'anga, ko hono fakahū atu 'o e ngaahi pa'anga 'oku kei tauhi 'i he Pangikē, pea mo e fakafuofua ki he kaha'u ki hono tufaki ko ia 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka. Na'e kau atu ai pe ki ai pea mo e ngāue ko ia 'a e mīsini lau pa'anga (Cobra pea mo e X-Range) 'i he tokoni ki hono lau faka'aho ko ia 'o e pa'anga, pea mo hono faka'auha 'o e ngaahi pa'anga mei he ngaahi pangikee' 'oku 'ikai ke taau ke toe ngāue'aki.

Ngaahi Va'a Ngāue ke Tokoni'i 'a e Ngaahi Fatongia 'o e Pangikē Pule

Va'a Tokangaekina 'o e Kau Ngāue

Na'e hokohoko atu pē 'a hono fakahoko 'e he Va'a Tokangaekina 'o e Kau Ngāue 'a e taumu'a 'oku tuku mai he 'e he Taumu'a Ngāue Mahu'inga, ke fakalalakaka'i pea tauhi 'a e tu'unga mā'olunga 'o e kau ngāue 'i he ta'u fakapa'anga 2019/2020. 'I he faka'osinga 'o Sune 2020, ko e kau ngāue fakakātoa 'e 81, ko e peseti ai 'e 30 ko e kau ngāue aleapau, peseti 'e 67 ko e kau ngāue tu'upau, pea ko e peseti ai 'e 3 ko e kau ngāue hū fo'ou. Na'e hiki hake 'a e tokolahi 'o e kau ngāue aleapau 'aki 'a e peseti 'e 10 'i he lolotonga 'o e ta'u, 'i he taumu'a pe ke toe fakalelei'i 'a e ngaahi lakanga taki 'i he ngaahi tafa'aki, pea fakamālohi'i foki mo e fakalalakaka'i 'o e kau ngāue'. Na'e poupou'i foki 'e he Pangikē Pule 'a e kau atu 'ene kau ngāue ki he ngaahi polokalama ako 'o kau ai 'a e ako fakataimi, folau atu ki muli 'i he ngaahi faingamālie ako, pea mo e faingamālie ako ngāue'. Mei he toko 81 fakakātoa 'o e kau ngāue, ko e peseti 'e 52 'o e kau ngāue ko e kakai fefine, pea ko e peseti 'e 48 ko e kakai tangata. Na'e hiki hake 'a e peseti 'o e kau ngāue kuo nau mālōlō atu mei he ngāue'anga ki he peseti 'e 7, 'a ia ko e kau ngāue ia 'e toko ono ne nau hiki atu ki muli pea mo e ngaahi 'uhinga kehekehe pē.

Fakatātā 22: Kau Ngāue 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga

Na'e foaki 'e he Pangikē Pule ha faingamālie ngāue ki he toko ono 'i he ta'u fakapa'anga 2019/2020, 'i he feinga pe 'a e Pangikē ke fakakakato hono fatongia, pea mo e toe hiki ko ia 'a e lahi 'o e ngaahi tāketi 'oku tuku mai 'e he Fokotu'utu'u Fakangāue Fakalūkufua'. Ko e kau ngāue fo'ou ko 'eni ki he Tafa'aki 'Ekonōmika, Tafa'aki Ngāue ke Tokoni'i 'a e Ngaahi Fatongia 'o e Pangikē Pule, pea mo e Tafa'aki 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga'. Na'e hokohoko atu ai pē 'a e Pangikē Pule mo 'ene kau ngāue 'e toko valungofulu-mā-taha (81) ko 'eni 'a hono fakakakato 'a hono ngaahi fatongia ke a'usia ai 'a 'ene taumu'a tefito pea mo 'ene ngaahi Taumu'a Ngāue Mahu'inga'.

Foaki Pale

Na'e toe fokotu'utu'u fo'ou pea toe siofi foki 'a e Foomu ki hono Siviliv'i 'a e Fakahoko Fatongia ke ne malava 'o makupusi 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'oku 'omai 'e he Fakahinohino Ngāue (Job Description), pea mo toe fakamālohi'i foki 'a hono sivi'i 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue, 'i he feinga pē 'a e Pangikē Pule ke ne a'usia 'a e Taumu'a Ngāue Mahu'inga ko ia ke ne hoko ko ha ngāue'anga manakoa. Ko e fakapapau'i eni 'oku fakahoko kakato pea tatau kotoa ki he ngaahi tafa'aki kotoa pē. Na'e teuteu'i foki mo e foomu ko 'eni ke faingofua hono ngāue'aki pea mahino ngofua foki. Na'e hoko e ngaahi liliu ko 'eni ke ne faka'ai'ai 'a e fakalalakakaange 'o e fakahoko fatongia, pea ke toutou fai foki 'a e talatalanoa 'a e tokotaha ngāue mo e 'ene pule ngāue ke faka'ai'ai ai 'a e tu'unga mā'olunga 'o e fakahoko fatongia.

'Oku hoko foki mo e pale 'oku foaki ki he Tokotaha Ngāue 'o e Māhina pea mo e Foaki Pale 'a e Kōvana 'i he faka'osinga 'o e ta'u, ke ne faka'ai'ai ai pē 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue. 'Oku fakahoko foki mo hono toe siofi mo fakalelei'i 'a e ngaahi tohi fakahinohino ngāue (job description) 'i he lolotonga 'o e ta'u ke ne lava pe 'o matu'uaki 'a e ngaahi liliu 'oku hā mai ki he ngāue'anga mo hono ngaahi fatongia tefito'.

Ko e fakahoko atu 'ena 'a e me'a'ofa 'a e Pangike Pule ma'a Fetutuki Moleni 'i he polokalama faka'ilonga 'a e kakato 'o 'ene ta'u ngaue ma'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga.

Polokalama Ako mo e Fakalakalaka Ngāue

Na'e hokohoko atu pē 'a hono tokoni'i 'e he Pangikē Pule 'a e fakalakalaka'i e 'ilo mo e poto'i ngāue 'a 'ene kau ngāue 'i he lolotonga 'o e ta'u, 'o fakafou ia 'i he ngaahi ako taimi nounou, ngaahi ako fakafou'ituitui, ngaahi ako 'i he 'initaneti, ngaahi ako fakataimi pea pehē foki ki he ngaahi ako taimi kakato ki tu'apule'anga. 'I he ta'u fakapa'anga 2019/2020, na'e tokoni'i fakapa'anga ai 'e he Pangikē Pule 'a e ni'ihī 'o 'ene kau ngāue 'i he ngaahi ako fakataimi 'i he 'Univesiti 'o e Pasifiki Saute pea pehē foki ki he ngaahi ako mei he 'initaneti'. Na'e foki mai foki mo ha tokotaha 'o e kau ngāue kuo lava kakato 'ene feinga ako mei he 'Univesiti 'o Senē, ka 'i he taimi tatau 'oku lolotonga fakahoko 'a e feinga ako 'a e toko ua 'i he 'Univesiti Nagoya 'i Siapani, kae pehē foki ki he Auckland Institute of Studies 'i Nu'u Sila'. 'Oku hounga'ia ai 'a e Pangike Pule 'i he tokoni mei he ngaahi polokalama sikolasipi 'a e Australian Award Scholarship, New Zealand Aid Scholarship, Japan International Cooperation Agency Scholarship Award pea mo e Pacific Leaders Educational Assistance for Development of States, ke ma'u faingamālie ai 'a e kau ngāue 'o e Pangikē ke hoko atu 'a 'enau feinga ako ki he ngaahi fonua muli'. 'Oku fakamālō'ia foki 'e he Pangikē pea mo e ngaahi tokoni fakatekinale mo e ngaahi fale'i ne fakahoko mai lolotonga 'a e ta'u mei he IMF, Pacific Financial Technical Assistance Centre (PFTAC), Asia Pacific Group (APG) pea mo e Alliance for Financial Inclusions (AFI).

Tu'unga Fakamo'ui lelei mo Malu'i 'a e Kau Ngāue

Na'e hokohoko atu ai pē 'i he ta'u fakapa'anga 2019/2020,

Ko e fakahoko atu eni 'e he Kovana kia Fua Holani 'a e me'a'ofa 'a e Pangike Pule 'i he polokalama fakamavae mo ia kimu'a pea ne hiki atu mo hono famili ki Nu'u Sila.

'a hono tu'uaki mo hono faka'ai'ai 'e he Pangikē ha 'ātakai mo'ui lelei 'aki 'a hono tokoni'i 'ene kau ngāue ke nau kau ki he fe'auhi netipolo fakapotungāue, fe'auhi netipolo loto'api, pea mo e ngaahi polokalama fakamalahisino kehe pē. 'Oku tui 'a e Pangikē Pule 'oku tokoni lahi 'a e mo'ui lelei 'a e tokotaha ngāue ki hono fakalotolahi'i ia pea mo 'ene tu'unga mo'ui lelei, ka 'oku ne fakalakalaka'i foki 'a e ola lelei ange 'ene ngāue, pea mo 'ene mo'ui fakamālale'. Na'e faka'aonga'i ai pē 'e he kau ngāue 'enau ngaahi 'aho mālōlō 'i he lolotonga 'a e fakataputapui fakafonua koe'uhi ko e Koviti-19, ka 'i he taimi tatau pē, na'e kei fakahoko fatongia pē 'a e kau ngāue tefito 'o e Pangikē, ke 'ahi'ahi'i ai 'a e tu'unga mateuteu 'a e Pangikē ke fakalele pē 'ene ngaahi sēvesi mahu'inga taha, 'okapau 'e tū'uta 'a e fokoutua 'o e Koviti-19 ki hotau fonua. Na'e toe fakanofonofo fo'ou foki 'a e kau ngāue mo 'enau ngaahi tepile ngāue ke fakapapau'i 'oku muimui kakato ki he nofo vahavaha. 'Ikai ko ia pē, ka na'e fai pē hono fanongonongo ki he kau ngāue 'a e ngaahi founa faka'ehi'ehi angamaheni, pea mo hono fakatau mai 'o e ngaahi naunau malu'i ma'a e kau ngāue 'i he ngaahi sēvesi mahu'inga. Na'e 'i ai foki mo e taha 'o e kau ngāue na'e si'i tukuvakā 'i he taha e ngaahi fonua muli pea ne tali ai 'e he Poate 'o e Kau Talēkita ke fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ke tokonia e kau ngāue 'oku nau pe te nau mo'ua 'i ha ngaahi faingata'a pehē lolotonga ha faingata'a fakamāmani lahi 'e hoko.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Va'a Tokangaekina 'o e Kau Ngāue

Na'e faka'inasi'aki 'a e Va'a Tokangaekina 'o e Kau Ngāue ha ngaahi tāketi ngāue 'e uofulu-mā-taha (21) mei

he Fokotu'utu'u Fakangāue Fakalūkufua 'o e 2019/2020. Na'e fakakakato foki 'a hono toe vakai'i 'o e fokotu'utu'u fakangāue 'i 'Epeleli 2020, pea na'e hā mei ai ko e ngaahi tāketi 'e hongofulu-mā-ono (peseti ia 'e 76) na'e lava 'a hono fakakakato, ko e tāketi 'e fā (peseti ia 'e 19) ko e ngaahi ngāue na'e kei fai hono fakakakato, pea ko e tāketi leva 'e taha (peseti 'e 5) na'e 'ikai lava hono ngāue'i. Ko e ngaahi tāketi na'e kei fai e ngāue ki ai 'oku fakaangaanga ke fakakakato kinautolu ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga pea ko e tāketi ne 'ikai ke fai hano ngāue'i na'e 'ikai malava ia koe'uhi ko e ngaahi fatongia ne toe mahu'ingaange, pea ne fai 'a hono toe fakalea fo'ou ke toe ki'i matangofuaange, pea ke tuku ia ke toki fakakakato ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021.

Va'a Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia

Na'e kei hokohoko atu pē 'a hono tokonia 'e he Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo Tekinolosia 'a e Pangikē 'i he'ene feinga ke a'usia 'ene taumu'a ngāue tefito, pea 'i he taimi tatau pē ke kei pukepuke ai pē 'a e ngaahi sēvesi fakatekinolosia 'oku 'ikai ke hokohoko 'ene motuhia, pea ke fokotu'u foki mo ha ngaahi sisitemi 'oku malu, falala'anga pea 'oku tolonga foki koe'uhi ke ne poupou ki he ngaahi Taumu'a Ngāue Tefito 'a e Pangikē Pule'.

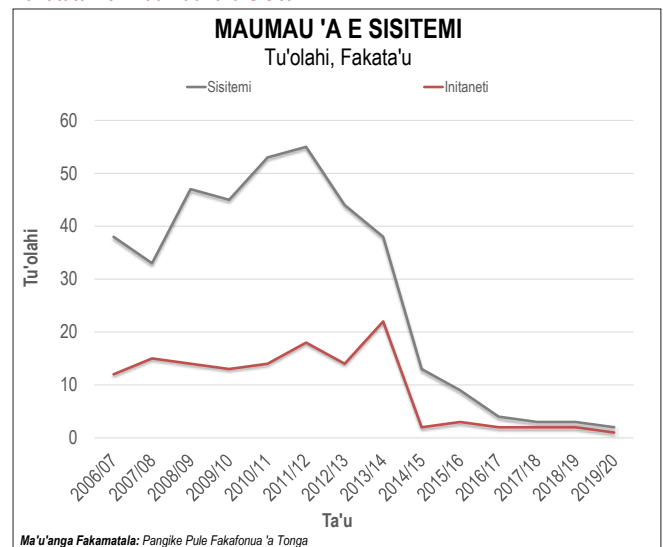
'I he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2019/2020, na'e hokohoko atu pē 'a hono fakamālohi'i 'e he Tafa'aki ni 'a 'ene feinga ke fakatatau 'ene ngaahi founa ngāue mo 'ene ngaahi ngāue lalahi ki he ngaahi tu'unga fakavaha'apule'anga, pea ke fakamamafa foki 'a e tokanga ki he faka'ehi'ehi mei he ngaahi ngāue kākā mo e ngāue kovi 'oku fakafou 'i he komipiuta'. Hangē pe ko e ngaahi ta'u kuo maluu atu, na'e hokohoko atu pē 'a hono fokotu'u ha ngaahi me'a malu'i ki he'ene Sisitemi Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga pea mo 'ene netiueka fakakomipiuta, 'i he feinga ke a'usia 'a e ngaahi fiema'u 'a e Polokalama Malu'i Ma'a e Kau Kasitomā 'a e Kautaha Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga'. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi tokoni na'e faka'u mai mei he Kautaha Fakafonua ki he Fakatu'utāmaki Fakakomipiuta ki hono tau'i ko ia 'o e ngaahi ngāue kākā mo e ngāue kovi 'oku fakafou 'i he komipiuta'. Na'e toe fakalelei'i foki mo e sisitemi meili faka'ilekitulonika 'a e Pangikē, 'aki 'a hono tākaki atu mo ha ngaahi me'a malu'i fo'ou ke toe lelei ange 'a 'ene tu'unga malu mei he ngaahi ngāue kākā mo e ngāue kovi 'oku fakafou 'i he komipiuta'.

Na'e kau foki ki he ngaahi polōseki 'a e Tafa'aki ni 'i he lolotonga 'o e ta'u 'a hono toe fakalelei'i 'a e netiueka fakakomipiuta 'i he fakakaukau ke toe leleiange 'a e

vave 'o e ngāue, pea toe leleiange foki mo hono pule'i pea mo e ngaahi malu'i 'oku fai ki ai. Na'e 'ikai ko ia pē ka na'e kau mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi komipiuta ngāue 'a e kau ngāue mei he polokalama Windows 7 ki he Windows 10, koe'uhi ko e kakato 'a e taimi 'oku tuku mai mei he Microsoft ki hano toe ngāue'aki 'o e Windows 7. 'Oku 'osi fokotu'utu'u foki mo e ngaahi polōseki ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021 'a ia 'oku kau ki ai mo hono fakalelei'i 'o e sisitemi meili faka'ilekitulonika, pea mo hono fokotu'u ha sisitemi 'oku ne tokanga'i kakato 'a e ngaahi sisitemi fakakomipiuta 'a e Tafa'aki ni. 'Oku hokohoko atu pē foki mo e ngaahi ngāue ki hono fokotu'u 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua 'a Tonga, 'a ia 'oku ngāue fakataha ai 'a e Tafa'aki ni mo e ngaahi Tafa'aki kehe pe 'o e Pangikē, pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e kakato 'a e ngāue ko 'eni 'i he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2020/2021.

Koe'uhi ko e fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19, ne liliu ai 'a e Tafa'aki ni 'a 'ene founa fakalalakaka'i 'o e 'ilo mo e taukei 'o 'ene kau ngāue ki ha ngaahi ako fakalotofale pē, ngaahi ako mei he 'initaneti, mo e ako fakatautaha pē. Na'e fokotu'u foki mo e ngaahi founa fakataha fakafou 'i he 'initaneti 'i he tokateu ki ha taimi 'e fiema'u ai 'a e kau ngāue ke nau ngāue pē mei 'api koe'uhi ko e fokoutua 'o e Koviti-19.

Fakatātā 23: Maumau 'a e Sisitemi

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia

Na'e fakakakato foki mo hono sisivivi'i 'o e ngaahi tāketi ngāue 'a e Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia 'i he ta'u fakapa'anga 2019/2020. Na'e hā ai mei he ola e ngāue ko 'eni 'a e a'usia 'e he Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia 'a e 89% 'o 'ene ngaahi tāketi. Ko e 11% 'oku toe 'oku tuku ia ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021,

Ko e kau 'Ofisa Ma'olunga mei he Potungaue Tamate Afi 'i he lolotonga 'enau fakataha 'aho 'e tolu na'e fakahoko 'i he Loki Fakataha'anga 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga.

'a ia 'oku kau ki ai 'a hono fakahoko 'a hono 'āotita'i 'o e ngaahi sisitemi fakakomipiuta 'a e Pangikē Pule. 'Oku kau foki ki he ngaahi ngāue 'oku toe 'a hono fokotu'utu'u 'o e Palani ki he Fakaakeake mei ha Fakatamaki.

Va'a Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa

Na'e kei hokohoko atu pē 'a hono fakapapau'i 'e he Tafa'aki Tokanga'i e Ngaahi Koloa 'i he ta'u fakapa'anga 2019/2020 'oku fai 'a hono tokangaekina e ngaahi koloa 'a e Pangikē, 'o kau ai 'a hono fale, ngaahi koloa, mo e ngaahi me'angāue ke pukepuke'aki 'a e tu'unga lelei pea fakapapau'i foki ha 'ātakai malu mo hao ma'a e kau ngāue 'o e Pangikē, pehē kia kinautolu 'oku ngāue'aki 'a e ngaahi 'ōfisi, pea mo e kau 'a'ahi'. Na'e fakakakato foki mo e ngaahi polōseki fakalelei 'i he lolotonga 'o e ta'u, 'o kau ai 'a e ngaahi ngāue fakalelei pe ki he fale, ko hono toe vali 'o e holisi kitu'a 'o e fale, fakalelei 'o e Loki Fakataha'anga 'a e Poate 'a ia ne maumau'i 'e he Saikolone Fakatalopiki ko Gita, fokotu'u mo e ngaahi holisi malu'i mei he Saikolone ki he ngaahi matapā 'o e fungavaka hono 5 'i he feinga pē 'a e Pangikē ke fakamalohi'i 'a e tu'unga mateuteu 'a e falengāue ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula, pehē foki ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi fakatafe mei he ngaahi loki falemālōlō (hūfanga 'i he fakatapu) 'o e fungavaka 'uluaki ki he tolu, ko hono fakalelei'i 'o e sisitemi fakamokomoko 'ea. Na'e kau foki ki ai mo hono fakakakato 'a hono savea'i e tu'unga mālohi 'o e falengāue ke fakapapau'i 'oku ne lava 'o matu'uaki 'a e ngaahi saikolone pea mo e mofuiki; pehē foki ki hono toe fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue ki he tu'unga ma'a 'o e fale ke fakapapau'i 'oku teuteu'i 'a e ngaahi 'ēlia 'oku 'atā ki he tokolahi ke ma'a ma'u pē, 'i he tokateu ko ia ki he fokoutua COVID-19. Na'e kau foki mo hono faka'ōfisi 'o e konga 'o e fungavaka hono 4 ma'a e Va'a Ngāue 'a e Potungaue Pa'anga, pea pehē foki ki he Va'a Ngāue ki he Ngaahi Fakamatala Faka'ilekitulonika 'a e Pule'anga; pea ki he fungavaka hono 3 'a e Va'a Ngāue 'a e Pangikē Langa Fakalakalaka 'a 'Ēsia pea mo e Pangikē 'a Māmani. Na'e hokohoko atu ai pe 'a hono fakafolau mai ha kau ngāue fakatekinale ki

hono sivilivivi'i mo vakai'i 'a e tu'unga malu 'o e 'eleveitā, mīsini 'uhila talifaki, sisitemi fakatokanga ki ha vela, pea pehē foki ki he ngaahi sisitemi malu'i faka'ilekitulonika. 'Oku fakapapau'i foki 'e he ngaahi sēvesi ko 'eni mei he Tafa'aki Tokanga'i e Ngaahi Koloa 'oku 'ikai motuhia e ngaahi sēvesi 'oku mau fakahoko ki he kau ngāue pea mo kinautolu 'oku nau ngāue'aki e ngaahi 'ofisi, pea ke fakasi'isi'i foki mo e faingamālie ha hoko ha fa'ahinga fakatamaki ke ne uestia ai 'a e ngāue 'a e Pangike Pule'.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Tafa'aki Ngāue Fakaloto'api

Na'e malava ke fakakakato 'e he Tafa'aki Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa 'a e peseti 'e valungofulu-mā-valu 'o 'ene ngaahi tāketi ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020, pea ko e peseti leva 'e hongofulu-mā-ua 'oku toe na'e toe fai hono fakalelei'i pea tuku ia ke toki fakakakato 'i he tau fakapa'anga 2020/2021. 'Oku kau ki ai 'a hono sivilivivi'i 'o e tu'unga malu 'o e falengāue 'i he hili ko ia 'a e ngaahi monomono ki he ngaahi maumau mei he Saikolone ko Gita. 'Oku kau foki ki ai mo hono fokotu'u 'o e tākaki'anga fakamatala 'a e tafa'aki ke tauhi ki ai 'a e lekooti 'o e ngaahi ngāue na'e fai ki ha palopalema na'e hoko.

Tafa'aki Ngāue Fakaloto'api

'I he ta'u fakapa'anga 2019/2020, na'e fakahoko lelei aipē 'e he Tafa'aki Ngaahi Ngāue Fakaloto'api 'a hono fatongia ki he ngaahi tafa'aki kehe, 'o kau ai 'a e ngaahi sēvesi fefakatau'aki, palani mo fokotu'utu'u 'a e ngaahi ouau lalahi pea mo hono pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi saliate mīsini 'a e pangikee'. 'Oku tokanga'i foki 'e he tafa'aki ko 'eni mo e tauhi e ngaahi lekooti, ngaahi fakamole 'oku te'eki ke totongi 'o fakatatau ki he'enua ngaahi patiseti fakata'u kuo vahe'i ki ai (commitment budget), ngaahi faile faka'elekitulonika pea mo e sisitemi fetu'utaki 'a e pangikee'. Lolotonga 'a e ta'u, na'e fakahoko ai 'e he Pangikē Pule 'a 'ene polokalama teuteu ki he Koviti-19, 'a ia ko hono fakalahi 'o e fakatau mai 'a e ngaahi koloa 'e ala fiema'u, 'o tauhi ia telia na'a nounou 'a e ngaahi koloa ko ia.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Tafa'aki Ngāue Fakaloto'api

'I he lolotonga e ta'u, na'e fakahoko ai 'e he Tafa'aki Ngāue Fakaloto'api ha fakalelei ki he ngaahi palani mo e taumu'a ngāue 'a e tafa'aki 'ni. Na'e 'i ai 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'e hongofulu ma ua 'i he ta'u 2019 pea na'e malava kotoa hono fakahoko. Ko e ngaahi taumu'a ngāue ko 'eni 'oku felāve'i ia ki hono toe fakalakalakaange 'a hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule'.

Va'a Malu'i

Na'e kei hokohoko atu pe 'a hono fakahoko 'e he Va'a Malu'i 'a hono fatongia ke fakapapau'i ha 'ataakai ngāue malu mo hao foki. Na'e hokohoko atu pē 'a e ngaahi tokoni mei he va'a ni ki he Tafa'aki Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa 'i hono fakapapau'i 'a e hao mo e malu 'i he ngaahi ngāue ki he falengaue pea mo e ngaahi koloa 'a e Pangikē. Ko e tokoni lahi foki 'a e tafa'aki ni 'i he tokoni ki he Tafa'aki Tokoni Ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pangikē 'i hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'i he taimi 'o e matangi saikolone pea pehē foki ki he taimi na'e fakahoko ai 'a e fakataputapui fakafonua 'i he Koviti-19, pea pehē foki ki he ngaahi ngaahi polokalama 'ahi'ahi'i 'o e fakahaofi mo'ui lolotonga 'o ha vela ki he fale ngāue. Na'e kau foki 'i he ngaahi lavame'a 'a e tafa'aki ni 'i he lolotonga 'o e ta'u ko hono kamata'i ko ia 'o e polokalama sivi mo'ui lelei ki hono faka'ai'ai ha timi 'oku mo'ui lelei pea fakasi'isi'i foki mo e mama'o mei he ngāue. Na'e kau foki mo hono tokanga'i e malu mo e hao 'o e ngaahi fakataha 'i he Loki Fakataha'anga 'o e Pangike Pule 'i he ngāue 'a e tafa'aki ni.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Va'a Malu'i

Na'e malava ke fakakakato kotoa 'i he Va'a Malu'i 'a 'ene ngaahi tāketi ngāue 'i he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2019/2020. Ko e ola ia 'o hono pukepuke mo hono ngāue'i 'o e misiona mo e vīsone 'a e tafa'aki ni ke fakapapau'i ha 'api ngāue malu mo hao, ke malu ai 'a e ngaahi koloa 'a e Pangikē, ko 'ene kau ngāue, ko kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi 'ōfisi 'o e Pangikē, pea 'ikai ko ia pē ka ke fakapapau'i 'oku malu 'a e ngaahi 'ātakai 'o e ngāue'anga ma'a e kau kau ngāue, mo kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi 'ōfisi 'o e Pangikē, pea pehē foki ki he kau kasitomā 'a e Pangikee'.

Ola 'o e Ngāue Fakapa'anga

Na'e fe'unga 'a e pa'anga hū mai fakalūkufua 'a e Pangikē 'i he 'osi 'a e ta'u ki he 'aho 30 'o Sune 2020, mo e \$12.84 miliona 'o fakafehoanaki ki he \$14.33 miliona 'i he ta'u kuo'osi'. Ko e holo peseti 'e 12 ko 'eni, 'o fakafehoanaki ki he ta'u kuo'osi na'e makatu'unga ia mei he holo 'a e totongi tupu mei he ngaahi fakahū pa'anga 'i muli'. Ko e uesia 'eni 'e he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 'a e ngaahi totongi tupu 'oku tuku mai 'e he ngaahi pangikē 'oku fai ai 'a e ngaahi fakahū pa'anga 'i muli'. 'Ikai ngata ai, na'e 'ikai ke lahi mo e pa'anga hū mai ne ma'u 'i he fakatau atu 'o e ngaahi pa'anga maka mo e pa'anga pepa fakamanatu, pea mo ha ngaahi pa'anga hū mai makehe 'o fakafehoanaki ki he ta'u kuo'osi ne ma'u mei ai 'a e totongi faka'osi 'a e pa'anga malu'i ki he fale ngāue, mei he ngaahi maumau ne fakahoko 'e he Saikolone Fakatalopiki ko Gita ki he Pangikee'. Ko e holo 'a hono fakatau atu 'o e pa'anga fakamanatu na'e kau ia 'i hono uesia 'e he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 'a e ngaahi fiema'u 'a e māketi ki he pa'anga maka mo e pa'anga pepa fakamanatu'.

'I he tafa'aki 'e taha, ne 'i ai e kaunga lelei 'o e fokoutua fakamāmani lahi ko 'eni ko e Koviti-19 'i he pa'anga hū mai ne ma'u mei he fefakatau'aki 'o e pa'anga muli 'a ia ne tupu 'aki 'a e peseti 'e 15 ko e tupu 'eni mei he lahi 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he Pule'anga'. Ko e pa'anga tokoni 'eni ki he patiseti, fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19 pea mo e tokoni ki he fakaakeake mei he Saikolone Fakatalopiki ko Hāloti'.

Ko e katoa e ngaahi fakamole ki he ta'u, na'e 'i he \$8.56 miliona 'o fakafehoanaki ki he \$8.33 miliona 'o e ta'u kuo'osi. Ko e tupu peseti 'e 3 ko 'eni na'e makatu'unga ia 'i he lahi 'a e fakamole ki hono tuku atu e ngaahi pa'anga

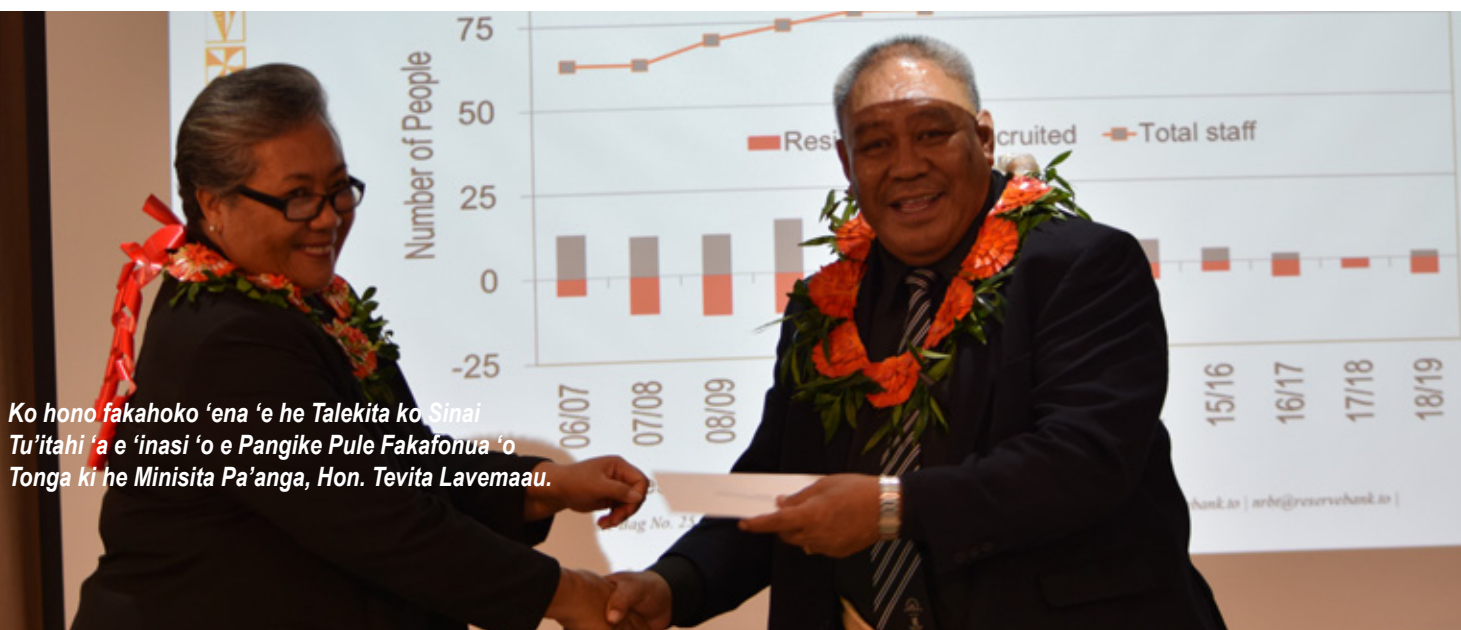
pepa ke ngāue'aki lolotonga e ta'u, fakataha pea mo e hiki 'i he ngaahi mahu'inga 'o e koloa mo e sēvesi ne totongi he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e 'i ai mo e ngaahi koloa ne fakatau makehe ko e teuteu ia 'a e Pangikē ki he fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19 na'a 'i ai ha nounou 'i he ngaahi koloa mahu'inga ko 'eni'.

Ko e tupu ki he ta'u 'o ngata ki he 30 Sune 2020 na'e \$4.27 miliona 'o fakahoa ki he \$6.00 miliona 'o e ta'u kuo'osi'. Ko e ola fakapa'anga ko 'eni 'oku kei hokohoko pē 'a 'ene hulu hake 'i he tāketi fakata'u 'a ia 'oku hā 'i he palani ngāue fakata'u ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020 'a ia ko e \$1 miliona 'i he ta'u. 'Oku hā mei heni 'a e ola lelei 'a e ngaahi founa ngāue ne fakahoko 'i he lolotonga e ta'u 'i hono pule'i lelei e ngaahi fakamole 'a e Pangikee'.

Fakatautu ki he Kupu 8(1) 'o e Lao Fakatonutonu 2014 ki he Pangikē Pule, ko e peseti 'e 30 'o e tupu 'i he ta'u 'e fakahū ia ki he Pa'anga Talifaki Fakalūkufua 'a e Pangikē Pule pea ko e peseti leva 'e 70 'e totongi atu ia ki he Pule'anga, 'a ia ko e T\$2.99 miliona 'e fakahū ia ki he 'akauni 'a e Pule'anga 'o Tonga'.

Tāketi Fokotu'utu'u Ngāue 'a e Tafa'aki 'Akauni

Na'e fokotu'u 'e he Tafa'aki 'Akauni ha tāketi fokotu'utu'u fakangāue 'e 68 ki he ta'u fakapa'anga 2019/20. Na'e toe fai 'a hono vakai'i 'a e palani fokotu'utu'u fakangāue ko 'eni 'i 'Epeleli 2020 'o hā mai ne a'usia 'e he va'a 'akauni 'a e kotoa 'o 'enau ngaahi tāketi'. Ko e ngaahi tāketi ko 'eni 'oku felāve'i ia mo e taumu'a ngāue mahu'inga hono fā, ke liliu 'a e ngaahi founa ngāue 'a e Pangikē ke fakaonopooni.

{Page intentionally left blank.}

Polokalama Fakamanatu 'o e Ta'u 30 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

Ko e kau ngaue 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'i he teuteu ke fakamanatu 'a e Ta'u 30 'o e fai fatongia 'a e Pangike.

To'ohema: Ko e fakaafe fakalangilangi 'o e 'aho, Hon. Lord Ma'afu Tukui'aulahi, fakataha pea mo Robina Nakao ko e taha 'o e kau fakaafe.

'Olunga: Ko e taha 'o e kau talekita 'o e Poate ko Sinai Tu'itahi, pea mo e ongo fakaafe ki he Lotu Fakafeta'i ko 'Aisea Taumoepeau pea mo hono hoa ko 'Alisi Taumoepeau.

To'omata'u: Ko e ongo fakafofonga mei he Pangike ANZ ko Tessa Price pea mo David Dudley.

To'ohema: Ko e hoa 'o e Kovana, Victorina Kioa pea mo e taha 'o e kau fakaafe, Brian Welch.

Loto: Ko e ongo fakaafe ki he Lotu Fakafeta'i, ko Tatafu Moeaki pea mo Michael Bloomfield.

To'omata'u: Ko e ongo fefine ngaue malolo 'o e Pangike Pule ko Kaletu Mafi mo Kalolaine Katoa.

Polokalama Fakamanatu 'o e Ta'u 30 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

Ko e puipuitu'a 'o e tuku'au mai 'a e ngaue 'a e Pangike Pule 'i hono fakahoko 'e he Kovana, Sione Ngongo Kioa.

Ko Rev. Dr. Taliai Niumeitolu pea mo e koloa folofola pea mo hono lotu fakatapui 'o e a'usia 'e he Pangike Pule 'a hono ta'u 30.

To'ohema: Ko e ni'ihii e kau ngaue 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'i hono fakahoko 'o e tau'olunga ko e fakame'ite ki he kau fakaafe 'i he fakafiefia mo e 'ilo ho'ata, hili 'a e Lotu Fakafeta'i.

Loto: Ko e kau 'ofisa malu'i ia 'o e pangike, 'i he'enu fakahoko atu 'a e faiva ko e Mako.

To'omata'u: Ko e kau ngaue ia 'i he fungavaka 'uluaki 'o e Pangike Pule, 'i he'enu fakahoko atu 'a e faiva ko e ma'ulu'ulu.

'Olunga: Ko Lady Tu'i Ha'angana pea mo e Kovana Malolo ko Joyce Mafi pea mo e ni'ihii 'o e kau ngaue malolo 'o e Pangike 'i he ouau 'o e keke. 'Oku kau foki heni pea mo 'Isapela Hufanga (ko e 'ofisa ngaue fuoloa taha ia 'o e Pangike) pea pehe foki ki he Tokoni Kovana Lolotonga ko Jessie Cocker.

Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
FAKAMATALA PA'ANGA

TA'U NGATA 'I HE 'AHO 30 SUNE 2020

Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga Fakamatala Pa'anga

Ki he ta'u ne ngata ki he 'aho 30 Sune 2020

Hokohoko

- 68 Lipooti 'a e Kau Talēkita
- 71 Fakamatala 'a e Kau Talēkita
- 72 Lipooti Tau'atāina 'a e 'Āotita
- 75 Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua
- 76 Fakamatala ki he Tupu Fakalūkufua
- 77 Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu
- 78 Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Talifaki
- 79 Fakamatala ki he Fehū'aki 'o e Pa'anga
- 80 Ngaahi Fakamatala Fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga

Lipooti 'a e Kau Talēkita

Fakamatala Pa'anga - ki he ta'u ne ngata ki he 'aho 30 Sune 2020

Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Poate 'o e Kau Talēkita 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ("Pangikē"), 'oku tuku atu fakataha 'a e Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua 'a e Pangikē he 'aho 30 Sune 2020, pea mo e Fakamatala ki he Tupu Fakalūkufua, Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu, Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Tefito, pea mo e Fakamatala ki he Fehū'aki 'a e Pa'anga ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho ko ia pea ko e ngaahi lipooti ko ia 'oku anga pehe 'ni:

1. KO E KAU TALEKITA

Ko kinautolu 'eni 'a e kau Talekita 'a e Pangikē 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'o a'u ki he taimi na'e fa'u ai 'a e lipooti ni:

Mr Steve Edwards - Sea 'o e Poate
Mr Richard Prema
Dr Sione Ngongo Kioa – Kōvana
Mrs Sinaitakala Tu'itahi
Mrs Balwyn Fa'otusia
Mrs Joyce Mafi (fakanofa ki he Poate 'i Sanuali 2020)

2. NGAHI TAUMU'A TEFITO 'A E PANGIKĒ

Ko e ngaahi taumu'a tefito 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 'i he'ene hā 'i he Kupu 4 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, 'a ia ko hono:

1. Pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua' mo fakatu'apule'anga';
2. 'Ikai fakangatangata ki hono ngaahi taumu'a ngāue tefito, 'e fakahoko 'e he Pangikē':
 - (a) Pukepuke 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga';
 - (e) Langa hake ha fa'unga fakapa'anga 'oku malu mo lelei.
3. Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuo pau ke fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'ene ngaahi ngāue 'i ha founa 'oku ne tokoni'i 'a e malu 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua' mo e tupu faka'ekonōmika'.

Ko e ngaahi fatongia tefito 'o e Pangikē ko e;

- (a) tuku atu 'o e pa'anga';
- (e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga';
- (f) tu'utu'uni 'a e fa'unga pule ki hono tu'utu'uni 'a e mahu'inga fakatu'apule'anga 'o e pa'anga Tonga' 'i he femahino'aki mo e Minisitā;
- (h) tu'utu'uni 'a e fakafetongi pa'anga muli mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he fakafetongi pa'anga muli';
- (i) tu'utu'uni mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga, pea mo tokanga'i 'a e pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua';
- (k) fakafuofua'i 'o kapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'atā mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga';
- (l) tauhi mo pule'i taafataha 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga';
- (m) fale'i 'a e Minisitā 'i he ngaahi me'a fakapangikē mo fakapa'anga;
- (n) hoko ko e tefito'i Pangikē, fakafotonga fakapa'anga mo e fakahū'anga pa'anga 'a e Pule'anga';
- (ng) fakahoko 'a e ngāue fakapangikē, 'i Tonga pe ha feitu'u kehe, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ni;
- (o) pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē;
- (p) tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, malohi mo e malu 'a e fakalele 'o e ngāue totongi pa'anga';
- (s) tākaki mo tuku atu 'a e ngaahi sitesitika;
- (t) fengāue'aki mo kau atu ki he ngaahi kosilio mo kautaha fakavaha'apule'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga, pea ke fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga fekau'aki mo e ngaahi kaveinga felāve'i ki he'ene ngaahi taumu'a mo e ngaahi fatongia;

- (u) pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi māketi sino'i pa'anga tefito 'i Tonga ni;
- (v) ke pule'i mo faka'ai'ai 'a e fakafaingamalie 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ngaahi ngāue felave'i; mo e
- (a) fakahoko ha fatongia kehe pe ngāue fekau'aki 'a ia 'oku felāve'i mo e fakahoko 'a hono ngaahi fatongia 'i he Lao ni pe ha Lao kehe pē."

3. Koviti-19

Ko e fokoutua fakamāmani lahi ko 'eni ko e Koviti-19 pea mo e ngaahi founa ne fakahoko ke ta'ota'ofi'aki, 'oku ne liliu lahi 'a e anga 'a e tu'u 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi ki he kaha'u, 'one uesia ai 'a e ngaahi tu'unga faka'ekonōmika lahi pea tu'u veiveiua ai 'a e māketi fakapa'anga.

Na'e siofi fakalelei 'e he Pangikē 'a e ngaahi uesia 'o e fokoutua fakamāmani lahi ko 'eni ko e Koviti-19 'i hono fa'u 'o e fakamatala pa'anga ne 'osi ki he 'aho 30 'o Sune 2020. 'Oku te'eki ai ke ha mai ha uesia lahi ki he tu'unga faka'ekonōmika 'a Tonga, ka 'oku fakahā mai 'i he fakahoko fatongia 'a e Pangikē 'a e fepaki pea mo e ngaahi taimi faingata'a ko 'eni. 'Oku 'osi fakakau 'e he Pangikē 'a e uesia 'o e fokoutua fakamāmani lahi Koviti-19 'i he ngaahi pa'anga talifaki ki ha maumau 'e hoko.

Ko e ngaahi pa'anga fakahū ko ia 'a e Pangikē 'oku hokohoko atu pe 'a hono siofi ka 'i he taimi faingata'a ko 'eni 'o e fokoutua fakamāmani lahi Koviti-19 ko hono ngaahi uesia 'e toe malava ke lahi ange pea 'i ha taimi lōloa pea 'e malava ke ne uesia 'e ia 'a e pa'anga hū mai 'a e Pangikē. Makatu'unga 'i he 'ikai ke pau 'a e ngaahi uesia malava ke hoko mei he Koviti-19 ko e fakafuofua ki he tu'unga faka'ekonōmika mo e sosaieti 'oku faingata'a ke ma'u 'i he tu'unga ko 'eni.

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e totongi ai 'e he Pangikē 'a e \$5,000,000 ki he Pule'anga 'o Tonga 'o felāve'i pea mo e teuteu ki he fokoutua fakamāmani lahi ko 'eni ko e Koviti-19.

4. KO E OLA 'O E NGĀUE 'A E PANGIKĒ 'I HE FEFAKATAU'AKI

Ko e tupu 'i he ngāue 'a e Pangikē ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2020 na'e fe'unga mo e \$4,273,964 (2019: \$6,000,600).

5. PA'ANGA TALIFAKI FAKALŪKUFUA

Fakatatau ki he Kupu 8(1) (e) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, ko e \$1,282,189 (2019: \$1,800,180) 'a ia ko e peseti 'e 30 'o e tupu 'i he ta'u lolotonga, 'e fakahū ia ki he 'Akauni Pa'anga Talifaki Fakalūkufua 'i he 'osi 'a e ta'u.

6. PA'ANGA KUO TOTONGI ATU KI HE PULE'ANGA

Fakatatau ki he Kupu 8(1) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, ko e \$2,991,775 (2019: \$4,200,420) 'e totongi ia ki he Pule'anga 'o Tonga.

7. PA'ANGA TALIFAKI FAKALŪKUFUA

Ne tali 'e he Poate 'a e ngaahi totongi ko 'eni mei he pa'anga talifaki fakalūkufua 'o fakatatau ki he Kupu 33 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2017:

- Totongi atu 'a e \$5,000,000 ki he Pule'anga 'o Tonga 'o felāve'i pea mo e teuteu ki he fokoutua fakamāmani lahi ko 'eni ko e Koviti-19 'o fakatatau ki he Kupu 33 (4) (e) pea:
- Totongi 'a e \$1,594,984 ki he patiseti langa fakalakalaka 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga ki he ta'u fakapa'anga 2020/21 'o fakatatau ki he Kupu 33(4) (a) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2017.

8. NGAHI MO'UA 'OKU TE'EKI KE PAU PE 'E LAVA 'O TOTONGI MAI

Na'e fakahoko 'e he kau Talēkita ha ngaahi ngāue kimu'a 'i hono teuteu'i 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangikē ke fakapapau'i 'a e ngaahi mo'ua kotoa 'oku te'eki ke pau pe 'e lava ke totongi mai ke to'o mei

he pa'anga talifaki pea ke tuku mavahe ha pa'anga fe'unga ke talifaki ki he ngaahi mo'ua ko 'eni.

Fakatatau ki he 'ilo 'a e kau Talēkita 'i he 'aho na'e fai ai 'a e lipooti ni, 'oku 'ikai ha to e 'uhinga lahi ke fehū'aki ai 'a e lahi fe'unga 'o e mo'ua kuo to'o mei he pa'anga talifaki pea mo e lahi 'o e pa'anga talifaki ki he ngaahi mo'ua ko 'eni.

9. PA'ANGA TALIFAKI KI HA MO'UA

Na'e 'ikai ke 'i ai ha fe'unu'aki 'i he pa'anga talifaki ko 'eni 'i he lolotonga 'a e ta'u, tukukehe pe 'a e ngaahi me'a angamaheni hangē ko e ngaahi monū'ia 'a e kau ngāue'.

8. NGAahi KOLOA

Na'e fakahoko 'e he kau Talēkita ha ngaahi ngāue kimu'a 'i hono teuteu'i 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangikē ke fakapapau'i ko e ngaahi koloa kotoa 'a e Pangikē 'oku hā 'i he fakamatala, 'oku lekooti ia 'i he mahu'inga tatau pe 'ikai toe mā'olungaange 'i he mahu'inga totonu 'a ia 'oku ngāue'aki angamaheni 'e he pisinisi'.

Fakatatau ki he 'ilo 'a e Kau Talēkita 'i he 'aho na'e fai ai 'a e lipooti 'ni, 'oku 'ikai ha ngaahi founa te ne uesia 'a e tu'unga totonu 'o e mahu'inga 'o e ngaahi koloa 'ni.

9. MONŪ'IA 'A E KAU TALĒKITA

'Oku te'eki ke 'i ai ha Talēkita te ne ma'u pe 'e 'i ai ha'ane totonu ke ne ma'u ha monū'ia 'i ha 'uhinga fakaaleapau kuo fokotu'u 'e he Pangikē mo e Talēkita ko ia pe mo ha Kautaha 'a ia 'oku mēmipa ai 'a e Talēkita, pe mo ha Kautaha 'a ia 'oku 'i ai ha'ane kaunga fakapa'anga ki ai.

10. FOUNGA FAKATAUHITOH

'Oku tui 'a e kau Talēkita' ko e founa 'a hono teuteu'i 'o e ngaahi Fakamatala Pa'anga' 'oku taau pea 'e malava pē 'e he Pangikē' ke hokohoko atu 'ene ngāue 'i he māhina 'e 12 mei he 'aho 'o e Fakamatala Pa'anga 'ni. 'Oku tui 'a e kau Talēkita' ko e fakakalakalasi mo e ngaahi mahu'inga 'o e koloa mo e mo'ua 'a ia 'oku hā 'i he ngaahi Fakamatala Pa'anga 'ni 'oku totonu mo taau.

11. NGAahi FOUNGA KEHE

'I he 'aho 'o e lipooti 'ni, na'e 'ikai ke 'ilo 'e he kau Talēkita' ki ha ngaahi founa kehe ke makatu'unga ai hono fehū'aki 'a e tu'unga totonu 'o e mahu'inga 'oku ngāue'aki 'i he Fakamatala Pa'anga 'ni.

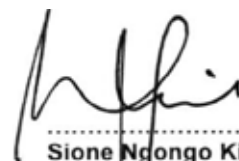
12. NGAahi ME'A 'IKAI ANGAMAHENI

'Oku tui 'a e kau Talēkita' 'oku totonu mo taau hono lekooti 'a e ola 'o e ngaahi ngāue 'a e Pangikē ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni', pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'a pe founa 'ikai angamaheni ke ne uesia 'a e ngaahi fakamatala pa'anga 'ni.

Ma'a e Poate 'a e kau Talēkita 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kau Talēkita 'i he 'aho 23 'o Sepitema, 2020.

Mr Steve Edwards
Chairperson

Sione Ngongo Kioa
Governor

Fakamatala 'a e Kau Talēkita

Fakamatala Pa'anga - ki he ta'u ne ngata ki he 'aho 30 Sune 2020

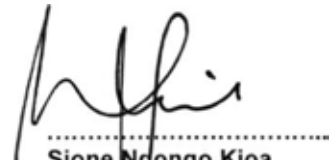
'I he tui 'a e kau Talēkita':

- (a) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Koloa mo e Mo'ua' ne fokotu'utu'u ia ke 'ne fakahā 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e tu'unga ngāue 'a e Pangikee' 'i he 'aho 30 'o Sune 2020;
- (e) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Tupu Fakalūkufua' ne fokotu'utu'u ia ke 'ne fakahā totonu mo mo'oni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Pangikee' ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2020;
- (f) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Vahevahe 'o e Tupu Fakata'u' ne fokotu'utu'u ia ke 'ne fakahā 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'o e vahevahe 'o e tupu 'a e Pangikee' 'i he 'aho 30 'o Sune 2020;
- (h) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Fe'unuaki 'i he Pa'anga Talifaki' ne fokotu'utu'u ia ke 'ne fakahā 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e ngaahi fe'unuaki 'i he pa'anga talifaki' 'i he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2020; mo e
- (i) Fakamatala Fakata'u ki he Fehū'aki 'o e Pa'anga, ne fokotu'utu'u ia ke 'ne fakahā 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e fehū'aki 'a e pa'anga 'i he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2020;

Ma'a e Poate 'a e kau Talēkita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga' 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kau Talēkita 'i he 'aho 23 'o Sepitema, 2020.

Mr Steve Edwards
Chairperson

Sione Ngongo Kioa
Governor

Lipooti Tau'atāina 'a e 'Āotita

Ki he kau ma'u 'inasi 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Lipooti ki hono 'Āotita'i e Fakamatala Pa'anga

Fakakaukau faka'āotita ki he Fakamatala Pa'anga

Kuo lava hono sivi faka'āotita 'o e Fakamatala Pa'anga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' 'a ia 'oku kau ai 'a e Fakamatala Fakata'u ki he Koloa mo e Mo'ua lolotonga 'a e ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 Sune 2020, pea mo e Fakamatala Fakata'u ki he Tupu Fakalūkufua, Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu Fakata'u, Fakamatala Fakata'u ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Talifaki, Fakamatala Fakata'u ki he Fehū'aki 'o e Pa'anga, Fakamā'opo'opo 'o e ngaahi founa fakatauhitohi pea mo e ngaahi fakamatala kehe pe fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga'.

'I he'emaui fakakaukau, 'oku mau pehē ko e ngaahi fakamatala pa'anga' 'i he ngaahi me'a kotoa, kuo teuteu'i 'o fakatatau ki he ngaahi founa teuteu mo e founa fakatauhitohi 'oku fakamatala'i 'i he Fakamatala Fika 2, 'i he Ngaahi Fakamatala fekau'aki mo e Fakamatala Fakapa'anga, pea mo fakatatau foki ki he lau 'a e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988, Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2017.

Makatu'unga 'o e Fakakaukau Faka'āotita kuo tuku atu

Na'e fakahoko 'emaui ngāue faka'āotita 'o fakatatau ki he Founa 'Āotita Fakavaha'apule'anga'. Ko homau fatongia 'i he malumalu 'o e Founa 'Āotita Fakavaha'apule'anga' 'oku toe fakamatala'i ia 'i he konga fakamatala ki he Fatongia 'o e Ngāue Faka'āotita ki he 'āotita'i 'o e Fakamatala Pa'anga 'oku ha 'i he lipooti'.

'Oku mau tui ko e ngaahi fakamo'oni faka'āotita kuo mau ma'u, kuo fe'unga pea mo taau ia ke 'omi ha makatu'unga lelei ki he'emaui fakamā'opo'opo faka'āotita'.

Ngaahi me'a 'oku fakamamafa'i

Ke 'oua na'a fakata'e'aonga'i 'emaui fakamatala, 'oku mau fakahā 'oku mau tokangaekina e ngaahi me'a 'oku hā 'i he fakamatala fika 2 (a) mo e (e) 'o e ngaahi fakamatala ki he fakamatala pa'anga fekau'aki mo e

founa fakatauhitohi ki hono lipooti 'o e tupu mo e mole mei hono toe fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki'.

Fatongia Tau'atāina 'o e 'Āotita

'Oku tau'atāina 'emaui ngāue ki he Pangikē 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u faka'ēfika 'a e Founa 'Ēfika fakavaha'apule'anga ki he Ngāue Fakatauhitohi' 'oku felāve'i mo 'emaui ngāue faka'āotita ki he fakamatala pa'anga 'i Tonga', pea kuo mau fakakakato homau fatongia faka'ēfika makehe' 'o fakatatau ki he Founa 'Ēfika fakavaha'apule'anga'.

Ngaahi Fakamatala Makehe

Ko e ngaahi fakamatala makehe' ko e fatongia ia 'o e Kau Talēkita' mo e Kau Pule'. Ko e ngaahi fakamatala ko 'eni' 'oku kato ai 'a e ngaahi fakamatala 'oku kau 'i he Lipooti Fakata'u 'a e Pangikē' ki he ta'u 'o ngata 'i he 30 Sune 2020 (ka 'oku 'ikai kau ai e fakamatala fakapa'anga' pea mo 'emaui lipooti faka'āotita').

Ko 'emaui fakakaukau ki he fakamatala pa'anga 'oku 'ikai kau ai e ngaahi fakamatala makehe', pea 'oku 'ikai ke mau fakahā ai ha fa'ahinga fakamā'opo'opo fakapapau ki ai'.

'I he fekau'aki mo 'emaui ngāue faka'āotita ki he fakamatala fakapa'anga', ko homau fatongia' ke lau e ngaahi fakamatala makehe' 'a ia 'oku faka'ilonga'i 'i 'olunga' pea 'i he'emaui fakahoko ia' 'oku siofi ai pe ko e ngaahi fakamatala makehe' 'oku ai ha faikehekehe lahi mo e fakamatala pa'anga' pe ko 'emaui ilo ne ma'u lolotonga 'a e ngāue faka'āotita', pe 'oku hā mei ai ha fehalaaki lahi 'aupito.

Kapau 'oku fiema'u ke mau fakahā pe 'oku 'i ai ha lipooti ha fika hala 'i he ngaahi fakamatala makehe' fakatatau ki he ngāue na'a mau fakahoko', 'oku 'ikai ai ha me'a ke lipooti fekau'aki mo 'eni.

Fatongia 'o e Kau Talēkita mo e Kau Pule ki he Fakamatala Fakapa'anga

Ko hono teuteu'i pea mo hono fakaha ta'efilifilimanako 'o e Fakamatala Pa'anga ko e fatongia ia 'o e Kau Talēkita' mo e Kau Pule', 'o fakatatau ki he ngaahi founa tauhitohi 'oku hā 'i he Fakamatala hono 2 'o e Ngaahi Fakamatala

fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga' pea mo fakatatau foki ki he lau 'a e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 1988, Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2007 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2017. Ko e fatongia ko 'eni' 'oku kau ai hono: fokotu'utu'u, fakahoko mo tauhi e ngaahi founa ngāue 'oku fe'unga, teuteu'i mo hono fakahā ta'efilifilimanako 'o ha ngaahi Fakamatala Pa'anga 'oku 'atā mei he fakahā hala 'o ha fika 'o tupu mei he kākā pe ko e fehalaaki. 'I he'ene pehē, kuo pau ai ke filifili mo ngāue'aki e ngaahi founa tauhitohi fe'unga mo taau; pea mo fai e ngaahi fakafuofua fakatauhitohi 'oku makatu'unga lelei, tu'unga 'i he ngaahi me'a na'e hoko'.

'I hono teuteu'i 'a e fakamatala fakapa'anga', ko e fatongia ia 'o e kau Talēkita' mo e Kau Pule' ke siofi 'a e malava ke hoko atu 'a e faifatongia 'a e Pangikee', fakahā 'a e ngaahi me'a 'oku felāve'i mo e malava ke hoko atu 'ene faifatongia', pea ngāue'aki 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau fakatauhitohi tukukehe kapau 'e fakataumu'a 'e he kau Talēkita' pe ko e Kau Pule' ke fakangata e faifatongia 'a e Pangikee', pe ko e 'ikai ke toe 'i ai ha toe founa 'e taha ka ko ia pē.

'Oku toe fatongia'aki pē 'e he kau Talēkita' mo e Kau Pule' 'a hono siofi 'a e founa lipooti fakapa'anga 'a e Pangikee'.

Fatongia 'o e 'Āotita ki he 'āotita'i 'o e Fakamatala Fakapa'anga

Ko 'emau taumu'a' ke ma'u 'a e ngaahi fakamatala fakapapau fekau'aki mo e fakamatala fakapa'anga fakakātoa', 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā hala 'o ha fika tupu mei ha kākā pe fehalaaki, pea 'ke tuku atu ha lipooti faka'āotita te 'ne fakahā ai 'emau fakakaukau'. Ko e fakamatala fakapapau mā'olunga ko 'eni' 'oku 'ikai ke 'ne tukupā ko e ngāue faka'āotita na'e fakahoko fakatatau ki he Founa Faka'āotita Fakavaha'apule'anga' kuo pau ke 'ne 'ilo'i ha fakahā hala 'o ha fika. 'Oku hoko foki ha fakahā hala 'o ha fika mei he kākā pe ko ha fehalaaki pea 'oku fakaofiofi 'e lahi kapau ko e fakakātoa 'o e fehalaaki' te 'ne uesia e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonōmika 'a e tokotaha ngāue'aki 'a e fakamatala pa'anga'.

'Oku mau fakahoko 'emau fakamaau faka'āotita' mo kei pukepuke 'a e fakahoko fakapolofesinale 'o e fakahoko fatongia' 'i he lolotonga e ngāue faka'āotita'. 'Oku mau toe:

- *faka'ilonga'i mo siofi 'a e ngaahi palopalema*

'o ha lipooti hala ha fika 'i he fakamatala pa'anga', pe ko e tupu mei he kākā pe fehalaaki, fokotu'utu'u mo fakahoko e founa ngāue faka'āotita te 'ne solova ai e ngaahi palopalema ko ia', pea ma'u ha ngaahi fakamo'oni faka'āotita 'oku fe'unga pea taau ke 'ne 'omai ha makatu'unga 'o 'emau fakakaukau'. Ko e palopalema 'o e 'ikai 'ilo'i ha fakahā fika hala tupu mei he kākā 'oku mā'olunga ange ia 'i he fakahā fika hala tupu mei he fehalaaki', he ko e kākā 'e kaunga ai mo e tokolahi ki ai, fakamafai'i loi, taumu'a ke tāmata'i, lipooti hala pe ko e 'ikai ke fakahoko e ngaahi founa ngāue taau mo lelei.

- *Feinga ke mahino'i 'a e founa ngāue taau mo totonu felāve'i mo e ngāue faka'āotita', ke fakahoko 'aki 'a hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi founa ngāue faka'āotita 'oku taau mo e ngaahi me'a 'oku hoko', kae 'ikai ko e taumu'a ke tuku atu pē 'a e fakakaukau ki he ngāue lelei 'aki 'a e founa ngāue taau mo lelei 'a e Pangikē'.*
- *Sivi'i 'a e taau 'a e ngaahi founa ngāue fakatauhitohi na'e ngāue'aki' pea mo hono mahu'inga mālie 'o e ngaahi fakafuofua fakatauhitohi' mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku fakahoko 'e he kau Talēkita' mo e kau Pule'.*
- *Fakamā'opo'opo 'a e taau 'o e ngaahi founa ngāue fakatauhitohi 'a e kau Talēkita' mo e kau Pule' ki he hoko atu e fai fatongia e Pangikee', 'o fakatatau ki he ngaahi fakamo'oni faka'āotita ne ma'u', pe na'e hulu ke ne levei ai e fakakaukau ki he malava 'e he Pangikē ke ne hoko atu 'ene fai fatongia'. Kapau te mau fakamā'opo'opo 'oku 'i ai, kuo pau ke mau tuku atu ia 'i he'emau lipooti 'āotita' mo e ngaahi konga 'o e fakamatala pa'anga na'e uesia'. Ko 'emau fakamā'opo'opo', 'oku tefito ia 'i he fakamo'oni faka'āotita ne mau ma'u 'ai ki he 'aho 'o 'emau lipooti'. Kaekehe, 'e malava ke hoko ha ngaahi me'a pe tūkunga 'i he kaha'u ke ne fakangata ai e fai fatongia 'a e Pangikee'.*
- *Sivi'i 'a e founa lipooti', fa'unga mo e kakano 'o e fakamatala fakapa'anga', 'o kau ai 'a e ngaahi fakamatala pe ko e fakamatala fakapa'anga 'oku 'ne fakamatala'i lelei e ngaahi ngāue fakapa'anga ne hoko' ke 'ne 'omai ha founa lipooti tonu.*

‘Oku mau fengāue‘aki lelei mo e kau Talēkita’ mo e kau Pule’ fekau‘aki mo e ngaahi founa mo e taimi ‘e fakahoko ai e ngāue faka‘āotita’, pea mo e ngaahi mo‘oni faka‘āotita ne ma‘u lolotonga e ngāue ne fakahoko’, ‘o kau ai ha ngaahi fetōkehekehe‘aki ‘i he founa ngāue taau mo totonu.

Ngāue‘aki ‘o e Lipooti ni

Ko e lipooti ko ‘eni’ ‘oku fakahoko atu ia ki he kau ma‘u ‘inasi ‘o e Pangikee’, ‘o ‘ikai ko ha toe taha kehe. Na’e fakahoko ‘emau sivi faka‘āotita’, koe‘uhi ke mau lava o fakahā ki he kau ma‘u ‘inasi ‘o e Pangikee’, ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fiema‘u ke mau fakahā ‘i he‘emau lipooti faka‘āotita’, ‘o ‘ikai ha toe taumu‘a kehe. ‘I he lelei taha kuo fakangofua kimautilu ‘e he Lao’, ‘oku ‘ikai ke mau tali pe te mau toe fakahoko fatongia faka‘āotita ki ha toe taha kehe mei he Pangikee’ pea mo ‘ene kau ma‘u ‘inasi’, fekau‘aki mo ‘emau ngāue faka‘āotita ki he lipooti ko ‘eni’ mo e fakamā‘opo‘opo kuo mau fai’.

PricewaterhouseCoopers
Chartered Accountants

23 Sepitema 2020
Suva, Fisi

Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua

'i he 'aho 30 Sune 2020

	Fakamatala	2020	2019
NGAAHI KOLOA		\$	\$
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga			
Pa'anga Ngāue mo e Fakahū Pa'anga Taimi Nounou	8	515,795,535	456,351,580
Totongi tupu te'eki ke ma'u		9,248,464	11,598,190
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF)	9		
- Tukuhaui Malu'i Pa'anga Muli		10,868,542	10,868,542
- Ngaahi Totonu Toho Makehe		17,150,506	17,087,464
Ngaahi Koloa Fakalotofonua			
Pa'anga Ngāue	18	31,327	11,826
Totongi tupu te'eki ke ma'u		-	35,678
Ngaahi Koloa Kehe	10	12,660,204	10,818,563
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Tukuhaui Pa'anga	9	32,651,853	32,662,559
'Api Ngāue, Ngaahi Mīsini mo e Ngaahi Me'a Ngāue	11	9,985,118	9,521,663
Ngaahi Koloa Fakalūkufua		608,391,549	548,956,035
NGAAHI MO'UA			
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli			
Totongi tupu te'eki ke totongi		1,873	7,116
Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave	12(a)	73,301,723	52,697,631
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Ngaahi Totonu Toho Makehe	9	20,812,134	20,812,134
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua			
Totongi ki he Pule'anga	13	2,991,775	4,200,420
Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave	12(e)	290,338,235	244,039,067
Totongi tupu te'eki ke totongi		30,814	30,012
Ngaahi mo'ua kehe	16	3,501,532	2,188,550
Pa'anga kuo tuku atu	14	92,713,587	90,674,349
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he ngaahi pangikē	15	56,010,000	56,734,000
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Tukuhaui Pa'anga	9	32,651,853	32,662,559
Pa'anga talifaki ki he monū'ia 'a e kau ngāue	17	174,929	164,852
Ngaahi Mo'ua Fakalūkufua		572,528,455	504,210,690
TOENGA NGAAHI KOLOA		35,863,094	44,745,345
SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI			
Sino'i Pa'anga kuo fakamafai'i		5,000,000	5,000,000
Sino'i Pa'anga kuo totongi		5,000,000	5,000,000
Pa'anga Talifaki Fakalūkufua		16,412,979	15,130,790
Toe fakamahu'inga'i e Pa'anga Talifaki		14,450,115	24,614,555
SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI FAKALŪKUFUA		\$35,863,094	\$44,745,345

Ko e fakamatala ki he koloa mo e mo'ua ko 'eni', kuo pau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga'.

Fakamatala ki he Tupu Fakalūkufua

ki he ta'u 'o ngata ki he 'aho 30 Sune 2020

	Fakamatala	2020	2019
Pa'anga Hū Mai		\$	\$
Totongi tupu	4	10,602,711	11,733,041
Pa'anga Hū mai kehe	5	2,235,778	2,593,500
Fakakātoa Pa'anga Hū Mai mei he ngaahi ngāue		12,838,489	14,326,541
Ngaahi Fakamole			
Totongi tupu	6	273,921	312,663
Pule'i mo e ngaahi fakamole kehe	7	8,269,361	7,997,875
Pa'anga talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa		21,243	15,403
Fakamole Fakangāue Fakalūkufua		8,564,525	8,325,941
Tupu 'oku malava ke vahevahe		4,273,964	6,000,600
Tupu/(Mole) na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'o e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga		(3,569,456)	(4,725,916)
Ngaahi tupu/(mole) makehe ki he ta'u fakapa'anga		(3,569,456)	(4,725,916)
Fakakātoa 'o e Tupu Fakalūkufua		\$704,508	\$1,274,684

Ko e fakamatala tupu fakalūkufua ko 'eni', kuo pau ke lau fakataha ia mo e ngaahi fakamatala fekau 'aki mo e fakamatala pa'anga'

Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu

ki he ta'u 'o ngata ki he 'aho 30 Sune 2020

	Fakamatala	2020	2019
		\$	\$
Tupu ki he ta'u		\$4,273,964	\$6,000,600
Fakaikiiki 'o e Vahevahe			
Pa'anga kuo fakahū atu ki he Pa'anga Talifaki Fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	2(t)	1,282,189	1,800,180
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga Fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	13	2,991,775	4,200,420
		\$4,273,964	\$6,000,600

Ko e fakamatala ki he vahevahe 'o e tupu fakata'u ko 'eni', kuo pau ke lau fakataha ia mo e ngaahi fakamatala fēkau'aki mo e fakamatala pa'anga'

Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Talifaki

ki he ta'u 'o ngata ki he 'aho 30 Sune 2020

	Sino'i Pa'anga kuo totongi	Pa'anga Mohe Fakalūkufua	Toe Fakamahu'inga'i Pa'anga Mohe	Fakakātoa
	\$	\$	\$	\$
Palanisi 30 Sune 2018	\$ 5,000,000	\$13,377,850	\$29,340,471	\$47,718,321
Uesia 'o e ngāue'aki 'o e FOUNGA Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga (IFRS) Fika 9	-	(47,240)	-	(47,240)
Tupu na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	(4,725,916)	(4,725,916)
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakakātoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 pea tali foki 'e he Minisitā Pa'anga	-	1,800,180	-	1,800,180
Palanisi 30 Sune 2019	\$ 5,000,000	\$15,130,790	\$24,614,555	\$44,745,345
Ko e konga ne totongi atu mei he pa'anga talifaki fakalūkufua 'o totongi ki he Pule'anga ke tokoni ki he teuteu ki he Koviti-19 'o fakatatau ki he Kupu 33(4) (e) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2017	-	-	(5,000,000)	(5,000,000)
Ko e konga ne totongi mei he pa'anga talifaki fakalūkufua ke tokoni ki he patiseti langa fakalakalaka 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' 'o fakatatau ki he Kupu 33(4)(a) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2017	-	-	(1,594,984)	(1,594,984)
Tupu na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	(3,569,456)	(3,569,456)
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakakātoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 pea tali foki 'e he Minisitā Pa'anga	-	1,282,189	-	1,282,189
Palanisi 30 Sune 2020	\$ 5,000,000	\$16,412,979	\$14,450,115	\$35,863,094

Ko e fakamatala ki he fe'unu'aki 'i he pa'anga talifaki ko 'eni', kuo pau ke lau fakataha 'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga'.

Fakamatala ki he Fehū'aki 'o e Pa'anga

ki he ta'u 'o ngata ki he 'aho 30 Sune 2020

	Fakamatala	2020	2019
FEHŪ'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGA'HI NGĀUE ANGAMAHENI 'A E PANGIKĒ		\$	\$
Pa'anga hū mai mei he totongi tupu		12,988,116	10,360,694
Pa'anga hū mai mei he ngāue'aki 'o e 'ōfisi		514,671	543,343
Pa'anga hū mai mei he fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu		37,284	195,370
Pa'anga hū mai kehe		1,624,005	1,972,079
Pa'anga hū atu ki he ngāue fakapa'anga		(1,591,788)	(1,853,242)
Pa'anga hū atu ki he totongi tupu		(278,364)	(303,121)
Pa'anga hū atu ki hono totongi 'o e ngaahi kautaha 'oku tau mo'ua ki ai mo e kau ngāue.		(5,375,288)	(4,471,720)
Hulu/(Fe'amokaki) 'i he Fehū'aki 'o e Pa'anga 'i he Ngaahi Ngāue Angamaheni 'a e Pangikē		7,918,636	6,443,403
FEHŪ'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGĀUE FAKAHŪ PA'ANGA			
Fakatau mai 'o e ngaahi koloa tu'uma'u		(1,010,847)	(833,736)
Tupu/(Holo) 'i he 'Akauni Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga		(63,042)	203,215
Tupu/(Holo) 'i he nō 'a e kau ngāue		(1,208,741)	(1,107,667)
Hulu/(Fe'amokaki) he Ngāue Fakahū Pa'anga		(2,282,630)	(1,738,188)
FEHŪ'AKI 'O E PA'ANGA HE NGĀUE FAKAPA'ANGA			
Tupu he Pa'anga kuo fakahū atu		2,039,238	3,704,649
Tupu/(Holo) he Tipōsiti Taimi Nounou		8,129,183	12,271,270
Tupu/(Holo) he Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u		(724,000)	1,866,000
Tupu/(Holo) he 'Akauni 'a e Pule'anga		49,573,657	(2,107,685)
Tupu/(Holo) he pa'anga 'oku tauhi ke faka'atā atu		(26,189)	252,968
Tupu/(Holo) he vahevahe totongi 'a e ngaahi Kautaha Pa'anga fakavaha'apule'anga		-	(199,351)
Net Transfer from Revaluation Account		(1,594,984)	-
Hulu he Ngāue Fakapa'anga		57,396,905	15,787,851
Hulu 'i he Pa'anga		63,032,911	20,493,066
PA'ANGA HE KAMATA'ANGA 'O E TA'U FAKAPA'ANGA		456,363,406	440,596,256
TUPU/(HOLO) MEI HE FELILIUAKI 'I HE MAHU'INGA 'O E PA'ANGA TONGA	2 (e)	(3,569,455)	(4,725,916)
PA'ANGA HE 'OSI 'O E TA'U FAKAPA'ANGA	18	515,826,862	456,363,406

Ko e fakamatala ki he fehū'aki 'o e pa'anga ko 'eni', kuo pau ke lau fakataha 'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga'.

Ngaahi Fakamatala Fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga

'i he'ene a'u ki he 'aho 30 Sune 2020

1. FAKAMATALA KI HE TAUMU'A TEFITO 'O E PANGIKĒ PULE

Ko e ngaahi taumu'a tefito 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' 'i he'ene hā 'i he Kupu 4 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, 'a ia ko hono:

1. Pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua' mo fakatu'apule'anga';
2. 'Ikai fakangatangata ki hono ngaahi taumu'a ngāue tefito, 'e fakahoko 'e he Pangikē':
 - (a) Pukepuke 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga';
 - (e) Langa hake ha fa'unga fakapa'anga 'oku malu mo lelei.
3. Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuo pau ke fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'ene ngaahi ngāue 'i ha founa 'oku ne tokoni' 'a e malu 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua' mo e tupu faka'ekonōmika'.

Ko e ngaahi fatongia tefito 'o e Pangikē ko e;

- (a) tuku atu 'o e pa'anga';
- (e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga';
- (f) tu'utu'uni 'a e fa'unga pule ki hono tu'utu'uni 'a e mahu'inga fakatu'apule'anga 'o e pa'anga Tonga' 'i he femahino'aki mo e Minisitā;
- (h) tu'utu'uni 'a e fakafetongi pa'anga muli mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he fakafetongi pa'anga muli';
- (i) tu'utu'uni mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga, pea mo tokanga'i 'a e pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua';
- (k) fakafuofua'i 'o kapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'atā mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga';
- (l) tauhi mo pule'i taafataha 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga';
- (m) fale'i 'a e Minisitā' 'i he ngaahi me'a fakapangikē mo fakapa'anga;
- (n) hoko ko e tefito'i Pangikē, fakafongongong fakapa'anga mo e fakahū'anga pa'anga 'a e Pule'anga';
- (ng) fakahoko 'a e ngāue fakapangikē, 'i Tonga pe ha feitu'u kehe, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ni;
- (o) pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē;
- (p) tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, malohi mo e malu 'a e fakalele 'o e ngāue totongi pa'anga';
- (s) tākaki mo tuku atu 'a e ngaahi sitesitika;
- (t) fengāue'aki mo kau atu ki he ngaahi kosilio mo kautaha fakavaha'apule'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga, pea ke fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga fekau'aki mo e ngaahi kaveinga felāve'i ki he'ene ngaahi taumu'a mo e ngaahi fatongia;
- (u) pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi māketi sino'i pa'anga tefito 'i Tonga ni;
- (v) ke pule'i mo faka'ai'ai 'a e fakafaingamalie 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ngaahi ngāue felave'i; mo e
- (a) fakahoko ha fatongia kehe pe ngāue fekau'aki 'a ia 'oku felāve'i mo e fakahoko 'a hono ngaahi fatongia 'i he Lao ni pe ha Lao kehe pē."

Ko e ngaahi fakamatala pa'anga ko eni na'e tali ia 'e he Poate 'a e kau Talēkita ke tuku atu 'i he 'aho 23 'o Sepitema 2020.

2. TO'OTO'O KONGA LALAHĪ 'O E NGAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAHI FIEMA'U FAKALAO

a) Fa'unga Fakatauhitohi

Kuo teuteu 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' 'o fakatatau ki he Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 1988, mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2017. Ko e ngaahi founa fakatauhitohi 'a e Pangikē', 'oku fakatefito 'i he Founa Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga ("IFRS"), tukukehe 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e

he Lao ke ngaahi kehe'i, 'o hangē 'oku fakamatala'i 'i he Fakamatala 2(e), 'a ia 'oku mu'omu'a ange leva 'a e Lao'.

Ko e ngaahi Fakamatala Pa'anga, na'e fokotu'utu'u ia 'o fakatatau ki he totongi na'e ma'u'aki mai, 'o 'ikai uesia 'e he ngaahi feliliuaki 'i he ngaahi tu'unga 'o e totongi'. Ko e ngaahi founa fakatauhitohi 'oku ngāue'aki ko e ngaahi founa pē ia na'e ngāue'aki 'i he ngaahi ta'u ki mu'a'.

e) Ngaahi Pa'anga Muli

Ko e ngaahi pa'anga muli, 'oku liliu ia ki he pa'anga Tonga, 'i he ngaahi tu'unga fakafetongi pa'anga 'i he faka'osinga 'o e ta'u. Ko e ngaahi tupu mo e mole, tupu mei he feliliuaki hono fakamahu'inga'i 'o e pa'anga muli, 'oku 'ave ia ki he 'akauni ko e "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" 'o fakatatau ki he Kupu 33 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 1988, Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 pea mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2017 'o 'ikai ke fakakau 'eni 'i hono fika'i 'o e tupu mo e mole 'a e Pangikē 'o fakatatau ki he Founa Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga hono 21, "Ko e ola 'o e liliu 'i he fakafetongi pa'anga" (IAS 21). Ko e ola 'o e liliu ko 'eni' 'i he Fakamatala ki he Tupu Fakalūkufua' ko e holo'aki 'i he tupu 'o e ta'u' 'aki 'a e \$3,569,456 (2019: holo'aki 'a e \$4,725,916).

Ko e ngaahi mole mei he feliliuaki 'a e totongi fakafetongi pa'anga' 'e mate ia ki ha palanisi 'oku toe 'i he 'akauni "Toe fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki". Kapau 'e 'ikai fe'unga 'a e palanisi ko ia ke ne tāpuni 'a e mole, kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Kapineti' ke 'oange ki he Pangikē 'a e ngaahi koloa (sekiuliti) 'oku 'ikai ala fakafetongi mo 'ikai hano totongi tupu' ke fakakakato ha nounou.

Ka 'i ai ha palanisi kulētiti 'i he 'akauni "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" 'i he ngata'anga 'o e ta'u fakapa'anga takitaha 'a e Pangikē, 'e malava ke ngāue'aki 'e he Pangikē ki he ngaahi fakamole ki hono fakahoko e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga' ka kuopau ke tali 'e he Poate pe ke totongi ki he Pule'anga' 'o ka fiema'u 'a e Minisitaa' 'i he'ene tohi ki he Pangikē Pule' fakatatau ki he tūkunga e māketi' mo e tali 'e he Poate'.

Fakatatau ki he lau 'a e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2017, ko e 'akauni "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" 'e fiema'u ke tauhi 'i he palanisi ma'ulalo taha ko e \$10,000,000 pea ko e toenga palanisi 'i he 'akauni' 'e 'ave hake ki he ta'u fakapa'anga hoko mai'.

f) Ko hono fakamaau'i mo hono fakafuofua'i 'o e ngaahi mahu'inga fakapa'anga

Ko hono teuteu'i 'o e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangikē 'oku fiema'u 'a e Kau Taki mo e Kau Pule he ngaahi va'a' ke nau fakamaau'i, fakafuofua pea mo fakamahamahalo'i ha ngaahi me'a te ne uesia 'a e fa'unga fakatauhitohi' mo e ngaahi mahu'inga 'oku fakahā 'i he ngaahi koloa, ngaahi mo'ua, pa'anga hū mai' pea mo e pa'anga hū atu'. Ko e ola totonu' 'e lava pē ia 'o faikehekehe mei he ngaahi fakafuofua ko eni'.

Ko e ngaahi fakafuofua mo e ngaahi fakamahamahalo kuo 'osi fakahā atu 'oku sivi'i 'i he taimi kotoa pē. Ko hono siofi 'o e ngaahi fakafuofua fakapa'anga ko eni' 'oku fakakulupu ia ki he ta'u na'e fai ai hono sivi'i' pea mo e ngaahi ta'u uesia ka hoko mai'.

Ko hono toe fakamahino ange, ko e ngaahi fakamatala ki he tafa'aki kehekehe 'o e fakafuofua, 'ikai fakapapau'i pea mo hono fakamaau'i 'o e fa'unga tauhitohi, 'oku 'i ai 'ene uesia 'i he ngaahi mahu'inga 'oku fakahā 'i he ngaahi fakamatala fakapa'anga' 'oku anga pehe ni:

Fakamatala 2 (h) – pa'anga talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa

Fakamatala 2 (ng) – pa'anga talifaki ki he monū'ia 'a e kau ngāue

Ko e ngaahi uesia 'o e Koviti-19 'i he ngaahi mole 'oku 'amanaki ke hoko

Na'e siofi fakalelei 'e he Pangikē 'a e ngaahi uesia 'o e fokoutua fakamāmani lahi ko 'eni ko e Koviti-19 'i hono fa'u 'o e fakamatala pa'anga ne 'osi ki he 'aho 30 'o Sune 2020. Ko 'ene uesia 'i he fakamatala pa'anga

'oku kau ai 'a e ngaahi fakafuofua fekau'aki mo e ngaahi pa'anga talifaki ki ha mole 'e hoko'. Ne 'ikai ke 'i ai ha liliu lahi ki he founa na'e lolotonga ngāue'aki mai mei he ta'u kimu'a 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga ki he 'aho 30 'o Sune 2020. Koe'uhi ne 'ikai ke 'i ai ha liliu ki he ngaahi fakamaaka 'o e ngaahi fakatamaki fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē muli 'oku tau fengāue'aki'. 'I he kei hokohoko atu 'a e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19, ko e ngaahi mole fakapa'anga malava ke hoko, holo 'i he mahu'inga 'o e ngaahi koloa pea mo e ngaahi palopalema fekau'aki mo e sisitemi fakapa'anga 'i he ngaahi fonua fakatu'apule'anga te ne hanga 'o uesia 'a e Pangikē ke liliu 'a e founa lolotonga hono fika'i 'o e pa'anga talifaki ki ha mole 'e hoko ke ne faka'asi fakalelei mai ai 'a e uesia 'o e fokoutua fakamāmani lahi Koviti-19 'i he fakamatala pa'anga 'a e Pangikee'.

h) Ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua

Me'angāue Fakapa'anga

i) Lekooti 'o e me'afua

Ko e ngaahi nō malu'i 'oku kamata lekooti 'a e malu'i' 'i he kamata'anga pē 'o e taimi 'oku fakahoko ai e nō. Ko e ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua makehe' leva 'oku toki kamata lekooti pē 'i he taimi 'e kaunga ai e Pangikee' ki he aleapau 'a e totongi 'o e me'angāue fakapa'anga'.

Ko e mahu'inga totongi totonu' ko e me'afua ia 'oku ngāue'aki ke ne sivi'i 'aki 'a e mahu'inga 'o e ngaahi koloa fakapa'anga pe ngaahi mo'ua fakapa'anga', ko e ngaahi koloa pe mo'ua fakapa'anga 'oku 'ikai ke mahu'inga totonu ka 'oku lekooti 'i he fakamatala tupu mo e mole, ko hono ngaahi totongi 'oku felāve'i hangatonu pē ia mo e totongi hono tuku atu ki tu'a pe ko hono fakatau mai'.

ii) Fakakalakalasi mo e ngaahi me'afua ngāue'aki

Koloa fakapa'anga

'I hono fuofua lekooti 'o ha koloa fakapa'anga 'oku fakakalakalasi 'o fakatatau ki hono me'afua 'oku ngāue'aki ke sivi'i 'aki 'o hangē ko e, mahu'inga totonu na'e fakatau mai 'aki, mahu'inga totonu fakataha mo e pa'anga hū mai fakalūkufua 'o e mo'ua 'i he fakahū pa'anga, mahu'inga totonu 'i he fakamatala tupu mo e mole 'o e fakahū pa'anga talifaki, pea mo e mahu'inga totonu 'i he fakamatala tupu mo e mole'.

Ko e koloa fakapa'anga 'oku 'ikai ke toe liliu hono fakakalakalasi mei hono fuofua lekooti', tukukehe ka toki liliu 'e he Pangikee' 'a e fa'unga ngāue ki hono pule'i 'o e ngaahi koloa fakapa'anga' 'a ia 'e liliu kotoa 'a hono fakakalakalasi 'o e ngaahi koloa fakapa'anga' 'i he 'uluaki 'aho 'o e māhina 'e fuofua lipooti ai' hili mei he liliu 'a e fa'unga ngāue'.

Ko e koloa fakapa'anga 'oku sivi'i 'aki hono holoki e totongi na'e fakatau mai 'aki, 'okapau 'oku ma'u 'a e 'ulungaanga 'oku hā 'i lalo', pea 'oku 'ikai ke kau 'i he mahu'inga totonu 'o e fakamatala tupu pe mole:

- 'Oku tauhi ia 'i he fa'unga fakangāue 'aki 'a e taumu'a ngāue 'oku malava ke a'usia 'a hono tānaki 'o e fehū'aki 'a e pa'anga mei he pa'anga aleapau', pea mo hono fakatau atu 'o e koloa fakapa'anga'.
- Mo e vaha'a taimi 'i he aleapau 'a ia 'e toe vave ange ai 'a e taimi 'o e fehū'aki 'a e pa'anga' 'a ia 'oku tāfataha ki he totongi 'o e sino'i pa'anga' mo e tupu 'i he toenga palanisi 'o e sino'i pa'anga kamata'.

Ko e mo'ua 'i he fakahū pa'anga' 'oku sivi'i 'aki 'a hono mahu'inga totonu fakataha mo e pa'anga hū mai fakalūkufua 'o kapau 'oku 'ne ma'u e natula 'oku hā 'i lalo' pea 'ikai 'i he tu'unga ko e mahu'inga totonu 'i he fakamatala tupu mo e mole'.

- 'Oku tauhi ia 'i he fa'unga fakangāue 'aki 'a e taumu'a ngāue 'oku malava ke a'usia 'a hono tānaki 'o e fehū'aki 'a e pa'anga' mei he pa'anga aleapau' pea mo hono fakatau atu 'o e koloa fakapa'anga'.
- Mo e vaha'a taimi 'i he aleapau' 'a ia 'e toe vave ange ai 'a e taimi 'o e fehū'aki 'a e pa'anga' 'a ia 'oku tāfataha ki he totongi 'o e sino'i pa'anga mo e tupu 'i he toenga palanisi 'o e sino'i pa'anga'.

‘I hono fuofua lekooti ‘o ha fakahū pa’anga talifaki ‘a ia ‘oku ‘ikai fakataumu’a ki he fefakatau’aki’, ‘e fakahoko ‘e he Pangikēe’ ‘a e ngaahi fokotu’utu’u’ pea ‘e ‘ikai ke toe malava ‘o liliu ki ha ngaahi liliu ‘e toki hoko ‘i he kaha’u’ ki he mahu’inga totonu ‘o e fakahū pa’anga’ ‘i he pa’anga hū mai fakalūkufua’. Ko e ngaahi fokotu’utu’u ki he liliu’ ‘oku fakahokohoko mei he ‘uluaki fakahū pa’anga’ ‘o toki hokohoko ai.

Ko e ngaahi koloa fakapa’anga’ ‘oku ‘ikai ke sivi’i ‘aki ‘a e holoki e mahu’inga ne fakatau mai ‘aki’, pe ko e mahu’inga totonu fakataha mo e pa’anga hū mai fakalūkufua’ ‘a ia ‘oku fakamatala’i ‘i ‘olunga ‘oku sivi’i ‘a kinautolu ‘e he mahu’inga totonu’ ‘i he fakamatala tupu mo e mole’. ‘Oku kau kotoa ki ai ‘a e ngaahi koloa fakapa’anga’ ‘oku makatu’unga mei ha koloa fakapa’anga kehe.

‘I he fuofua lekooti’ ‘e ikai ke toe liliu ‘e he Pangikēe’ ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ha koloa fakapa’anga kapau ‘oku natula ke sivi’i ‘aki ‘a e holoki e mahu’inga ne fakatau mai ‘aki’, pe ko e mahu’inga totonu fakataha mo e pa’anga hū mai fakalūkufua’, pe ko e mahu’inga totonu fakataha mo e tupu mo e mole’, ko e ‘uhinga ke ne fakasi’isi’i mo faka’ehi’ehi mei he fehalaaki ‘i he founa tauhitohi’.

Koloa Fakapa’anga: Sivi’i Fa’unga Ngāue

‘Oku sivi’i ‘e he Pangikē ‘a e taumu’a ngāue ‘o e fa’unga fakangāue pe ‘oku lekooti ‘a e ngaahi koloa fakapa’anga ‘o fakafa’ahinga fakalevolo koe’uhi ‘oku ne ‘omai ‘a e ‘ata lelei ‘oku fakahoko lelei e fatongia ‘a e Pangikē pea moe ngaahi fakamatala ‘oku a’u ki he kau taki ngāue. Koe ngaahi fakamatala ko ‘eni ‘oku kau ki ai ‘a e:

- Ngaahi tu’utu’uni kuo fa’u mo hono taumu’a ki he ‘inivesi fakafa’ahinga ‘o e koloa fakapa’anga’ pea mo hono ngāue’aki ‘a e ngaahi tu’utuni ko ‘eni ki he fakahoko fatongia’. ‘Oku kau ki ai kapau ‘oku tokanga taha ‘a e Kau Taki ki hono tākaki mai ‘o ha tupu mei ha aleapau ‘e malava ke ne pukepuke ‘a e totongi tupu’, fakapapau’i ‘e malava ‘e he koloa fakapa’anga’ ‘o makupusi ‘a e ngaahi mo’ua fakapa’anga pe ko ha totongi ‘o ha mo’ua pe ko e lekooti ‘o ha pa’anga na’e ma’u mai mei hono fakatau ‘o ha koloa fakapa’anga’.
- Anga fēfē ‘a hono sivi’i ‘a e ola ‘o e founa ngāue ko ‘eni pea lipooti ki he kau taki ngāue ‘a e Pangikēe’.
- Ngaahi palopalema te ne lava ke uesia ‘a e ola ‘o e founa ngāue (mo e ngaahi koloa fakapa’anga’ ‘oku lolotonga ‘i he fa’unga fakangāue) mo e ngaahi founa ke solova’aki ‘a e palopalema ko ia’.
- Founa hono foaki e monū’ia ‘o e kau taki ngāue ‘o fakatātā’aki eni: Pe ko e ngaahi monū’ia ‘oku tupunga mei he mahu’inga totonu ‘o e koloa fakapa’anga’ pe ko e pa’anga tākaki mei he pa’anga aleapau’.
- Ko e hā ‘a e hokohoko, lahi mo e taimi ‘o hono fakatau ki tu’a ‘a e ngaahi koloa fakapa’anga’ ‘i he ta’u kimu’a, ‘uhinga ‘o hono fakatau atu ki tu’a mo e ngaahi fefakatau’aki ‘oku ‘amanaki ki he kaha’u’.

Ko e ngaahi koloa fakapa’anga’ ‘oku ‘ikai ke malava ke fakata’e’aonga’i ka kuo tuku atu ki he tokotaha ‘oku ‘ne fakatau ‘oku ‘ikai ke lau ia ko ha fefakatau’aki, ‘o tatau ia mo e ngaahi founa lekooti koloa ‘a e Pangikēe’. Ko e ngaahi koloa fakapa’anga’ ‘oku tauhi ki he fefakatau’aki ‘o ngaue’aki ‘a e mahu’inga totonu ‘oku sivi’i ‘aki ia ‘a e mahu’inga totonu fakataha mo e tupu mo e mole’.

Koloa fakapa’anga: Sivi’i e fehū’aki ‘o e pa’anga aleapau pe tāfataha ki he totongi ‘o e sino’i pa’anga kamata mo e tupu.

Ko e taumu’a ‘o e sivi ko eni ke fakamahino ko e sino’i pa’anga’ ko e mahu’inga totonu ia ki he koloa fakapa’anga’ ‘i hono fuofua lekooti’. Ko e tupu’ ‘oku ‘uhinga ia ki hono fakamahu’inga’i e mahu’inga ‘o e pa’anga’ ‘i he taimi pē ko ia, pea ki he tu’unga palopalema felāve’i ki he toenga palanisi ‘o e sino’i pa’anga’ lolotonga ‘i he vaha’a taimi’ pea mo e palopalema ‘o e Pa’anga nō kitu’a mo e fakamole’ (fakatātā: palopalema mei he lahi ‘o e pa’anga ngāue’, ngaahi fakamole mei he fakahoko ngāue) pea mo e ‘avalisi ‘o e tupu’.

‘I hono sivi’i fakapapau’i pe ko e fehū’aki ‘i he pa’anga aleapau ‘oku tāfataha ki he totongi ‘o e sino’i pa’anga mo e tupu’. ‘Oku hanga ‘e he Pangikēe’ ‘o fakatokanga’i ‘a e taimi aleapau ‘o e me’angāue fakapa’anga’. ‘Oku fakakau heni ‘a hono sivi’i pe ‘oku ‘i ai ha aleapau ‘o e koloa fakapa’anga’ ‘e malava ke ne liliu ‘a e taimi mo e mahu’inga ‘o e fehū’aki ‘o e pa’anga aleapau’ ‘a ia ‘e ‘ikai malava ‘o a’usia ‘a e taumu’a’. ‘I hono

fakahoko e sivi' 'oku fakatokanga'i ai 'e he Pangikee' 'a e ngaahi me'a ni:

- Ngaahi makatuu'nga 'e hoko te ne malava ke liliu 'a e mahu'inga pe taimi 'o e fehū'aki 'o e pa'anga'.
- Vaha'a taimi te ne malava ke ne liliu 'a e totongi tupu 'o kau ai e ngaahi totongi tupu 'oku feliuliaki'.
- Totongi kimu'a mo e ngaahi natula ke fakalōloa ai'.
- Vaha'a taimi te ne malava ke ne fakasi'isi'i 'a e totonu 'a e Pangikē ke ne 'eke 'a e fehū'aki 'a e pa'anga mei he koloa fakapa'anga'.

Ko e totongi kimu'a' 'oku fakahoko tatau pē ia mo e totongi tu'otaha 'o e sino'i pa'anga kamata' pea mo e totongi tupu' 'o kapau ko e pa'anga 'oku 'ai ke totongi kimu'a' ko e konga lahi ia 'o e sino'i pa'anga kamata' mo e totongi tupu te'eki ke totongi', 'a ia 'e malava ke kau ki ai mo e ngaahi totongi huhu'i ki hono fakata'e'aonga'i vave 'o ha aleapau

Koloa Fakapa'anga: Ngaahi Me'asivi mo e tupu mo e mole

Koloa Fakapa'anga 'i he mahu'inga totonu fakamatala tupu mo e mole

Ko e ngaahi koloa fakapa'anga ko 'eni' 'oku sivi'i 'aki ia 'a hono mahu'inga totonu'. Ko e tupu mo e mole' kau ki ai mo e totongi tupu tukuhau 'i he tupu' 'oku lekooti 'i he fakamatala pa'anga ki he tupu mo e mole'.

Koloa Fakapa'anga lekooti 'i he holoki e mahu'inga ne fakatau mai 'aki

Ko e ngaahi koloa fakapa'anga ko 'eni' 'oku sivi'i 'aki ia e holoki e mahu'inga ne fakatau mai 'aki 'o ngāue'aki 'a e founga fika'i 'o e totongi tupu'. 'Oku hanga 'e he mole 'i he maumau 'o e koloa fakapa'anga o holoki e mahu'inga ne holoki mei he totongi na'e fakatau mai 'aki'. Ko e pa'anga hū mai mei he totongi tupu, tupu pe mole makatu'unga 'i he fakafetongi pa'anga mo e ngaahi mole 'i ha maumau 'e hoko' 'oku lekooti 'i he fakamatala pa'anga ki he tupu mo e mole'. Ka 'i ai ha tupu pe mole 'i hono fakata'e'aonga'i 'o ha koloa fakapa'anga 'oku lekooti mo ia 'i he fakamatala tupu mo e mole'.

Mou'a 'i he Fakahū Pa'anga Tu'upau lekooti 'i he mahu'inga totonu 'i he pa'anga hū mai fakalūkufua

Ko e ngaahi koloa ko 'eni' 'oku sivi'i 'aki ia 'a hono mahu'inga totonu'. Ko e pa'anga hū mai mei he totongi tupu 'oku fika'i ia 'o ngāue'aki 'a e founga totongi tupu pea ko e mole leva 'oku lekooti 'i he fakamatala tupu mo e mole'. Ko e ngaahi tupu mo e mole makehe leva 'oku lekooti nautolu 'i he fakamatala pa'anga hū mai fakalūkufua'. 'I hono fakata'e'aonga'i 'o e palanisi tātānaki 'o e tupu mo e mole 'i he fakamatala pa'anga hū mai fakalūkufua' 'oku 'ave leva ia ki he fakamatala tupu mo e mole'.

Ko e pa'anga tupu 'i he fakahū pa'anga tu'upau lekooti 'i he mahu'inga totonu 'i he pa'anga hū mai fakalūkufua

Ko e ngaahi koloa fakapa'anga ko 'eni' 'oku sivi'i 'aki ia 'a hono mahu'inga totonu'. Ko e ngaahi totongi tupu 'oku lekooti ia ko e pa'anga hū mai 'i he fakamatala pa'anga tupu pe mole tukukehe kapau ko e totongi tupu ko ia 'oku ne 'omi pau ko e totongi fakafoki ha konga 'o ha pa'anga fakahū tu'upau. Ko e ngaahi tupu mo e mole makehe 'oku lekooti ia 'i he ngaahi fakamatala pa'anga hū mai fakalūkufua 'o 'ikai toe fakakalakalasi fo'ou ki he fakamatala pa'anga tupu pe mole'. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha koloa fakapa'anga 'a e Pangikē 'e kau ki he kalasi ko 'eni'.

Fakata'e'aonga'i

Koloa Fakapa'anga

Ko e koloa fakapa'anga' 'oku fakata'e'aonga'i ia 'e he Pangikee' 'i he taimi 'oku ngata ki ai 'a e aleapau ki he fehū'aki 'o e pa'anga', pe ko hono foaki 'a e totonu ke tātānaki mai 'a e pa'anga aleapau' fakataha mo e ngaahi palopalema mo e ngaahi monū'ia ki he ma'u fakalao 'o e koloa fakapa'anga', pe ko e 'ikai ke foaki pe tauhi 'a hono pule'i 'o e koloa fakapa'anga' ki ha taha. Pea 'oku 'ikai ke tuku atu pe tauhi 'e he Pangikē ia 'a e ngaahi palopalema, ngaahi monū'ia pea 'ikai ke ne pule'i mo e koloa fakapa'anga ko ia'.

Kapau leva 'e fakahoko 'e he Pangikē ia hano tuku atu 'o ha koloa fakapa'anga 'oku hā 'i he fakamatala ki he tu'unga fakapa'anga' kae kei tauhi pē 'a e ngaahi palopalema mo e ngaahi monū'ia mei he koloa fakapa'anga kuo tuku atu' pea 'e 'ikai ke fakata'e'aonga'i 'a e koloa fakapa'anga ko ia'.

Mo'ua Fakapa'anga

'Oku 'ikai ke faka'ilonga'i 'e he Pangikē Pule' ha mo'ua fakapa'anga 'i he taimi 'oku fakata'e'aonga'i ai pe kaniseli 'a 'ene ngaahi fatongia ki he aleapau' pe ko e 'osi e taimi 'o e aleapau'. 'Oku 'ikai foki ke faka'ilonga'i ha mo'ua fakapa'anga 'i he taimi 'oku toe liliu ai 'ene ngaahi tu'utu'uni' pea ko e ngaahi fehū'aki fakapa'anga 'o e liliu 'oku faikehekehe lahi he koe'uhi 'oku faka'ilonga'i 'a e mo'ua fakapa'anga fo'ou ko ia' 'i hono mahu'inga totonu'.

'I he taimi 'oku 'ikai ke faka'ilonga'i ai 'a e mo'unga fakapa'anga ko ia', ko hono faikehekehe pea mo e lahi 'o e pa'anga ne 'omai mei he ta'u fakapa'anga kuo'osi, pea mo e pa'anga ne toe siofi ke totongi ('o kau ki ai ha fa'ahinga koloa fakapa'anga pe 'ikai ke fakapa'anga kuo tuku atu ia pe mo'unga fakapa'anga kuo faka'ilonga'i), 'oku toki faka'ilonga'i ia 'i he fakamatala pa'anga ki he tupu mo e mole'.

Toe Liliu ki he Koloa Fakapa'anga

'I hono toe liliu pe fakafo'ou 'a e lōloa 'o e taimi ki ha koloa fakapa'anga, 'oku hanga leva 'e he Pangikē' 'o e toe vakai'i pe ko e pa'anga 'e tōnaki mei he koloa fakapa'anga ko ia' 'e 'i ai ha liliu. Kapau 'e 'i ai ha liliu mei he fehū'aki fakapa'anga pea 'oku mahino mai ko e totonu ki he aleapau 'o e fehū'aki 'a e pa'anga mei he kamata'anga 'o e koloa fakapa'anga' kuo 'osi hono taimi ngāue'aki'. 'I he tu'unga leva ko ia', 'oku fakata'e'aonga'i pe kaniseli leva 'a e koloa fakapa'anga totonu' kae lekooti 'a e koloa fakapa'anga fo'ou' 'i hono mahu'inga totonu'.

Kapau leva ko e fehū'aki 'i he pa'anga' mei he koloa fakapa'anga kuo fakalelei'i pe liliu 'oku 'i he mahu'inga holoki mei he mahu'inga na'e fakatau mai 'aki' 'oku 'ikai ha'ane liliu pea ko e fakalelei ko ia' 'oku 'ikai totonu ke fakata'e'aonga'i 'a e koloa fakapa'anga ko ia'. 'I he tu'unga ko ia' 'oku toe fika'i leva 'e he Pangikē' 'a e palanisi fakalūkufua na'e lekooti 'aki e koloa fakapa'anga ko ia' pea lekooti 'a e tupu mei he toe fakalelei'i kuo fakahoko' ki he palanisi fakalūkufua 'o fakamahino ko e tupu pe mole 'i he fakamatala tupu mo e mole'. Kapau leva ko e fakalelei' 'oku tupunga mei ha tōnounou fakapa'anga 'o ha tokotaha fakamo'ua, pea ko e tupu pe mole' 'oku faka'asi fakataha ia mo e maumau ki he koloa fakapa'anga' pea 'oku lekooti leva ia ko e pa'anga hū mai mei he totongi tupu'.

Fetamate'aki

Ko e Koloa Fakapa'anga' pea mo e Mo'ua Fakapa'anga' 'oku 'na fetamate'aki, pea ko e toenga pa'anga' 'oku fakahā atu ia 'i he Fakamatala ki he Tu'unga Fakapa'anga', ka 'oku malava ke hoko 'a e mea 'ni' 'i he taimi pē 'oku 'i ai 'a e mafai fakalao 'a e Pangikē Pule' ke fakahoko 'a e fekaniseli'aki 'ni, ka 'i he fakataumu'a pē ia ko hano tapuni fakapalanisi pe ko e faka'ilonga'i ai 'a e Koloa Fakapa'anga kae tapuni 'a e Mo'ua Fakapa'anga 'i he taimi pē 'e taha.

Ngaahi maumau malava ke hoko

Me'angāue fakapa'anga

Ko e ngaahi koloa fakapa'anga ne fakamahu'inga'i 'i he mahu'inga ne fakatau mai 'aki' 'oku fika'i 'e he Pangikē' ha pa'anga talifaki ki ai ko e siofaki ki ha mole 'e hoko. 'Oku fika'i 'e he Pangikē' 'a e pa'anga talifaki' 'i he mahu'inga fakatatau ki he ivi ngāue mo e mahu'inga 'o e ngaahi koloa ko ia' tukukehe 'a e ngaahi fakamatala 'oku hā 'i lalo' 'oku fakamahu'inga'i pē ke 'i loto 'i he māhina 'e 12:

- Ngaahi nō malu'i 'oku tātaitaha ke 'i ai ha mole 'e hoko ai 'i he 'aho 'oku fai ai 'a e lipooti; mo e
- 'Ikai ke toe 'i ai ha palopalema pe ko ha fakafuofua 'e lahi ha mole mei he ngaahi nō malu'i kehe mo e ngaahi palanisi 'i he Pangikē' talu mei he 'aho ne lekooti ai'.

Ko e taimi 'oku sivi'i ai 'e he Pangikē' pe 'oku 'i ai ha hiki 'i he tu'unga palopalema pe ko ha mole 'amanaki ke hoko 'o ha koloa fakapa'anga, 'oku 'omi leva 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakamo'oni 'oku fekau'aki mo e koloa fakapa'anga ko ia' ke sio ki ai 'a e Pangikē'. 'Oku kau 'i heni 'a e ngaahi fakamatala fakafika mo e ngaahi fakamatala fakamo'oni' pau makatu'unga 'i he ngaahi a'usia 'a e Pangikē' 'i he ta'u kuo hili mo e ngaahi fakafuofua ki he ngaahi ta'u 'oku hanga mai mei he kaha'u'.

'Oku fakafuofua 'e he Pangikē' 'oku hiki 'a e tu'unga palopalema 'o ha koloa fakapa'anga kapau 'e 'osi 'a e 'aho ia 'e 30 'oku te'eki ke totongi mai.

Ko e taimi 'oku fakakaukau ai 'e 'i ai e mole 'e hoko fekau'aki mo e koloa fakapa'anga' 'i he taimi 'oku:

- 'Ikai malava 'a e tokotaha na'e aleapau mo ia 'o totongi kakato 'ene mo'ua ki he Pangikē', 'e fai leva 'a e tu'utu'uni ia 'a e Pangikē 'o hangē ko hono ngāue'aki 'a e koloa ne malu'i 'aki 'a e mo'ua ko 'eni' ('o kapau 'oku 'i ai); pe
- 'Osi 'a e 'aho ia 'e 90 pe lahi ange mo e te'eki ke fakafoki 'a e koloa fakapa'anga'.

'Oku toki fakamahino 'e he Pangikē' ko e ngaahi fakahū pa'anga 'oku si'isi'i 'a 'ene palopalema pe ko 'ene mole', 'i he taimi 'oku fakamaaka ai 'o fakatatau ki he ngaahi fakamahu'inga fakamāmani lahi fakavaha'apule'anga'. 'Oku ngāue'aki 'e he Pangikē' 'a e ngaahi tu'unga mahu'inga ko e "B" pe mā'olunga ange 'o fakatatau ki he kautaha fakamahu'inga mo'ua fakavaha'apule'anga'.

Ko e ngaahi pa'anga talifaki ki ha mole 'e hoko 'i ha vaha'a taimi lōloa 'oku fakamahu'inga' ia mei he ngaahi palopalema 'e malava ke hoko 'i he lolotonga 'a e taimi 'oku 'amanaki 'e ngāue'aki ai 'a e meangāue fakapa'anga ko ia'.

Ko e pa'anga talifaki ki ha mole 'e hoko 'i he māhina 'e 12, 'oku fakamahu'inga' ia mei he ngaahi palopalema 'e malava ke hoko 'i loto 'i he māhina 'e 12 mei he 'aho 'oku lipooti ai' (pe toe si'isi'i ange kapau ko e ivi ngāue mo e mahu'inga 'o e ngaahi me'angāue fakapa'anga ko ia' 'oku si'isi'i hifo 'i he māhina 'e 12).

Ko e vaha'a taimi mā'olunga taha ki hono fakamahu'inga' 'o ha mole 'oku 'amanaki ke hoko, 'oku makatu'unga ia 'i he vaha'a taimi aleapau 'oku 'amanaki ai 'a e Pangikē' 'e 'i ai 'a e mole'.

Fakamahu'inga' 'o ha mole 'e hoko

Fakamahu'inga' 'o ha mole 'e hoko. 'Oku fakafuofua' 'o hange ko e fakamatala ko 'eni':

- Ko e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku 'ikai ke holo hono tu'unga mahu'inga' 'i he 'aho 'oku fai ai 'a e lipooti': mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi holo fakapa'anga' (i.e. ko e kehekehe 'i he pa'anga hū mai 'i he fakatatau ki he aleapau' pea mo e pa'anga hū mai 'oku 'amanaki 'a e Pangikē 'e ma'u mai');
- Ko e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku holo hono tu'unga mahu'inga' 'i he 'aho 'oku fai ai 'a e lipooti': ko e kehekehe 'i he toenga mahu'inga lolotonga' pea mo e mahu'inga lolotonga ne fakafuofua 'e hū mai'; pea mo e
- Fakafuofua 'o ha mole 'amanaki ke hoko 'oku holoki 'aki 'a e totongi tupu totonu 'o e koloa fakapa'anga ko ia'.

Holo 'a e tu'unga mahu'inga 'o ha koloa fakapa'anga

'I he taimi 'oku fai ai 'a e lipooti', 'oku sivi'i 'e he Pangikē' 'a 'ene ngaahi koloa fakapa'anga ne fakamahu'inga 'i he mahu'inga ne totongi mai 'aki' pe 'oku holo hono tu'unga mahu'inga'. Ko e taimi 'oku holo ai e tu'unga mahu'inga 'o ha koloa fakapa'anga 'o kapau ne 'i ai ha ngaahi palopalema na'e fa'a hoko ke ne uesia ai 'a e ngaahi pa'anga ne fakafuofua 'e hū mai'.

Ko e ngaahi fakamo'oni 'oku holo 'a e tu'unga mahu'inga 'o ha koloa fakapa'anga 'oku hā ia 'i he ngaahi fakamatala ko 'eni':

- Lahi 'a e ngaahi faingata'a fakapa'anga 'a e tokotaha 'oku mo'ua mai';
- Maumau'i 'o ha konituleki aleapau hangē ko e 'ikai lava ke totongi e mo'ua' 'i loto 'i he 'aho 'e 90;
- Toe fokotu'utu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni he 'ikai tali 'e he Pangikee' fekau'aki mo e totongi mo'ua';
- 'Ikai lava e tokotaha mo'ua' 'o totongi fakafoki 'ene ngaahi mo'ua' pe 'oku fe'ao mo ha palopalema fakapa'anga kehe; pe
- Mole 'o ha māketi fefakatau'aki ki ha malu'i koe'uhi ko e palopalema fakapa'anga'.

Faka'asi 'o e pa'anga talifaki ki ha mole 'e hoko 'i he fakamatala 'o e tu'unga fakapa'anga

'Oku faka'asi 'a e pa'anga kuo vahe'i ke talifaki ki ha mole 'e hoko 'i he fakamatala 'o e tu'unga fakapa'anga 'o pehe 'ni:

- *Koloa fakapa'anga lekooti 'i he mahu'inga holoki mei he mahu'inga ne fakatau mai 'aki: to'o mei he toenga mahu'inga fakapa'anga 'o e koloa ko ia*

Tohi tamate'i 'o ha mo'ua mai

Ko e toenga mahu'inga lolotonga 'o ha koloa fakapa'anga 'oku tohi tamate'i (fakafe'unga pē kātoa) 'o kapau kuo fakapapau'i 'e 'ikai pē ke toe lava ke ma'u mai 'a e koloa ko ia'. Ko e 'uhinga 'oku hanga ai 'e he Pangikee' 'o tohi tamate'i ha mo'ua 'o ha tokotaha, 'o kapau 'oku 'ikai pē ke toe 'i ai ha koloa pe ha ma'u'anga pa'anga fe'unga 'e lava 'o ma'u mai ke totongi 'a e toenga mo'ua'. Kaekehe, ko e ngaahi koloa fakapa'anga kuo tohi tamate'i' 'e kei malava pē ke toe ngāue'aki koe'uhi ke muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikee' ki hano toe ma'u mai 'a e mahu'inga na'e toe'.

i) Pa'anga pea mo e Pa'anga Fakamanatu

Ko e pa'anga mo e pa'anga fakamanatu' 'oku lekooti ia 'i he Fakamatala Pa'anga 'i he mahu'inga na'e ngaahi mo totongi mai 'aki'. Ko e mahu'inga na'e totongi mai 'aki', 'oku kau ai 'a e ngaahi totongi ki hono 'omai 'o e pa'anga'. 'Oku tuku atu 'a e pa'anga ki he ngaahi pangikee' 'o kamata mei he pa'anga na'e 'uluaki 'omai', pea 'oku fokotu'u ko e fakamole ki he Pangikee' 'a e mahu'inga na'e totongi mai 'aki e pa'anga kuo tuku atu ke ngāue'aki'.

k) Pa'anga kuo Fakahū atu ke ngāue'aki

Ko e mahu'inga fakapa'anga 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka 'a ia kuo tuku atu ki he fonua ke ngāue'aki, 'oku lau ia ko e mo'ua 'a e Pangikē 'i he'ene fakamatala pa'anga'. Ko e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kotoa pē na'e tuku atu ke ngāue'aki 'a ia 'oku tui 'a e Pangikē kuo 'ikai ke kei ngāue'aki koe'uhi kuo fu'u motu'a, pe ko e tuku ko e tauhi 'ofa, pea 'ikai toe fakafoki mai, 'oku 'ikai ke kei lau ia ki he pa'anga kuo fakahū atu ke ngāue'aki, ka kuo lau ia ki he pa'anga hū mai 'a e Pangikee'.

l) Fakatau 'o e Pa'anga Maka ko ha Pa'anga Fakamanatu

'Oku lekooti 'a e pa'anga hū mai' 'o fakatatau ki he ngaahi makatu'unga 'oku hā 'i he tohi aleapau pea mo e tokotaha fakatau' (kasitomā). 'Oku lekooti 'e he Pangikee' 'a e pa'anga hū mai' 'i he taimi 'oku foaki ai 'a e mafai pule ki he koloa mo e ngaahi ngāue ki he kasitoma'.

Ko e tēpile ko 'eni' 'oku 'ne 'omai 'a e fakamatala fekau'aki mo e natula pea mo e taimi 'oku fakakakato ai 'a e ngaahi ngāue 'oku hā 'i he aleapau ne fai e felotoi ki ai pea mo e kasitoma'.

Koloa mo e ngaahi ngāue	Natula mo e taimi 'oku fakakakato ai 'a e ngaahi ngāue mo e founa 'o e totongi	Lekooti 'o e pa'anga hū mai 'i he Founa Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga (IFRS) Fika 15 (kamata ngāue'aki mei he 1 Siulai 2018)
Fakatau 'o e Pa'anga Maka ko ha Pa'anga Fakamanatu	Ko e fefakatau'aki 'o kau ai e fakatau atu 'o e pa'anga fakamanatu. Ko e taimi 'oku kakato ai 'a e ngāue 'i he taimi 'oku ma'u ai 'e he kasitoma' e pa'anga fakamanatu' pea 'oku lekooti leva 'a e pa'anga hū mai' 'i he taimi ko ia'.	Ko e pa'anga hū mai mo e ngaahi fakamole felāve'i' 'oku lekooti 'i he taimi 'oku tuku atu ai 'a e koloa'. i.e. ko e taimi 'oku fakatau atu ai 'a e pa'anga fakamanatu' pea ma'u ai pē 'a e totongi 'o e koloa 'i he taimi ko ia'.

m) Tukahau

Ko e Pangikē 'oku faka'atā ia mei he Tukahau Fakapule'anga kotoa pē, fakatatau ki he Kupu 55 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988.

n) Depreciation

Ko e ngaahi koloa tu'u ma'u 'oku holoki hono mahu'inga' 'i he founa hangatonu koe'uhi ke ne fakahā 'a e holo 'i he ivi ngāue mo e mahu'inga 'o e ngaahi koloa tu'u ma'u ko ia'. Ko e tefito'i tu'unga totongi fakata'u 'eni 'oku ngāue'aki':

Ngaahi fale mo e lisi	1.01% - 2%
Ngaahi naunau fale & 'ōfisi, naunau komipiuta	6.67% - 25%
Ngaahi me'alele	25%

ng) Ngaahi Monū'ia 'o e Kau Ngāue

'Oku fakahū atu 'e he kau ngāue' pea mo e Pangikē 'a e pa'anga ki ha sino'i pa'anga mālōlō 'a e kau ngāue' 'o makatu'unga ia 'i he lahi e ta'u ngāue 'a e tokotaha ngāue'.

Ko e mo'ua ki he ngaahi monū'ia kehe 'a e kau ngāue', 'a ia 'oku totonu ke totongi pe ngata 'i loto he māhina 'e 12 mei he ngata'anga 'o e ta'u fakapa'anga', 'oku fakafuofua' i ia ma'a e kau ngāue kotoa, 'i he mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi mo'ua ko ia 'oku fakafuofua ke totongi 'i he kaha'u'.

o) Pa'anga mo e ngaahi koloa fakapa'anga

Ko e pa'anga mo e ngaahi koloa fakapa'anga 'a e Pangikē 'oku kau ai 'a e katoa e pa'anga 'oku 'i he Tela pe "Tokotaha Tali Totongi" pea mo e katoa e pa'anga 'oku 'i he ngaahi 'akauni fakahū pa'anga taimi nounou 'a e Pangikē'.

p) Pa'anga hū mai

Pa'anga hū mai mei he totongi tupu

'Oku ngāue'aki 'a e founa 'o e totongi tupu totonu' ki hono lekooti 'o e pa'anga hū mai mei he totongi tupu mei he ngaahi fakahū pa'anga'. Ko e totongi tupu totonu' ko e peseti ia 'oku ne holoki 'a e pa'anga 'oku fakafuofua 'e totongi pe ma'u mai mei he vaha'a taimi 'oku fakafuofua 'e a'u ki ai 'a e ivi ngāue mo e mahu'inga 'o e ngaahi me'angāue fakapa'anga ki he:

- Totongi fakalūkufua lolotonga 'o e ngaahi koloa fakapa'anga; pe
- Fakamole ki he mo'ua fakapa'anga.

‘I hono fika’i ‘o e pa’anga hū mai mei he totongi tupu’, ‘oku ngāue’aki leva ‘a e totongi tupu totonu’ ki he totongi fakalūkufua lolotonga ‘o e ngaahi koloa fakapa’anga’ pe ko e fakamole ki he mo’ua fakapa’anga’. ‘Okū lekooti ‘i he fakamatala ‘o e tupu mo e mole’ mo e fakamatala ki he tupu fakalūkufua ‘i he ta’u’ ‘a e ngaahi koloa fakapa’anga ‘oku fua ‘aki ‘a e holoki ‘o e mahu’inga ne totongi mai ‘aki’.

Lisi atu ‘o e ‘ōfisi

Ko e pa’anga hū mai mei he lisi atu ‘o e ‘ōfisi’, ‘oku lekooti ia ki he vaha’a taimi ‘o e aleapau fengāue’aki kuo fakahoko’.

Pa’anga hū mai makehe

Ko e pa’anga hū mai makehe’ ‘oku kau ai ‘a e fakatau atu ‘o e pa’anga maka fakamanatu’ mo e ngaahi totongi ngāue ‘a e Pangikē’ pea ‘oku lekooti he fakamatala pa’anga ‘i he taimi pē ‘oku fakahoko ai ‘a e ngāue ko ia’.

s) Pa’anga Talifaki ki he ngaahi monū’ia ‘a e kau ngāue

Kuo fokotu’u ‘e he Pangikē’ ha pa’anga talifaki ki he ngaahi mo’ua ‘oku ta’epau pe ‘e lava ‘o totongi mai ‘o makatu’unga eni ‘i ha ngaahi ‘uhinga fakalao pe me’a na’e hoko ‘i he kuo hili’, ‘oku fakafuofua ‘e ‘ikai ngāue’aki ‘a e pa’anga talifaki ko ‘eni’ pea ‘oku falala’anga hono fakafuofua’.

t) Pa’anga Talifaki Fakalūkufua mo e Vahevahe ‘o e Tupu

- ‘I he Kupu 8(1) ‘o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga 2014 ‘oku hā ai ko e ngaahi tupu haohaoa ‘a e Pangikē’ ki ha fa’ahinga ta’u fakapa’anga, hili hono totongi kotoa ‘a e ngaahi fakamole lolotonga ki he ta’u ko ia’, pea hili hono to’o ‘a e ngaahi mo’ua ‘oku ‘ikai toe ala totongi mo ta’epau’, holo ‘i he mahu’inga ‘o e ngaahi koloa’, pe mo ha ngaahi taumu’a pē ‘oku pehē ‘e he Poate ‘oku taau, kuo pau ke vahevahe ia ki he Pa’anga Talifaki Fakalūkufua ‘o pehe ‘ni:
 - (a) Kapau ‘oku ‘ikai laka hake ‘a e Pa’anga Talifaki Fakalūkufua’ ‘i he peseti ‘e 50 ‘o e sino’i pa’anga fakamafai ‘a e Pangikē’, peseti ‘e 100 ‘o e tupu ki he Pa’anga Talifaki Fakalūkufua’;
 - (e) Kapau ‘oku laka hake ‘a e Pa’anga Talifaki Fakalūkufua’ ‘i he peseti ‘e 50 ‘o e sino’i pa’anga fakamafai ‘a e Pangikē’, peseti ‘e 30 ki he Pa’anga Talifaki Fakalūkufua’, kae’oua ke a’u ‘a e fakakātoa ‘o e Pa’anga Talifaki Fakalūkufua mo e Sino’i Pa’anga Fakamafai ‘a e Pangikē’ ki he peseti ‘e 10 ‘o e ngaahi mo’ua fakalūkufua’.

‘I he felotoi ‘a e Pangikē mo e Minisitā Pa’anga’, ‘e malava pē ke fakalahi hake ‘a e Pa’anga Talifaki Fakalūkufua’.

- ‘I he Kupu 8(2) ‘oku hā ai, hoko atu mei he (1), ko e toenga tupu haohaoa ‘o e ta’u fakapa’anga’ kuo pau ke ngāue’aki ki hono totongi fakafoki mai ha malu’i (securities) na’e ‘oatu ‘a ia na’e ma’u ‘e he Pangikē’ ‘i he Kupu 6.
- ‘I he Kupu 8(3) ‘oku hā ai kuo pau ki he Poate ‘i he loto ki ai ‘a e Minisitā’, fakataau ki he Kupu 8(1) pea mo e Kupu 8(2), ke vahe atu ki he Pa’anga Talifaki Fakalūkufua’ pea mo e pa’anga hū mai fakalūkufua ‘a e Pule’anga Tonga’ ‘a e toenga tupu haohaoa’.

u) Toe Fakamahu’inga ‘o e Pa’anga

Ko ha ngaahi tupu pe mole ‘oku ‘ikai fakatokanga’i ‘i he toe fakamahu’inga’i ‘o e Pa’anga Muli’, ‘oku tākaki ia ki he ‘akauni “Toe Fakamahu’inga’i ‘o e Pa’anga Talifaki” (vakai ki he Fakamatala 2(e)) pea ‘oku ‘ikai kau ‘i hono fika’i ‘o e tupu pe mole fakata’u ‘a e Pangikē’

u) Ngaahi Lisi

Tefito'i Lisi

Ko e koloa mo e mo'ua 'oku ma'u mei he ngaahi lisi 'oku lekooti 'o ngāue'aki 'a e mahu'inga lolotonga'.

Ko e ngaahi mo'ua lisi' 'oku kau ki ai 'a e toenga mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi totongi lisi ko 'eni':

- Totongi tu'u pau (kau ki ai mo e ngaahi totongi tu'u pau 'o e ngaahi fakamole felāve'i), to'o mei ai 'a e ngaahi lisi 'osi totongi';
- Ngaahi totongi lisi 'oku makatu'unga 'i ha peseti;
- Mahu'inga 'o ha lisi ke toe fakatau atu 'o kapau 'oku loto ki ai 'a e tokotaha lisi'; mo e
- Totongi ha tautea hano fakata'e'aonga'i ha lisi, 'o kapau 'oku faka'asi 'i he aleapau lisi'.

'Oku 'ikai ke tauhi he Pangikē ha ngaahi lisi 'oku anga pehe ni:

- Mahu'inga 'o ha totongi lisi 'oku 'osi pau 'e tu'u ma'u 'o a'u ki he 'osi 'a e taimi aleapau'.

Ko e totongi lisi 'oku holoki 'o ngāue'aki 'a e totongi tupu 'oku fakamahino 'i he lisi', kapau 'oku 'osi fakamahino 'a e peseti ko ia', pe ko e peseti nō 'a e Pangikē. Ko e totonu ki hono ngāue'aki 'o ha koloa' 'oku fua 'a e ngaahi fakamole' 'o kau ai 'a e:

- Mahu'inga lolotonga na'e tonu ke totongi mei he kamata'anga'.

Ko e totonu ki hano ngāue'aki ha koloa, 'oku holoki hono mahu'inga' 'i he founa hangatonu mei he 'aho, kamata ki he 'aho 'oku holo ai e ivi ngāue mo e mahu'inga 'o e koloa' pe ko e 'osi 'o e taimi lisi'. Ko e fakafuofua 'o e taimi 'oku holo ai e ivi ngāue mo e mahu'inga 'o e koloa' 'oku makatu'unga pē 'i he me'afua tatau 'oku fua 'aki 'a e tu'unga 'o e ngaahi fale mo e ngaahi me'angāue'. 'Ikai ngata ai, ko e totonu ki hano ngāue'aki ha koloa 'oku holoki 'i he taimi 'e ni'ihiki koe'uhi ko ha maumau 'o kapau 'oku 'i ai, pea fakatonutonu ke toe fakamahu'inga'i 'a e toenga mo'ua he lisi'.

Ko hono totongi pa'anga ko ia 'o e tefito'i mo'ua lisi' 'oku hā ia 'i he fakamatala ki he fehū'aki pa'anga' he ngāue fakapa'anga'. Ko e totongi pa'anga 'o e tupu mei he lisi' 'oku hā ia 'i he fakamatala ki he fehū'aki pa'anga' 'i he ngaahi ngāue angamaheni 'a e Pangikē' 'o tatau mo e lekooti 'o e ngaahi totongi tupu makehe'. Ko e totongi 'o e ngaahi lisi taimi nounou', totongi 'o e lisi ki he ngaahi koloa iiki mo e totongi lisi 'ikai tu'u pau 'oku 'ikai kau 'i he fakamahu'inga'i 'o e mo'ua lisi' 'oku hā ia 'i he fakamatala ki he fehū'aki pa'anga' 'i he ngaahi ngāue angamaheni 'a e Pangikē'.

Tefito'i Lēsoa

Ko e taimi 'oku tuku atu ai 'e he Pangikē' 'a 'ene ngaahi fale ke lisi 'e he kau nofo totongi', 'oku 'ne fakapapau' ai pē 'i he kamata'anga 'o e lisi' pe ko e lisi fakapa'anga pe ko e lisi ki he ngaahi ngāue angamaheni.

Ko hono fakakalakalasi 'o e lisi', 'oku sivi'i fakalūkufua 'e he Pangikē' pe ko e lisi ko 'eni 'oku foaki kakato 'a e ngaahi palopalema mo e ngaahi lelei felāve'i ki he tokotaha 'oku 'ne lisi 'a e koloa ko ia'. Kapau 'oku pehē, pea 'oku kau ia ki he lisi fakapa'anga'; kapau 'oku 'ikai pea 'oku kau ia ki he lisi ngāue angamaheni'. 'Oku kau foki 'i hono sivi'i 'e he Pangikē' pe ko e lisi ko 'eni 'oku kaunga ki he konga lahi e mo'ui faka'ekonōmika 'o e koloa'.

Kapau ko e aleapau' 'oku kau fakataha 'a e koloa lisi mo e koloa 'ikai lisi', 'oku ngāue'aki leva 'e he Pangikē' 'a e IFRS 15 ke fakamahino 'a e ngaahi makatu'unga 'i he tohi aleapau'.

Ko e pa'anga hū mai mei he lisi' 'oku lekooti ia ko e pa'anga hū mai 'i he founa hangatonu 'i he vaha'a taimi 'o e aleapau kuo fakahoko'. Ko e koloa ko 'eni 'oku lisi atu' 'oku fakahā 'i he fakamatala ngaahi koloa mo e mo'ua 'o fakatatau ki honau natula'.

v)(i) Pa'anga 'oku fakahoko'aki 'a e Fakamatala Pa'anga

Ko e mahu'inga kotoa pē 'oku 'asi 'i he fakamatala pa'anga', 'oku fakahā ia 'i he Pa'anga Tonga'.

v (i) Fika kātoa ofi taha

Ko e ngaahi mahu'inga 'oku fakahā 'i he fakamatala pa'anga', 'oku 'i he fika kātoa ofi taha ki he lau afe hono mahu'inga fakapa'anga, tukukehe ka toki fakahaa'i mai.

3. TOKANGA'I 'O E NGAHI FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA

'Oku fakahoko 'e he Pangikē 'a e ngaahi ngāue kehekehe pē, mei hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga' ki hono toe siofi ange, pule'i mo tokanga'i 'a e tu'unga malu mo lelei 'a e sisitemi fakapa'anga', leva'i mo tokanga'i e pa'anga mohe' pea mo e pa'anga ngāue 'a e ngaahi Kautaha Fakapa'anga', fakahoko 'a e ngaahi sisitemi totongi pa'anga pea mo hono tuku atu 'a e pa'anga ke ngāue'aki, 'a ia 'oku tokoni'i 'e he ngaahi ngāue 'a e Pangikee'. Ko e ngaahi ngāue kotoa ko 'eni', 'oku 'ne faka'atā ai e Pangikee' ki he ngaahi fakatamaki kehekehe pē. Ko e konga lahi 'o e ngaahi fakatamaki fakapa'anga lalahi 'e ala hoko ki he Pangikee', 'e hoko ia mei hono leva'i 'o e Pa'anga Talifaki 'i Muli' 'e he Va'a Māketi Fakapa'anga 'a e Pangikee'. Ko e ngaahi fakatamaki fakapa'anga lalahi 'e ala hoko ki he Pangikē ko e fakatamaki 'e hoko tupu mei he 'ikai ha pa'anga fe'unga ke fakahoko'aki 'a e ngāue', fakatamaki 'e hoko tupu mei he ta'etotongi 'o e ngaahi aleapau totongi fakafoki mo e fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'a e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi māketi', pea ko e ngaahi tu'utu'uni ki hono leva'i 'o e ngaahi fakatamaki ko eni' 'oku fakahā atu 'i lalo.

(a) Fakatamaki tupu mei he 'ikai fakahoko 'a e ngaahi aleapau totongi fakafoki

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni' 'oku felāve'i ia mo ha mole tupu mei he ta'etotongi 'a e ngaahi nō mo e ngaahi mo'ua' 'i hono taimi totonu.

Ko e fakatamaki ko 'eni' 'oku hoko ia ko ha me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangikee'. Ko hono tokanga'i e fakatamaki ko 'eni', 'oku fokotu'u ai 'e he Pangikee' ha ngaahi me'afua ke fakafuofua'aki e lahi e fakahū pa'anga 'i he ngaahi pangikē taautaha' mo e ngaahi fonua muli foki. 'Ikai ko ia pē ka 'oku toe fokotu'u 'e he Pangikee' 'a e tu'utu'uni he'ikai toe fefakatau'aki pa'anga muli mo ha pangikē fakakomēsiale 'oku toe si'i hifo hono tu'unga fakamo'ua he levolo "A".

'Oku ngāue'aki 'e he Pangikee' 'a e me'afua ko e Standard & Poor ke vakai'i'aki e tu'unga falala'anga 'o e ngaahi pangikē muli 'oku fengāue'aki mo ia', pea 'oku vakai'i ia 'i he taimi kotoa pē 'oku tuku mai ai ha ngaahi fakamatala mei he māketi'.

Ko e vahevahe eni 'o e ngaahi pa'anga fakahū ko ia 'a e Pangikee', 'a ia 'e malava ke uesia 'e ha fakatamaki tupu mei ha 'ikai fakahoko 'a e aleapau totongi fakafoki'.

	2020	2019
	\$	\$
Fakapa'anga Muli		
Ngaahi Kautaha Fakapa'anga Muli	515,795,535	456,351,580
Fakapa'anga Fakaloto fonua		
Nō 'a e Kau Ngāue	4,270,957	3,048,770
Fakakātoa Ngaahi Pa'anga kuo fakahū	\$ 520,066,492	\$ 459,400,350

Ko e vahevahe 'o e pa'anga fakahū ko ia 'a e Pangikee' 'oku fakatefeto ia 'i he me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangikee' 'o fakatatau ia ki he fonua 'oku 'i ai e ngaahi kupu felāve'i'. Ko e N/R 'oku 'ne fakahaa'i mai 'a e fonua 'oku 'ikai ke kau 'i he me'afua ko eni':

	Fakamaaka	2020	2019
		\$	\$
'Aositelēlia	AAA	782,684	450,584
	AA-	149,465,133	141,811,842
	A+	110,116,087	85,121,654
Nu'u Sila	AA	649,723	169,944
	AA-	140,020,185	153,749,881
'Amelika	AA+	46,694,414	30,249,423
Suisalani	AAA	67,846,399	44,528,322
Pilitānia	AA	205,853	228,197
Fisi	B+	17,308	43,689
Tonga	N/R	4,289,949	3,062,216
		520,087,735	459,415,753
Pa'anga talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa	N/R	(21,243)	(15,403)
Kātoa e Fakahu Pa'anga		520,066,492	459,400,350

(e) Fakatamaki tupu mei he nounou 'a e pa'anga ngāue

Ko e fakatamaki ko 'eni' 'oku felāve'i ia mo e nounou 'a e pa'anga ngāue' pea faingata'a ke feinga'i fakavavevave ha pa'anga ke totongi'aki ha ngaahi mo'ua kuo taimi ke totongi. 'Oku hoko 'eni ko ha me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangikē'.

Ko hono tokanga'i 'o e fakatamaki ko 'eni' 'oku hanga ai 'e he Pangikē' 'o tauhi 'a e pa'anga talifaki' 'i ha tu'unga fe'unga, ke malava 'o feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fonua'. Kuo pau ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e ngaahi palanisi 'i he ngaahi 'akauni ngāue lolotonga' 'i he taimi kotoa pē, pea ko e toenga leva 'o e pa'anga talifaki' 'oku 'inivesi ia 'i he ngaahi koloa pa'anga 'oku a'u ki he māhina 'e 12 hono lōloa'. Ko hono vakai'i 'o e ngaahi koloa pa'anga muli' 'oku fakahoko 'i he 'aho kotoa. 'Oku tokanga'i 'e he Pangikē 'a e fe'unga 'o e pa'anga ngāue 'o makatu'unga 'i he ngaahi 'aho 'oku aleapau ke totongi fakafoki ai, 'a ia 'oku felāve'i tonu ia mo e ngaahi 'aho 'oku fakafuofua 'e totongi fakafoki ai e ngaahi koloa fakapa'anga'.

'Oku fakakau 'i he fakamatala fakaikiiki 'o e 'aho 'o e totongi fakafoki 'a ia 'oku hā 'i lalo', 'a e kotoa 'o e ngaahi koloa fakapa'anga' pea pehē ki he ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga' pea mo e mo'ua' foki 'i he a'u mai ki he 30 Sune 2020.

Fakaikiiki 'o e 'aho 'o e totongi fakafoki 'i he 30 Sune 2020

	Māhina 'e 0-3	Māhina 'e 3-12	Ta'u 'e 1-5	Laka hake 'i he ta'u 'e 5	'Ikai ha 'aho pau ke fakafoki ai	Fakakātoa
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga						
Pa'anga Ngāue mo e Fakahū Pa'anga Taimi Nounou	48,961,289	360,703,851	106,130,395	-	-	515,795,535
Totongi tupu te'eki ke ma'u	9,248,464	-	-	-	-	9,248,464

	Māhina 'e 0-3	Māhina 'e 3-12	Ta'u 'e 1-5	Laka hake 'i he ta'u 'e 5	'Ikai ha 'aho pau ke fakafoki ai	Fakakātoa
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga	10,868,542	-	-	-	-	10,868,542
• Tukuha Malu'i Pa'anga Muli						
• Ngaahi Totonu Toho Makehe	17,150,506	-	-	-	-	17,150,506

Ngaahi Koloa Fakalotofonua

Pa'anga Ngāue	31,327	-	-	-	-	31,327
Totongi tupu te'eki ke ma'u	-	-	-	-	-	-
Ngaahi Koloa Kehe	12,660,204	-	-	-	-	12,660,204
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Tukuha Pa'anga	32,651,853	-	-	-	-	32,651,853
'Api Ngāue, Ngaahi Mīsini mo e Ngaahi Me'angāue		-	-	-	9,985,118	9,985,118
Ngaahi Koloa Fakalūkufua	131,572,185	360,703,851	106,130,395	-	9,985,118	608,391,549

Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli

Totongi tupu te'eki ke totongi	1,873	-	-	-	-	1,873
Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave	73,301,723	-	-	-	-	73,301,723
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Ngaahi Totonu Toho Makehe	-	-	-	-	20,812,134	20,812,134

Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua

Totongi ki he Pule'anga	2,991,775	-	-	-	-	2,991,775
Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave	290,338,235	-	-	-	-	290,338,235
Totongi tupu te'eki ke totongi	30,814	-	-	-	-	30,814
Ngaahi mo'ua kehe	-	3,501,532	-	-	-	3,501,532
Pa'anga kuo tuku atu	-	-	-	-	92,713,587	92,713,587
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he Ngaahi Pangikē	-	-	-	-	56,010,000	56,010,000
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Tukuha Pa'anga	-	-	-	-	32,651,853	32,651,853
Pa'anga talifaki ki he monū'ia 'a e kau ngāue	-	-	141,311	33,618	-	174,929

	Māhina 'e 0-3	Māhina 'e 3-12	Ta'u 'e 1-5	Laka hake 'i he ta'u 'e 5	'Ikai ha 'aho pau ke fakafoki ai	Fakakātoa
Ngaahi Mo'ua Fakalūkufua	366,664,420	3,501,532	141,311	33,618	202,187,574	572,528,455
Toenga Ngaahi Koloa	(235,092,235)	357,202,319	105,989,084	(33,618)	(192,202,456)	35,863,094

‘Oku fakakau ‘i he fakamatala fakakiiki ‘o e ‘aho ‘o e totongi fakafoki ‘a ia ‘oku hā ‘i lalo’, ‘a e kotoa ‘o e ngaahi koloa fakapa’anga’ pea pehē ki he ngaahi koloa ‘ikai fakapa’anga’ pea mo e mo’ua’ foki ‘i he a’u mai ki he ‘aho 30 Sune 2019.

Fakakiiki ‘o e ‘aho totongi fakafoki ‘i he 30 Sune 2019

	Māhina 'e 0-3	Māhina 'e 3-12	Ta'u 'e 1-5	Laka hake 'i he ta'u 'e 5	'Ikai ha 'aho pau ke fakafoki ai	Fakakātoa
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga						
Pa'anga Ngāue mo e Fakahū Pa'anga Taimi Nounou	31,746,628	330,863,046	93,741,906	-	-	456,351,580
Totongi tupu te'eki ke ma'u	11,598,190	-	-	-	-	11,598,190
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga	10,868,542	-	-	-	-	10,868,542
• Tukuha Malu'i Pa'anga Muli						
• Ngaahi Totonu Toho Makehe	17,087,464	-	-	-	-	17,087,464
Ngaahi Koloa Fakalotofonua						
Pa'anga Ngāue	11,826	-	-	-	-	11,826
Totongi tupu te'eki ke ma'u	35,678	-	-	-	-	35,678
Ngaahi Koloa Kehe	10,818,563	-	-	-	-	10,818,563
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Tukuha Pa'anga	32,662,559	-	-	-	-	32,662,559
'Api Ngāue, Ngaahi Mīsini mo e Ngaahi Me'angāue		-	-	-	9,521,633	9,521,633
Ngaahi Koloa Fakalūkufua	114,829,450	330,863,046	93,741,906	-	9,521,633	548,956,035

Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli						
Totongi tupu te'eki ke totongi	7,116	-	-	-	-	7,116
Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave	52,697,631	-	-	-	-	52,697,631
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Ngaahi Totonu Toho Makehe	-	-	-	-	20,812,134	20,812,134

	Māhina 'e 0-3	Māhina 'e 3-12	Ta'u 'e 1-5	Laka hake 'i he ta'u 'e 5	'Ikai ha 'aho pau ke fakafoki ai	Fakakātoa
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua						
Totongi ki he Pule'anga	4,200,420	-	-	-	-	4,200,420
Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave	244,039,067	-	-	-	-	244,039,067
Totongi tupu te'eki ke totongi	30,012	-	-	-	-	30,012
Ngaahi mo'ua kehe	-	2,188,550	-	-	-	2,188,550
Pa'anga kuo tuku atu	90,674,349	-	-	-	-	90,674,349
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he Ngaahi Pangikē	-	-	-	-	56,734,000	56,734,000
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Tukuha Pa'anga	-	-	-	-	32,662,559	32,662,559
Pa'anga talifaki ki he monū'ia 'a e kau ngāue	-	6,379	124,908	33,565	-	164,852
Ngaahi Mo'ua Fakalūkufua	391,648,595	2,194,929	124,908	33,565	110,208,693	504,210,690
Toenga Ngaahi Koloa	(276,819,145)	328,668,117	93,616,998	(33,565)	(100,687,060)	44,745,345

(f) Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'a e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi māketi

Ko e fakatamaki ko 'eni', ko e fakatamaki ia felāve'i mo e mahu'inga totonu 'o e ngaahi koloa fakapa'anga 'i he kaha'u' 'o tupu mei he fetō'aki 'a e ngaahi totongi 'i he māketi'. 'I he'ene felāve'i mo e Pangikee', ko e fakatamaki ko 'eni' 'oku kau ai 'a e ngaahi fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'i he totongi tupu' pea mo e fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'i he tu'unga fakafetongi pa'anga mo muli'.

(i) Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'a e Totongi Tupu

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni' 'oku felāve'i ia mo ha mole, tupu mei he feliuliaki 'i he totongi tupu'. 'Oku fakasi'isi'i 'e he Pangikee' 'a e fakatamaki 'ni, 'aki hono liliu 'a e ngaahi lōloa 'o e ngaahi tāketi 'o e fakahū pa'anga'. Ko e ngata'anga 'o e liliu 'a e ngaahi lōloa 'o e ngaahi tāketi ki he fakahū pa'anga ko e mahina 'e 36. Ko e lōloa 'o e ngaahi fakahū pa'anga', 'oku fakapalanisi ma'u pē ia 'i he taimi kotoa ke ma'u 'a e ngaahi lōloa 'o e ngaahi tāketi'.

(ii) Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga muli

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni' 'oku felāve'i ia mo ha mole tupu mei he feliuliaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga mo muli'. Kuo hanga 'e he Pangikee' 'o fokotu'u ha tu'utu'uni ngāue ke tauhi 'a e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki' pea fakasi'isi'i 'a e fetō'aki 'i hono toe fakamahu'inga' 'a e ngaahi 'akauni pa'anga muli 'a e fonua'.

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga', 'oku fakatefito ia 'i he kato pa'anga 'a ia 'oku kau ki ai 'a e pa'anga 'o e ngaahi fonua lalahi 'oku tau fefakatau'aki mo ia'. Ko e lahi 'o e ngaahi pa'anga muli 'a e Pangikee' 'oku fakahū 'i tu'apule'anga' 'oku fakafuofua ia fakatatau ki he ngaahi pa'anga 'oku 'i he kato pa'anga muli'.

Ko e tēpile 'oku hoko mai' 'oku hā ai 'a e fevahevahe'aki 'o e ngaahi koloa mo e mo'ua pa'anga muli 'a e Pangikee', 'i hono mahu'inga 'i he pa'anga Tonga', 'i he 30 'o Sune 2020.

	2020	2019
	\$	\$
'Amelika	322,132,046	236,127,852
'Aositelēlia	46,820,937	68,971,731
Pilitānia	210,557	232,989
Nu'u Sila	82,556,801	109,853,991
Pa'anga Kehe	7,229,228	7,204,290
Tu'unga Fakalūkufua	458,949,569	422,390,852

(iii) **Liliu tupu mei he fakatamaki tupu mei he feliliuaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga muli**

Ko e liliu 'a e ngaahi koloa mo e mo'ua 'a e Pangikē 'oku fakafuofua ia ki he fakalūkufua 'a e feliliuaki e tu'unga fakafetongi pa'anga muli' pea mo e totongi tupu' kae tu'u ma'u e ngaahi makatu'unga kehe 'oku hā 'i lalo':

Ola 'o e:	2020	2019
Liliu 'i he pa'anga talifaki tupu mei he hiki/holo 'aki e 5% 'i he mahu'inga Pa'anga Tonga	22,947,478	21,119,543
Liliu 'i he tupu/mole mei he hiki/holo 'aki e 1% 'i he totongi tupu	92,466	115,911

4. PA'ANGA HŪ MAI MEI HE TOTONGI TUPU

	2020	2019
	\$	\$
Totongi Tupu mei he Fakahū Pa'anga 'i Tu'apule'anga	10,462,900	11,620,675
Totongi Tupu mei he ngaahi nō 'a e kau ngāue	139,811	112,366
	\$ 10,602,711	\$ 11,733,041

5. PA'ANGA HŪ MAI KEHE

	2020	2019
	\$	\$
Fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu	37,284	195,370
Lisi atu 'o e 'ōfisi	574,490	426,051
Fakatau atu 'o e ngaahi koloa	1,470	-
Fefakatau'aki 'o e Pa'anga muli	1,559,208	1,353,076
Ngaahi totongi ngāue 'a e Pangikē	45,666	42,603
Ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe	17,660	576,400
	\$ 2,235,778	\$ 2,593,500

6. FAKAMOLE KI HE TOTONGI TUPU

	2020	2019
	\$	\$
Totongi tupu 'i he ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	155,364	218,515
Totongi tupu 'i he ngaahi 'Akauni Pa'anga Fakalotofonua	118,557	94,148
	\$ 273,921	\$ 312,663

7. FAKAHOKO NGĀUE MOE NGAHI FAKAMOLE KEHE

	2020	2019
	\$	\$
Fakahoko Ngāue	2,282,926	2,381,704
Totongi ki he vāhenga mālōlō 'a e kau ngāue	497,564	466,695
Totongi 'o e kau ngāue	3,384,929	3,254,814
Totongi 'o e 'Āotita	36,181	30,000
Tuku atu 'o e Pa'anga (vakai ki he Fakamatala 11)	1,520,398	1,338,582
Holo 'o e mahu'inga	547,363	526,080
	\$ 8,269,361	\$ 7,997,875

8. FAKAHŪ PA'ANGA TAIMI NOUNOU MO E 'AKAUNI LOLOTONGA

	2020	2019
	\$	\$
'Akauni Ngāue	48,961,289	31,746,628
Fakahū Pa'anga Taimi Nounou	466,836,497	424,606,909
	515,797,786	456,353,537
Kole: Pa'anga Talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa	(2,251)	(1,957)
	\$ 515,795,535	\$456,351,580

Ko e ngaahi fakahu pa'anga taimi nounou mo e pa'anga ngaue kuo 'osi fika'i ki ai 'a e pa'anga talifaki ki ha maumau 'e malava ke hoko 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e founa lipooti fakatauhitohi fakavaha'apule'anga fika 9. Kuo 'osi fakakau ki heni mo e ngaahi uestia 'e malava ke hoko tupu mei he fokoutua fakamamani lahi ko 'eni ko e COVID-19.

9. KAUTAHA PA'ANGA FAKAVAHA'APULE'ANGA

- (i) Na'e fakamafai'i 'a e Pangikē' ke faifatongia 'o kamata mei he 'aho 1 'o Siulai 1989 ko e fakafofonga pa'anga 'a Tonga ki he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga' 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Kupu 51(1) 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 1988, pea te 'ne fua foki 'a e ngaahi fatongia fakapa'anga 'o mēmipa ai 'a e Pule'anga Tonga', 'o kamata mei he 'aho ko ia', fakatatau ki he Kupu 36(1)(f) 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 1988.
- (ii) 'I he 'aho 30 'o Sune 2020, ko e tukuhau 'a Tonga ki he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga na'e fe'unga mo e Ngaahi Totonu Toho Makehe SDR13,800,000 (2019: SDR13,800,000). Mei he fika ko ia', ko e ngaahi Totonu toho makehe 'e SDR3,436,633 (2019: SDR3,436,633) kuo totongi ia he ngaahi pa'anga muli, hangē ko ia 'oku hā 'i he fakamatala fakata'u 'o e Koloa mo e Mo'ua', ko e Tukuhau Malu'i Pa'anga Muli', pea ko e palanisi 'oku 'ne fakafofonga'i 'a e 'inasi 'o e tukuhau pa'anga 'a ia na'e fakahū ki he ngaahi 'akauni tipositi taimi nounou 'a e Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga'
- (iii) Ko e 'akauni Ngaahi Totonu Toho Makehe', ko e 'akauni ia 'oku 'i ai hono totongi tupu, ne 'omi ia 'e he IMF 'o tuku atu ki hono kau mēmipa 'o fakatatau ki hono takitaha 'inasi 'i he kautaha'. 'I he 'aho 30 'o Sune 2020, ko e 'akauni Ngaahi Totonu Toho Makehe', ko hono palanisi ko e SDR5,422,990 (2019: SDR5,403,056).

10. NGA AHI KOLOA KEHE

	2020	2019
	\$	\$
Ngaahi Nō 'a e kau ngāue	4,289,949	3,062,216
Pa'anga Pepa, Pa'anga Maka mo e Pa'anga Fakamanatu	5,448,232	5,376,842
Ngaahi koloa kehe	2,941,015	2,392,951
	12,679,196	10,832,009
Kole: Pa'anga Talifaki ki hano maumau'i e ngaahi nō 'a e kau ngāue	(18,992)	(13,446)
	\$12,660,204	\$ 10,818,563

Ko e mahu'inga 'oku hā 'i he fakamatala ki he tupu fakalūkufua', 'oku fakatefito ia 'i he totongi 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kuo tuku ke ngāue'aki'.

Ko e ngaahi fakahu pa'anga taimi nounou mo e pa'anga ngaue kuo 'osi fika'i ki ai 'a e pa'anga talifaki ki ha maumau 'e malava ke hoko 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e founa lipooti fakatauhitohi fakavaha'apule'anga fika 9. Kuo 'osi fakakau ki heni mo e ngaahi uesia 'e malava ke hoko tupu mei he fokoutua fakamamani lahi ko 'eni ko e COVID-19.

11. 'API NGĀUE, NGAHI MISINI MO E NGAHI ME'ANGĀUE

	'Ōfisi & Fale Ngāue	Komipiuta & Me'angāue Faka'ōfisi	Sea & Koloa Tu'u ma'u	Ngaahi Me'alele	Ngāue 'oku kei fakahoko	TOTAL
'i he 'aho 30 Sune 2018						
Ngaahi Koloa 'i hono totongi	10,097,405	1,881,113	140,626	364,249	537,354	13,020,747
Holoki mahu'inga Fakakātoa	(2,522,601)	(904,147)	(123,505)	(256,516)	-	(3,806,769)
Mahu'inga lolotonga	7,574,804	976,966	17,121	107,733	537,354	9,213,978
Ngata he 'aho 30 Sune 2019						
Palanisi 'i he kamata'anga 'o e ta'u	7,574,804	976,966	17,120	107,733	537,354	9,213,978
Koloa ne fakatau mai lolotonga 'a e ta'u	172,406	298,217	107,459	-	255,654	833,736
Tānaki mai/(to'o atu)	537,354	-	-	-	(537,354)	-
Holo 'o e mahu'inga	(240,044)	(200,250)	(42,442)	(43,345)	-	(526,080)
Palanisi 'i he 'osi 'a e ta'u	8,044,520	1,074,934	82,137	64,388	255,654	9,521,633
I he 'aho 30 Sune 2019						
Ngaahi Koloa 'i hono totongi	10,807,164	2,179,331	248,084	364,249	255,654	13,854,483
Holoki mahu'inga Fakakātoa	(2,762,645)	(1,104,398)	(165,947)	(299,861)	-	(4,332,850)
Mahu'inga lolotonga	8,044,520	1,074,934	82,137	64,388	255,654	9,521,633
Ngata he 'aho 30 Sune 2020						
Palanisi 'i he kamata'anga 'o e ta'u	8,044,520	1,074,933	82,138	64,388	255,654	9,521,633
Koloa ne fakatau mai lolotonga 'a e ta'u	3,845	76,388	-	-	930,614	1,010,847
Tānaki mai/(to'o atu)	809,022	-	-	-	(809,022)	-
Holo 'o e mahu'inga	(258,130)	(209,501)	(46,137)	(33,594)	-	(547,362)
Palanisi 'i he 'osi 'a e ta'u	8,599,257	941,820	36,001	30,794	377,246	9,985,118
I he 'aho 30 Sune 2020						
Ngaahi Koloa 'i hono totongi	11,620,032	2,255,719	248,084	364,249	377,246	14,865,330
Holoki mahu'inga Fakakātoa	(3,020,775)	(1,313,899)	(212,083)	(333,455)	-	(4,880,212)
Mahu'inga lolotonga	8,599,257	941,820	36,001	30,794	377,246	9,985,118

12. (a) NGA AHI MO'UA PA'ANGA MULI

	2020	2019
	\$	\$
'Akauni 'a e Pule'anga	73,250,757	52,646,007
Ngaahi Kautaha kehe	50,966	51,624
	\$ 73,301,723	\$ 52,697,631

(e) NGA AHI MO'UA PA'ANGA TONGA

	2020	2019
	\$	\$
Ngaahi Pangikē Muli	78,166	119,000
Ngaahi Pangikē	162,965,787	154,795,770
Pule'anga 'o Tonga	127,294,282	89,124,297
	\$ 290,338,235	\$ 244,039,067

13. TOTONGI KI HE PULE'ANGA

	2020	2019
	\$	\$
Pa'anga ke totongi ki he Pule'anga Tonga Fakatatau ki he Kupu 8(1) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014	\$ 2,991,775	\$ 4,200,420

14. PA'ANGA KUO TUKU ATU KE NGĀUE'AKI

	2020	2019
	\$	\$
Pa'anga Pepa	88,282,603	86,565,966
Pa'anga Maka	4,430,984	4,108,383
	\$ 92,713,587	\$ 90,674,349

Ko e Pangikē Pule' pē 'oku 'ne ma'u 'a e mafai ki hono tuku atu 'o e Pa'anga Tonga'. Ko e pa'anga kuo tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'oku kau ki ai 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka'.

15. PA'ANGA TALIFAKI 'OKU FIEMA'U MEI HE NGA AHI PANGIKĒ

Ko e fakahū pa'anga talifaki 'a e ngaahi pangikē', 'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he Kupu 39 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 1988.

16. NGA AHI MO'UA KEHE

	2020	2019
	\$	\$
Ngaahi mo'ua kehe mo e mo'ua te'eki ke totongi	1,458,902	1,269,429
Langa Fakalakalaka 'a e Pangikē		
(a) Langa Fakalakalaka 'a e Pangikē	1,594,984	-
(e) Pa'anga 'e totongi ki he Sino'i Pa'anga Vāhenga Mālōlō 'a e kau ngāue 'a e Pangikē Pule	447,646	919,121
	\$3,501,532	\$ 2,188,550

a) 'Oku fekau'aki 'eni mo e pa'anga ne to'o mei he pa'anga talifaki fakalūkufua 'a ia na'e tali 'e he Poate' 'o taumu'a ke tokoni ki he patiseti langa fakalakalaka ki he ta'u fakapa'anga 2020/21 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga'.

e) Ko e pa'anga ko ia 'a e Pa'anga Vāhenga Mālōlō 'a e Kau ngaue 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga, 'i he Pangikē Pule, 'oku 'i he 'akauni ko 'eni'.

17. PA'ANGA TALIFAKI KI HE MONŪ'IA 'A E KAU NGĀUE

	2020	2019
	\$	\$
Palanisi 'i he kamata	164,852	155,342
Monū'ia lolotonga 'a e ta'u	158,417	237,284
Ngāue'aki/Fakafoki	(148,340)	(227,774)
Palanisi Faka'osi	\$ 174,929	\$ 164,852

18. PA'ANGA NGĀUE

Ko e kotoa 'o e pa'anga 'a e Pangikē, 'a ia 'oku hā 'i he Fakamatala Pa'anga' 'oku anga pehe 'ni:

	2020	2019
	\$	\$
Pa'anga 'oku 'i he Tokotaha Talitotongi	31,327	11,826
Fakahū Pa'anga Taimi Nounou mo e 'Akauni Lolotonga	515,795,535	456,351,580
	\$ 515,826,862	\$ 456,363,406

19. KAUTAHA 'OKU FELĀVE'I MO E PANGIKĒ

Ngaahi Kupu Fekau'aki

Ko e tefito'i kupu fekau'aki 'a e Pangikē ko e Pule'anga 'o Tonga'.

Ko kinautolu na'a nau kau 'i he Poate 'o e kau Talēkita 'o e Pangikē 'i he ta'u fakapa'anga 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2020, ko Steve Edwards (Sea), Richard Prema, Sinaitakala Tu'itahi, Balwyn Fa'otusia, Joyce Mafi pea mo Sione Ngongo Kioa (Kovana).

'I he lolotonga 'a e ta'u', ko e ni'hi 'eni kuo fakamafai'i ke nau hoko ko e ngaahi pile 'i he Pangikē: Sione Ngongo Kioa (Kōvana), Jessie Cocker (Tokoni Kōvana), pea mo Lata Tangimana (Fale'i ki he Kōvana – Tafa'aaki Fakahoko Ngāue).

Ngaahi felāve'i mo e ngaahi Kupu Fekau'aki

'I he ngāue angamaheni 'a e Pangikē, 'oku fakahoko 'e he Pangikē 'a e ngaahi ngāue 'o felāve'i ai pea mo e Ngaahi Kupu fekau'aki kuo fakahā 'i 'olunga'.

Ko e ngaahi felāve'i mo e Pule'anga 'o Tonga' 'oku kau ai e ngaahi ngāue fakapangikē, ngaahi ngāue fekau'aki mo e fakafetongi pa'anga muli' pea mo e ngaahi ngāue fakalesisita'. Ko e totongi tupu kuo totongi ki he 'akauni totongi tipōsiti vave 'a e Pule'anga' ko e \$100,588 (2019: \$68,553).

'Oku foaki 'e he Pangikē 'a 'ene tokoni pa'anga ki he Sino'i Pa'anga Vāhenga Mālōlō 'a e kau ngāue 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Sino'i Pa'anga Vāhenga Mālōlō'. Ko e fakakātoa 'a e tokoni 'a e Pangikē ki he ta'u fakapa'anga' 'oku fakahā atu 'i lalo':

	2020	2019
	\$	\$
Sino'i Pa'anga Vāhenga Mālōlō na'e totongi 'e he Pangikē	497,566	466,695
	\$ 497,566	\$ 466,695

Ko e Sino'i Pa'anga Vāhenga Mālōlō 'a e Kau Ngāue 'a e Pangikee' 'oku 'inivesi ia 'i he Pangikee' 'i he 3.48% (2019: 3.42%) 'i he ta'u. Ko e totongi tupu ne totongi 'e he Pangikee' ko e \$9,709 (2019: \$11,002). Ko e Talāsiti 'o e Sino'i Pa'anga 'ni, kuo pau ke 'ikai ke nau mo'ua fakafo'ituitui koe'uhi ko ha ngaahi mole, maumau pe ko ha fa'ahinga fakamole 'e fai pe a'usia pe fakahoko ia ki ha mēmipa 'o e Talāsiti makatu'unga 'i ha fa'ahinga ngāue ne fai 'e ha Talāsiti pe ko ha kau Talāsiti, 'a ia 'oku 'ikai makatu'unga 'i ha maumau 'o e tu'unga falala'anga', 'i he tafa'aki ko ia 'o e Talāsiti'.

Ko e kau Talēkita', 'oku totongi kiate kinautolu 'a e ngaahi totongi ki he ngaahi ngāue 'oku nau fai'. Ko e kau Talēkita' 'oku 'i ai 'enau monū'ia, ko e vāhenga mālōlō 'a ia 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga', na'e \$267,352 (2019: \$244,819). 'Oku hanga foki 'e he Pangikee' 'o totongi 'a e ngaahi monū 'oku ta'efakapa'anga, kia kinautolu kuo fakamafai'i ke nau pule' 'o tātaki ia ki he'enau vahe'.

Vāhenga fakakātoa 'a ia 'oku fakakau 'i he "Totongi fakahoko ngāue" 'o anga pehe 'ni:

	2020	2019
	\$	\$
Kinautolu kuo fakamafai'i ke nau pule	257,536	257,536
Totongi mo e Vāhenga 'o e kau Talēkita	139,843	121,900
	\$ 397,379	\$ 379,436

20. NGAHI MO'UA FAKAPA'ANGA

(a) Tefito'i Lesoa

Ko e ngaahi lisi 'oku lolotonga ngāue'aki', 'oku lisi atu ai 'e he Pangikee' 'a 'ene ngaahi fale ki he kau nofo totongi 'i ha aleapau ta'u 'e 2 ki he 3. Ko e mo'ua fakakātoa kuo 'osi totongimai 'o a'u ki he 'aho fakamatala pa'anga', 'oku anga pehe 'ni:

	2020	2019
	\$	\$
Ke totongi 'i loto he ta'u 'e taha	417,629	336,307
Ke totongi 'i loto he ta'u 'e taha ka 'i loto he ta'u 'e nima	690,384	370,688
	\$ 1,108,013	\$ 706,995

(e) Ngaahi mo'ua fakapa'anga kehe

	2020	2019
	\$	\$
Mo'ua ki he Fakamole kehe pea 'oku 'ikai hā 'i he Fakamatala Pa'anga' 'oku anga pehe 'ni:		
Fefakatau'aki 'o e Pa'anga Muli kuo tali mo Fakamo'oni Aleapau ke fai	\$ 377,246	\$ 255,654

21. NGAHI MO'UA TALIFAKI

Ko e ngaahi mo'ua talifaki 'oku 'ikai hā 'i he ngaahi 'akauni', ka kuo hoko ia 'i he 'aho 30 Sune 2020, 'a ia 'oku kau ki ai:

(i) Aleapau ki he fakatau pa'anga muli – na'e hala he ta'u 'ni (2019: hala mo ia foki)

(ii) Fakatatau ki he founa tauhitohi 'oku hā 'i he Fakamatala 2 (i) 'oku 'ikai ke kau 'a e pa'anga maka fakamanatu 'i hono fakafuofua' 'o e ngaahi mo'ua', ka 'e lava pē ke 'i ai ha mo'ua 'a e Pangikee' 'o ka fakatau mai 'a e ngaahi pa'anga maka fakamanatu ko eni' 'i hono mahu'inga totonu'. 'Oku tui 'a e Pangikee' 'e 'ikai 'i ai ha mole lahi 'e hoko 'i hano fakapa'anga 'o e pa'anga maka fakamanatu ko eni ko e pa'anga fakalao.

22. MAHU'INGA TOTONU 'O E NGAHI KOLOA MO E NGAHI MO'UA FAKAPA'ANGA

Ko e mahu'inga totonu 'o ha koloa 'a e mahu'inga ko ia 'e ma'u 'o ka fakafetongi 'i he Māketi, pe totongi'aki ha mo'ua 'i he vaha'a 'o ha ongo tafa'aki 'oku 'na fie fefakatau'aki 'a e koloa ko ia'.

Ko e ngaahi mahu'inga 'oku tuku mai 'e he Māketi 'oku 'ne fakahā 'a e mahu'inga totonu 'o ha koloa fakapa'anga 'i ha māketi longomo'ui 'a ia 'e ava ai ha fefakatau'aki pa'anga lahi pea 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ke uesia lahi 'a kinautolu 'oku fefakatau'aki'.

Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga

Ko hono fakamahu'inga' 'o e Koloa mo e Mo'ua fakapa'anga 'a e Pangikee' 'oku fakamatala' 'i lalo:

Pa'anga Ngāue mo e Fakahū Pa'anga Taimi Nounou

Ko e mahu'inga 'o e ngaahi fakahū pa'anga 'a e ngaahi Pangikee', ko e mahu'inga totonu pē ia makatu'unga mei he natula taimi nounou 'a e koloa fakapa'anga'.

Pa'anga Talifaki fiema'u mei he ngaahi Pangikē

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki fiema'u mei he ngaahi pangikee', ko e mahu'inga totonu pē ia 'o ka totongi atu ki he ngaahi pangikee'.

Pa'anga Tipōsiti totongi vave

Ko e mahu'inga 'o e Pa'anga Tipōsiti totongi vave 'a e ngaahi pangikee', ko e mahu'inga totonu pē ia 'o ka totongi atu 'i ha taimi pē 'e fiema'u ke totongi fakafoki ai.

Pa'anga kuo tuku atu ke ngāue'aki

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga kuo tuku atu ke ngāue'aki 'e he fonua', 'oku fakafuofua ko e mahu'inga totonu pē ia 'o hangē kuo fakaha 'i he ngaahi 'akauni'.

Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga Kehe

Ko e mahu'inga 'o e Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga Kehe', 'oku fakafuofua 'oku lipooti ia 'i he mahu'inga totonu'.

23. NGAHI ME'A NE HOKO HILI 'A E 'AHO 'O E LIPOOTI

'Oku kei 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga pea 'oku 'ikai fu'u fakapapau' 'i 'o kaungatonu 'eni ki he feliuliaki 'a e fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19, 'o kau ai 'a e loloa 'o e taimi 'oku fakafuofua te tau fe'ao ai moe fokoutua ko 'eni', tu'unga fakatu'utāmaki 'o e tōlalo faka'ekonōmika' pea mo e fakakake faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'e fai'. Na'e te'eki ma'u 'e he Pangikē ha ngaahi me'a ne hoko, 'a ia te ne fiema'u ha liliu ke fai ki he ngaahi mata'ifika pe ko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala fakapa'anga'. Fakatatau ki he tu'unga veiveiua 'o e lolotonga ni', 'e kei hokohoko atu 'a hono hanga 'e he Pangikee' 'o toe vakai' mo siofi 'a e ngaahi palani tōmu'a kuo fokotu'u pea mo e ngaahi fakafuofua 'o e tu'unga faka'ekonōmika ki he kaha'u'.

Makehe ange pea mei he ngaahi fakamatala 'oku 'oatu 'i 'olunga', 'i he tui 'a e Poate 'a e kau Talēkita' 'oku te'eki ke 'i ai ha fefakatau'aki fakatauhitohi pe ko ha ngaahi me'a ne hoko te ne uesia 'a e lipooti 'ni mo e ngaahi fatongia mafatukituki 'o e fakahoko fatongia 'a e Pangikee' mei he vaha'a taimi 'o e hili 'a e fa'ahita'u fakapa'anga' 'o a'u ki he 'aho 'o e lipooti ko 'eni'.